

Ajalooline Ajakiri

2000

1 (108)

KLEIO

EERO MEDIJAINEN: 1939: võimalused ja valikud • **ENNO KORV:** Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis • **VALDUR OHMANN:** ENSV Siseministeeriumi kaadrist aastatel 1940–1945 • **OLAF MERTELSMANN:** Saksa sõjamajandus Esimese maailmasõja ajal. Müüt ja tegelikkus • **MARTIN KLESMENT:** Eesti väliskaubanduspoliitikast kahe maailmasõja vahelisel perioodil • **URMAS SUTROP:** Bertrand Russell Tallinnas • **MARTIN HALLIK:** Eestlased Austraalias • Akadeemilise Ajalooseltsi esimene tegevusaasta

Ajalooline Ajakiri

2000. 1 (108)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2000

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Valter Lang, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Toimetuse: Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp ja Tanel Mazur

Resümeeide tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Numbri koostas: Eero Medijainen

Toimetuse tänab abi eest TÜ Raamatukogu Teatmebibliograafia osakonda.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. a on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (07) 375 658

Faks (07) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406–3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 2000

Eero Medijaineni foto: © Tõnu Noorits

Sisukord

Artiklid

EERO MEDIJAINEN: 1939: võimalused ja valikud. I	5–48
ENNO KORV: 1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis	49–60
VALDUR OHMANN: Kaadrid otsustasid kõik... ENSV Siseministeeriumi kaadrist aastatel 1940–1945	61–70
OLAF MERTELSMANN: Saksa sõjamajandus Esimese maailmasõja ajal. Müüt või tegelikkus Blohm & Vossi näitel	71–80
MARTIN KLESMENT: Eesti väliskaubanduspoliitikast kahe maailmasõja vahelisel perioodil (Eesti-Saksa kaubandussuhete baasil)	81–88
URMAS SUTROP: Bertrand Russell Tallinnas	89–96
MARTIN HALLIK: Eestlased Austraalias	97–108

Retsensioonid ja tutvustused

OLAF-MIHKEL KLAASSEN: Poliitilise koostöö probleeme Kagu-Aasias 1945–1976. Juhendaja järeilmõtteid Martin Halliku väitekirjast	109–111
TÕNU TANNBERG: Huvipakkuvaid üldkäsitlusi Nõukogude impeeriumi ajaloost	112–113

Lisad

Venemaa arhiivid	114–117
Akadeemilise Ajalooseltsi aastaaruanne	118–121

Summaries

122–127

KAANEFOTOD: Esikaanel Rannaküla Suur-Pakri saarel. Pildistatud 4. septembril 1934. a 150 meetri kõrguselt. (ERM. Fk. 711:16). Tagakaanel fragment Nõukogude salastatud topograafilisest kaardist 1:25 000 (O-34-36-B-6. СССР. Эстонская ССР. Съёмка 1946. Москва, 1985) moonutatuna samasse perspektiivi, mis esikaanefoto.

Toimetuses on saadaval:

Kleio

5/6 (1992); 9, 10 (1994); 11, 12, 14 (1995); 18 (1996); 21, 22 (1997);
küüditamise erinumber

Ajalooline Ajakiri

2, 3, 4 (1998); 1,2,3/4 (1999)

Steinbrücke 1998

Üksikud eksemplarid

Kleio 3 (1991); 7 (1994); 20 (1997)

Kasutatud lühendid:

ERA – Eesti Riigiarhiiv

ERAF – Eesti Riigiarhiivi filiaal (end Parteiarhiiv)

ERM – Eesti Rahva Muuseum

TA KA – Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu

EKM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseum. Kultuurilooline Arhiiv

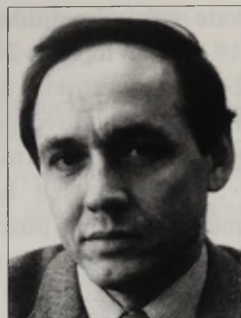
TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu, Käsikirjade ja haruldaste
raamatute osakond

EAA. 995–1–235. L 42 – Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiiviviites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondide numbrid, mis sisaldavad tähti ja sidekriipsu (nt R–490) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

1939: võimalused ja valikud

I

Eero Medijainen

Niinimetatud ajaloolise tõe otsingud toetuvad positivistlikule maailmanägemusele, et ühiskonnateadustes üldse ja eriti ajaloos kehtivad seaduspärasused, mis tuleb läbi suure töö vaid avastada. Marksistlikku lähenemisviisi ei taha me tunnistada, aga muud ei oska ka asemele pakkuda. Sellest tuleneb nn eklektiline meetod. Tegemist pole etteheitega – sama nähtus toimib edukalt mujalgi.

Alljärgnev nägemus 1939. aasta võimalustest ja valikutest ei sisalda kuigi palju uudseid fakte, seletusi või tõlgendusi. Pigem on tegemist kokkuvõtliku ülevaatega erinevatest lähenemisteedest, mida on võimalik kasutada sel Balti riikidele nii saatuslikul aastal rahvusvahelistes suhetes toimunud kirjutades, samas on silmas peetud vaid suhteliselt kitsast publikatsioonide ringi, mis neid sündmusi kajastavad.

Taolised kokkuvõtted on vajalikud, sest vaid ühte interpretatsiooni kasutades on oht jõuda tupikusse, kust iseennast eitamata on raske välja pääseda. Tundub, et ka Eesti ajalooteaduses on nägemus 1939. aastast kujunemas vaid ühe skeemi järgi. Isegi retooriline küsimus – kas me ei oleks pidanud Moskva survele vastama vähemalt ühe pauguga – taandub tegelikult süüdistuseks ja veendumuseks, et ajalugu taolisena kindlasti ei kordu või vähemalt ei tohiks korduda.

Rahvusvaheliste suhete põhijooned 1920.–30. aastatel

Esimese maailmasõja eelset maailma mäletatakse multipolaarsena, milles kehtis jõutasakaal mitme enam-vähem võrdse suurriigi vahel. Tegemist oli juba 17. sajandil, pärast Vestfaali rahulepinguid (1648) kujunenud rahvusvaheliste suhete süsteemiga, milles domineerivad suurriigid küll vaheldusid, kuid üldpõhimõtte püsis.¹ Selles suhtes on ühel meele peaaegu kõik rahvusvaheliste suhete uurimise tuntumad teoreetikud. Paraku ei ole aga kõiki pooli rahuldavalt ära seletatud, miks see jõutasakaal 20. sajandi alguses kadus. Põhjusi on otsitud mitmesuguste internatsionaalse (globaalse) iseloomuga, see tähendab enam kui ühte riiki mõjuta-

¹ Vestfaali rahude kohta vt lähemalt: **Margus Laidre**. Pax Europa. 350 aastat Vestfaali rahudest – kas ajalooline tähtpäev või kummardus tänapäevale? // Ajalooline Ajakiri. 1998. 4 (103). Lk 77–91.

vate sotsiaal-poliitiliste liikumiste ja protsesside tekkes ning levikus 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Seletust on nähtud ka asjaolus, et Euroopa suurriikide ekspansionistlik domineerimine tõi kaasa kogu maailma ärajaotamise, aga samal ajal alles ühinev Saksamaa hakkas taotlema selle jaotuse ümbermängimist.

Struktuurselt hästiorganiseeritud ja jõutasakaalule ülesehitatud maailmasüsteem püsis siiski mõnda aega tasakaalus, mingiteks olulisteks muutusteks seal aga ruumi ei olnud. Uute jõukeskuste (Saksamaa, Jaapan, USA) esiletõus 19. sajandi teisel poolel pani seega paratamatult aluse üha süvenevatele vastuoludele.

Maailma aastatel 1945–89 saab iseloomustada kui bipolaarset. Reaalpoliitikute ja -teoreetikute nägemuses domineerisid siis ainult kaks võimsat tuumariiki, kes koondasid enda ümber rea väiksemaid liitlasi. Nõukogude Liidu ja USA vastasseis tegi sel ajal läbi mitmeid arenguperioode, mida on nähtud ja analüüsitud vägagi erinevatest lähtekohtadest. Mõnikord kasvasid vastuolud teatud piirkondades üle relvastatud konfliktideks või väikesteks sõdadeks, et siis sulaperioodiks muutuda, kuid põhimõtteliselt kestis neil aastatel *külm sõda*.

Omaette seisvat ja kummalist perioodi rahvusvaheliste suhete ajaloos kujutavad aga kahe maailmasõja vahelised aastad. Kas see periood kuulus veel vanasse ehk multipolaarsesse või oli tegemist juba uue – bipolaarse maailmaga? Siiani ei ole ajaloolased päris üksmeelel, kas poliitikud ja diplomaadid lähtusid sel perioodil oma otsustes ja tegudes idealistlikest rahvaste ja riikide koostööd propageerivatest ideedest, mida ei õnnestunud realiseerida või domineerisid siiski ammutuntud *reaalpoliitilised* kaalutlused? Otsustavatel sõjaeelsetel aastatel kasutasid lääneriigid paralleelselt või vaheldumisi mõlemale mõtteviisile toetuvat välispoliitikat. Ühelt poolt järgiti järeleandmispoliitikat ja taotleti ikka veel kollektiivset julgeolekut. Teiselt poolt kasutati pidurduspoliitikat ja püüeldi sõjalise jõu tasakaalu poole ega kohkutud tagasi sõja kuulutamisest. Viimatinimetatud käitumisstrateegia rahvusvahelistes suhetes on omane *realismi* suuna pooldajatel.

Tuntuim nn realistide koolkonna esindaja Edward Carr väidab oma peateoses,² et sõdadevahelisel perioodil tehtud vigu ja ehk sõdagi saauks vältida, kui poliitikud lähtunuks enam reaalpoliitikast ja vähem idealismist, mis neid 1920. aastatel eksitas. Pealegi selgub Carri teosest, et idealism (liberalism) oli ainult mask, mille taha tegelikult varjati oma domineerimispüüded.

² Edward H. Carr. The Twenty Years Crisis, 1919–1939. Papermac, 1981.

Kas maailmasõdade vaheline periood moodustab omaette peatüki rahvusvaheliste suhete ajaloos?

Kergem oleks seda aega iseloomustada kui üleminekuperioodi, kus vana lagunes, aga uue etapi defineerimiseks vajalikke iseloomulikke tunnuseid ei jõudnud veel välja kujuneda. Raskustest hoolimata tõdegem, et mida kaugemale meist 20. sajandi esimene pool jääb, seda enam üritatakse leida sellele mingit iseloomulikku märksõna.

Muidugi võiks väita, et tegemist oli lihtsalt sõdadevahelise perioodiga.³ Samas oleks see vaid ajaline konstateering, mis ei anna mingit hinnangut. Kuid seegi ajamääratlus jääb ebamääraseks, kui esitada küsimus, millal tegelikult algas Teine maailmasõda? Philip M. H. Bell on juhtinud tähelepanu asjaolule, et Saksamaa kallaletungiga Poolale algas ainult järjekordne konflikt, milliseid tunti (vähemalt Kaug-Idas) juba kümme aastat varem.⁴ Teatavasti kinnitas ka Stalin oma kõnes partei 18. kongressil 10. märtsil 1939, et maailmasõda on juba alanud. Levinud arvamuse järgi peetakse Hispaania kodusõda vaid eelmänguks suuremale maailmasõjale. Samamoodi ei saa Abessiinias (Etiopias) aastatel 1935–36 ning Kesk-Euroopas aastatel 1938–39 toimunut kuidagi rahuks pidada. Üsna levinud arvamuse järgi oligi 1914.–45. aastal tegemist *30-aastase sõjaga*.⁵

Samas olid kahe maailmasõja puhkemise põhjused, iseloom ja tagajärjed piisavalt erinevad, et neid üheks ja samaks protsessiks pidada, kuigi seda üha sagedamini tehakse. Realistide koolkonda kuuluva Henry Kissingeri arvates olid Esimese maailmasõja puhkemise taga peamiselt sõjaväelased ehk strateegid, kes ei hoolinud poliitikutest ega diplomaatidest. Teise maailmasõja põhjustas aga just nimelt poliitikute agarus, kes ei arvestanud piisavalt sõjaväelastega.⁶

Samamoodi võiks väita, et aastatel 1919–39 püsis hoopis konfliktidega täidetud vaheerahu, mis lahutas üht maailma teisest.⁷ Haruldane pole selle perioodi pidamine Euroopa allakäigu aastateks, mil ta kaotas koha maailma tähtsaima jõukeskusena.⁸ Edaspidi hakkasid rahvusvahelistes suhetes domineerima väljaspool Euroopat asuvad jõud. Samamoodi võiks sõdadevahelisi aastaid nimetada *lõhestatud maailma ajaks*.⁹ Sel juhul peetakse silmas arvukaid riikide ja rahvaste vahelisi vastuolusid, mis

³ Robert Goldston. The road between the wars: 1918–45. New York, 1978.

⁴ Philip Michael Hett Bell. The Origins of the Second World War in Europe. London, New York, 1986. P. 4–5.

⁵ William R. Keylor. The Twentieth-Century World. An International History. New York, Oxford, 1984 (1992 II edition). P. 41–258; Maurice Baumont. The Origins of the Second World War. New Haven, London, 1978.

⁶ Henry Kissinger. Diplomaatia. Varrak, 2000. Lk 426.

⁷ Otavan suuri maailmanhistoria. Toinen maailmansota. 17. Keuruu, 1986.

⁸ Themes in Modern European History 1890–1945. Edited by Paul Hayes. London, New York, 1992.

⁹ Raymond James Sontag. Broken World 1919–1939. New York, 1971.

eristasid seda perioodi 19. sajandi näiliselt üksmeelsest *Euroopa kontserdist*.

1930. aastatel kujunesid üha enam määravateks mõjuteguriteks diktatuurid, seetõttu on kogu perioodi iseloomustatud kui *diktatuuride aega*.¹⁰ Nii võis 1920. aastate algul Euroopa kaardilt leida 28 parlamentaarset riigikorraga demokraatlikku riiki. 1938. aastaks olid neist juba 16 muutunud mittedemokraatlikuks. Ühtlasi tähendas selline protsess ärevust ja alalist kriisi mitte ainult Euroopa, vaid kogu maailma jaoks.¹¹

Levinud on ka selle ajastu nimetamine totaalse katastroofi perioodiks.¹² Teravmeelselt kõlab *külma sõja* eelsete aastate kutsumine *Euroopa vananaiste suveks*.¹³ Huvitav, aga samas paljuski vaieldav on sõdadevahelise aja nimetamine *Euroopa kodusõjaks*.¹⁴ Viimane iseloomustus tundub lähtuvat eeldusest, et tegemist oli juba selgelt kaheks vaenupoolteks jagunenud maailmaga. Niisuguse nägemuse puhul vahetusid siis vaid vastamisi seisvad suurriigid. 1920. aastatel võis kaheks suureks rivaaliks pidada Suurbritanniat ja Nõukogude Venemaad. 1930. aastatel asendas vastasseisus Suurbritanniat Saksamaa ning pärast Teist maailmasõda USA.

Hinnangud Hitleri välispoliitikale

1920.–30. aastate rahvusvahelistele suhetele pühendatud teoste hulk on tohutu. Ainuüksi 1939. aastast on kõikvõimalikes maailma keeltes kirjutatud tuhandeid lehekülgi erineva tasemega monograafiaid ja lugematu hulk teaduslikke artikleid. Eriti aktiiviseerus uurimistöö 1960.–80. aastatel, mil muutusid kättesaadavaks lääneriikide vastavad arhiivimaterjalid ning ajaloolaste käsutusse jõudsid Teises maailmasõjas liitlaste saagiks langenud natsliku Saksamaa välispoliitika-alaste dokumentide publikatsioonid. Seejärel ilmusid trükist ka teiste suurriikide vastavad materjalid.

Olulisemateks teaduslikeks probleemideks jäid Saksamaaga seotud teemad, eeskätt Saksamaa-Poola ja Saksamaa-lääneriikide suhted Teise maailmasõja puhkemise eel. Üheks keskseks käsitluseks, mis põhjustas elavat poleemikat ning andis tõuke edasiseks uurimistööks, on inglise ajaloolase Alan Tayloriga tõlgendus Teise maailmasõja põhjustest.¹⁵ Ta seadis kahtluse alla *võitjate* suhteliselt ühepoolse ajalookirjutuse, mille järgi

¹⁰ Elisabeth Wiskemann. *Europe of the dictators 1919–1945*. London, Glasgow, 1966.

¹¹ John P. McKay, Bennett D. Hill, John Buckler. *A history of Western society*. Boston, 1987. P. 926.

¹² Erik Hobsbawm. *The short twentieth century 1914–1991*. London, 1996.

¹³ Anton W. DePorte. *Europe between the superpowers*. New Haven and London, 1986. P. 21–41.

¹⁴ Ernst Nolte. *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt/Main, Berlin, 1987.

¹⁵ Alan J. P. Taylor. *The Origins of the Second World War*. London, 1963.

sõja peasüüdlaseks oli Saksamaa ja maailmavalitsemisele püüelnud Adolf Hitler. Taylori esitatud Hitler oli pigem võimu ihkav, aga suhteliselt arg mängur, juhuste otsija ja kasutaja, mitte aga sihikindel revanšist, kes tahtis suurt sõda, et taastada Saksamaa ülemvõim aarialastele piisava eluruumi võitmiseks. Lääneriigid mängisid Hitlerile sobivad võimalused kätte ega soovinudki teda takistada. Taylor tegeleb peamiselt diplomaatia ja poliitilise ajalooga ning tema käsitluses oli Teise maailmasõja algus nagu õnnetus, mida tiheda liikluse juures ikka juhtub. Taylori poolt ja vastu kirjutati järgnevalt mitmeid monograafiaid ning koostati artiklite kogumikke, seda koguni sama pealkirja all nagu tema enda kirjutis.¹⁶

Ka teised uurijad on veendunud, et Teine maailmasõda ei olnud *Hitleri sõda*. Vähemalt mitte ainult tema sõda.¹⁷ Fašismi ajaloo tunnustatud uurija Stanley G. Payne leiab, et Hitleril ei olnud 1939. aastal plaanis alustada maailmasõda ega isegi mitte suuremat konflikti Euroopas. Ta lootis oma vastased isoleerida ja nad aja jooksul hävitada. Ta oleks võinud rünnata oma lepingupartnerit Nõukogude Liitu 1940. või ka 1941. aastal, säilitades samal ajal rahu oma läänepiiridel. Otsus suurt sõda alustada tehti ikkagi Londonis ja Pariisis.¹⁸

Gerhard L. Weinberg on väitnud, et Hitler valmistas küll sõjaks, aga 1939. aastaks ta kallaletungi Poolale ja sellest tulenevat maailmasõda veel ei planeerinud. Tõsisem võitlus pidi algama läänes – Prantsusmaaga. Selleks tuli Poola enda liitlaseks teha ja idas rahu tagada. Alates oktoobrist 1938 püüdis Berliin meelitada Poolat ähvarduste, palumiste ja pakumistega kujunevasse sõjaliselt liitu Itaalia ja Jaapaniga. Nähes aga Poola järjekindlat keeldumist otsustas Hitler ta lõpuks hävitada.¹⁹ Teiselt poolt on Weinberg kinnitanud, et Hitler tahtis sõda iga hinna eest. Nii lükkas ta sissetungi Poolasse esialgsest planeeritud päevast küll edasi, kuid viimasel hetkel andis käsu pealetungiks ikkagi mitmeid tunde varem, kui edasilükkamised eeldasid ja võimaldasid. Põhjuseks olnud Hitleri kartus, et keegi teeb viimasel hetkel mingi algatuse kompromissideks, nagu see juhtus Münchenis.²⁰

Erinevaid hinnanguid ja isegi faktilisi ning teoreetilisemat laadi mõõda- ja vasturääkimisi esineb 1939. a kohta rohkesti. Kõigil neil

¹⁶ The Origins of the Second World War. Historical Interpretations. Ed. by E. M. Robertson. London and Basingstoke, 1971; The Origins of the Second World War. Reconsidered. The A. J. P. Taylor debate after twenty-five years. Edited by Gordon Martel. Boston, 1986.

¹⁷ Max Klüver. Es war nicht Hitlers Krieg. / Neues aus dem britischen Staatarchiv. Essen, 1993.

¹⁸ Stanley G. Payne. A History of Fascism, 1914–1945. The University of Wisconsin Press, 1995. P. 363.

¹⁹ Gerhard L. Weinberg. Deutschlands Wille zum Krieg. Die Internationalen Beziehungen 1937–1939. / Sommer 1939. Die Großmächte und der Europäische Krieg. Herausgegeben von Wolfgang Benz und Hermann Graml. Stuttgart, 1979. S. 29–30.

²⁰ Gerhard L. Weinberg. Germany, Hitler, and World War II. Essays in modern German and World history. Cambridge University Press, 1995. P. 148.

muidugi peatuda ei jõua. Traditsiooniliselt lähenetakse 1930. aastate teise poole rahvusvahelistele suhetele kui perioodile, millele olid iseloomulikud ühelt poolt natsliku Saksamaa agressiivsuse kasv ja teiselt poolt lääneriikide järeleandmise- ehk rahustamispoliitika. Mõlema peamise suuna lähemal iseloomustamisel kohtame omapäraseid tõlgendusi.

Ajaloolased ei ole üksmeelel, kas Hitleri saamisega kantsleriks 30. jaanuaril 1933 ikka algas Saksamaa välispoliitikas uus, agressiivselt revanšistlik etapp, nagu seda rõhutas nõukogude ajalooteadus. Nii on leitud, et Hitleri välispoliitika tabas lääneriike ootamatult ning neil polnud vastu pakkuda piisavalt efektiivselt töötavaid rahvusvaheliste suhete reguleerimise vahendeid. Seetõttu sai Hitler kasutada üllatusmomenti ja oma vallutusplaan nii edukalt ellu viia.

Samas võib aga väita, et natside diktatuuri kehtestamisega jätkus vaid demokraatliku Weimari vabariigi²¹ üks välispoliitilistest põhiliinidest ning lisaks sellele võeti mõndagi üle keisririigi ajast. Esimese maailmasõja eelsest perioodist võeti üle näiteks Saksa välisministeeriumi sise- ja juhtimisstruktuur ja mitmed ideed. Neist peamine, kantsler Bismarcki *reaalpoliitika*, polnud ka Weimari vabariigis sugugi võõras mõtteviis. Teadaolevalt oli Weimari vabariigi poliitiline, majanduslik ja sõjaline eliit meelestatud revanšistlikult, erandiks võiks lugeda ehk sotsiaaldemokraate. 1920. aastate Saksamaa tuntuima ja edukaima välisministri Gustav Stresemanni²² tegevus oli suunatud eeskätt Saksamaale Pariisi rahukonverentsil väljatöötatud ja Versailles' rahulepinguga (1919) kehtestatud piirangute vähendamisele ning likvideerimisele. Sel teel saavutas Weimari vabariigi diplomaatia üsnagi suurt edu. 1932. a lõpuks oli Saksamaa teiste riikidega nii majanduslikult kui ka poliitiliselt ja sõjaliselt võrdväärses seisus.

Ülemaailmne majanduskriis nõrgendas Euroopas oluliselt neid jõude, kes olid huvitatud riikidevahelise koostöö ideest ja andis tuge reaalpoliitilisele veendumusele, et iga riik peab kaitsma eelkõige iseennese egoistlikke või eeskätt julgeolekuga seotud huve. Kriis lõpetas Stresemanni-aegse *Locarno ajajärgu*²³ ja avas Saksamaa ees uued võimalused. Samal ajal säilitasid Weimari vabariigi aegsed Saksa välisministeeriumi ametnikud oma ametikohad vähemalt 1938.–39. aastani. Suurem enamus jätkas veel hiljemgi.²⁴

²¹ Konstitutsiooniline vabariik Saksamaal 1919–33.

²² Gustav Stresemann (1878–1929) – Weimari vabariigi kantsler 1923 ja välisminister 1923–29.

²³ Sveitsis toimunud Locarno konverentsil 16. oktoobril 1925 parafeeritud lepinguga võtsid allakirjutanud riigid (Suurbritannia, Prantsusmaa, Itaalia ja Saksamaa) kohustuse tagada Saksamaa ning Prantsusmaa ja Belgia vaheliste piiride püsimise. Pärast lepinguga liitumist võeti Saksamaa vastu Rahvasteliitu.

²⁴ Vt: Hans-Jürgen Döscher. *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*. Berlin, 1987.

Natsidel oli välja pakkuda oma alternatiivne, NSDAP-i²⁵ välisteenistus, aga seal ei tegutsenud diplomaadid. Vanade diplomaatide allesjätmisega välisministeeriumisse taheti demonstreerida Saksamaa välispoliitika järjepidevust ning seaduslikkust. Kuid veel olulisem on asjaolu, et enamus välisministeeriumi kõrgematest ametnikest kiitis Hitleri välispoliitilise põhiliini ilmselt heaks, ehkki kahtles selle elluviimise meetodites. Weimari vabariigi konservatiivne poliitik, varem Londonis suursaadikuna teeninud Konstantin von Neurath²⁶ oli enne Hitleri valitsuse liikmeks saamist tuntud kui aktiivne revisionistliku suuna esindaja Saksa välispoliitikas.²⁷ 1938. a veebruarist tema järglaseks saanud natside välispoliitika formaalse täideviija Joachim von Ribbentropi²⁸ kohta võib leida väga äärmuslikke hinnanguid. Rahvusvahelistest suhetest 1939. aastal seni ilmselt põhjalikuma ülevaate kirjutanud Briti ajaloolane Donald Cameron Watt loeb Hitleri edu aluseks Saksa välisteenistuse vanade professionaalide tööd, mitte aga rumala, vulgaarse ja läbikukkunud diplomaadi Ribbentropi või ammuigi Alfred Rosenbergi tegevust.²⁹ Ribbentropil oli siiski oma osa nii 1935. aastal sõlmitud Inglise-Saksa mereväekokkuleppe kui ka hilisema Anti-Kominterni pakti ja muidugi Hitler-Stalini³⁰ sobingu ettevalmistamisel.

Samas võiks tõestada, et natside võimuletulek tähistas siiski olulist pööret Saksamaa välispoliitikas. Nimelt lõhkus Hitler Stresemanni loodud paindliku süsteemi ja seetõttu ei jäänudki talle muud teed peale avaliku agressiivsuse. Seda välispoliitilist joont hakkaski alates 1938. a jaanuarist esindama Ribbentrop.

Joachim Ribbentrop sai välisministriks peamiselt tänu Saksa 1938. a alguse sisepoliitilistele sündmustele. Hitler lootis teda kui Suurbritannia olude tundjat ja inglise keele oskajat kasutada 1938. a märtsis algavatel Inglise-Saksa läbirääkimistel kolooniate küsimuses. Paraku varjutas Austria teema sel hetkel kõik muud küsimused. Hitleri huvi kolooniate vastu oligi pigem propagandistlik. See oli eelkõige vahend inglastele surve avaldamiseks ja hoopis vähem majanduslikult või poliitiliselt

²⁵ NSDAP (*Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) – Saksa natslik partei, moodustati 1919. aastal loodud Saksa Töölisparteist, 1921–45 juhtis seda Adolf Hitler.

²⁶ Konstantin von Neurath (1873–1956) – Saksamaa välisminister 1932–38.

²⁷ Marie-Louise Recker. Vom Revisionismus zur Großmachtstellung Deutsche Außenpolitik 1933 bis 1939. / Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft. Bonn, 1992. S. 316–317.

²⁸ Joachim von Ribbentrop (1893–1946) – Saksamaa välisminister 1938–45.

²⁹ Donald Cameron Watt. How War Came. The immediate origins of the Second World War, 1938–1939. London, 1989. P. 36–37, 42. Alfred Rosenberg (1893–1946) oli Saksamaa okupeeritud ida-alade minister 1941–44, natsliku režiimi põhiideoloog. Tema kohta vt lähemalt: Seppo Kuusisto. Alfred Rosenberg in der Nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933–39. Helsinki, 1984.

³⁰ Inglise keelse kirjanduse eeskujul kasutan Molotov-Ribbentropi pakti asemel nimetust Hitler-Stalini pakt.

kaalutletud programm. Ribbentropi esmaseks ülesandeks välisministrina sai loodetud läbirääkimiste asemel hoopis Hitleri teravate avalduste pehmemdamine inglaste ees. Ribbentrop ei arvanud tollal, et füürer on juba valmis avalikuks konfrontatsiooniks lääneriikidega.³¹

Hossbachi protokoll

Hitleri agressiivse välispoliitika alguspäevaks pakutakse sageli 5. novembril 1937, mil ta kutsus riigikantseleisse kokku esindusliku nõupidamise *Wehrmacht*³² kõikide väeliikide ülemjuhatajate ning sõjaministri Werner von Blombergi³³ ja välisministri Konstantin von Neurathi osavõtul. Peale õhujõudude ülemjuhataja Hermann Göringi³⁴ olid teised koosolekust osavõtjad tuntud parempoolsete konservatiivsete sõjaväelastena ja poliitikutena. Hitler esitas neile oma nägemuse rahvusvahelisest olukorrast ja Saksamaa lähimate aastate edasise tegutsemise kavast kui juba põhimõtteliselt otsustatud asjast, millesse tuli tema sõnul suhtuda kui juhi poliitilisse testamenti. Hitler kinnitas, et armee, laevastiku ja õhujõudude varustamine ning ohvitserkonna koosseisude kujundamine on Saksamaal peaaegu lõpetatud. Armee varustust ja relvastust hindas ta igati kaasaegseks. See oli Saksamaa eelis, mis võis aja jooksul kaduda. Ta teadis hästi sedagi, et uusimate relvade salastatust ei õnnestu lõputult tagada. Võimalike reservide mobiliseerimisel nägi ta rahvastiku vanuseilisest koosseisust tulenevaid piiranguid. Hitler leidis, et Saksamaa suhteline tugevus väheneb, arvestades taasrelvastumist, mis oli ülejäänud maailmas sel ajal toimumas. Ta püstitas teesi, et kui Saksamaa vähemalt aastatel 1943–45 ei tegutse, siis arvestades puudulikke ressursse tuleb igat järgnevat aastat pidada režiimile kahjulikuks. Tema arvates teised Euroopa riigid juba ootasid Saksamaa rünnakut ja olid aasta-aastalt vastuabinõusid suurendamas. Seepärast kinnitas Hitler, et Saksamaa peaks ründama sel ajal, kui ülejäänud maailm alles valmistub kaitseks. Saksamaal oli võimas *Wehrmacht*, kuid arvestades juhtide ja kogu natsliku liikumise vananemist ning teiselt poolt elatusaseme ning elanikkonna juurdekasvu langust, ei jäänud Hitleri arvates muud valikut peale tegutsemise. Ta pakkus välja kaks võimalust, mis nõudsid tegutsemist juba enne 1943. aastat. Esimesel juhul siis, kui Prantsusmaa sattub sisepoliitilisse kriisi ja tema armee on seetõttu halvatud. Kodusõja algus Prantsusmaa vasak- ja äärmusparempoolsete jõudude vahel tundus 1930. aastatel olevat vaid aja- ja sobiva ajendi küsimus. Teine võimalus eeldas sõjalist

³¹ Stefan Kley. Hitler, Ribbentrop und die Entfesselung des Zweiten Weltkriegs. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1996. S. 42–49.

³² *Wehrmacht* – natsliku Saksamaa relvajõud 1935–45. Moodustati *Reichswehri* (1919–35) baasil ja koosnes maa- (*Heer*), mere- (*Kriegsmarine*) ja õhujõududest (*Luftwaffe*).

³³ Werner von Blomberg (1878–1946) – Saksamaa sõjaminister 1933–38.

³⁴ Hermann Wilhelm Göring (1893–1946) – 1933. aastast Saksamaa lennuväeminister, *Luftwaffe* rajaja, 1938. aastast feldmarssal.

kokkupõrget Prantsusmaa ja mõne teise riigi vahel. Hitler pidas silmas eelkõige konflikti Prantsusmaa ja Itaalia vahel, mis 1936. aastal alanud Hispaania kodusõja venimisega muutus üsna reaalseks. Mõlemal juhul nägi ta ette üheaegset operatsiooni Austria ja Tšehhoslovakkia vastu. Hitler avaldas ühtlasi veendumust, et Suurbritannia ja Prantsusmaa on tšehhid kui liitlased juba maha kandnud ning jätavad lõpliku lahenduse Saksamaa-Tšehhoslovakkia omavaheliseks asjaks.³⁵

Alan Taylor seab kahtluse alla laialt levinud arvamuse, et just sellel nõupidamisel pandi paika Saksa edasised vallutusplaanid. Kaheldud on isegi selle dokumendi autentsuses. Vastavat allikat tuntakse koosoleku protokollija nime järgi kui *Hossbachi protokoll*i. Oberst Friedrich Hossbach koostas selle tegelikult mitu päeva hiljem ning teised koosolekul osalenud kuulsid dokumendist alles Nürnbergi protsessil.

Hitler kahtlemata teadis, et kõik peale Göringi on tema oponendid ja ei usaldanud viimastki kuigi palju. Miks pidanuks ta avaldama kõige salajasemaid mõtteid meestele, keda ei usaldanud ja kellest ta oli peatselt vabanemas? Sellele küsimusele on Taylori arvates lihtne vastus: Hitleri jaoks oli see kohtumine vaid sisepoliitiline manööver konservatiivse opositsiooni mahasurumiseks. Hitler kartis opositsiooni eesotsas Saksa panga presidendi Hjalmar Schachtiga, sest ta ei suutnud vastata viimase rahandusalastele argumentidele, mis nõudsid taasrelvastumises hingedõmbepausi. Hitler teadis ainult seda, et need mehed eksivad: natside režiimi polnud sel hetkel võimalik lõdvaks lasta.³⁶ Pealegi polnud mitmed nõupidamisel osalenutest ametisse määratud mitte tema, vaid hoopis eelmise presidendi Paul Hindenburgi³⁷ poolt ja neile ei saanud lõpuni kindel olla.

Teiselt poolt on näidatud, et tegelikult mingit vasturääkimist Hitlerile sellel nõupidamisel ei toimunud ja enamik osavõtjaid asus kohe oma ametikohtadel juhi korraldusi ellu viima.³⁸ See agarus ei tähendanud aga midagi, kui Hitler valmistus 1937. a lõpul tasalülitama kahte suurt institutsiooni, mida ta seni veel mitmetel põhjustel ei olnud puudutanud. Esmalt armee ja saksa kindralid, keda ta näilisest kuulekusest hoolimata ikkagi ei usaldanud. Tänu varasematele traditsioonidele oli Weimari vabariigis *Reichswehr*il üsna suured privileegid. Nüüd julges Hitler teha olulise sammu armee oma kontrolli alla saamiseks. 4. veebruaril 1938 teatas ta ligi 20 kõrgema ohvitseri väljavahetamisest. Nende hulka kuulusid peamiste relvaliikide ülemjuhatajad, kes asendati natsidele kuulekamate meestega. Juhtunut on nimetatud koguni 4. veebruari pöördeks või revolutsiooniks. Nagu eespool mainitud, järgnesid lisaks armee

³⁵ **Anthony Adamthwaite.** The Lost Peace. International Relations in Europe, 1918–1939. London, 1980. P. 188–193.

³⁶ **A. J. P. Taylor.** The Origins. P. 133.

³⁷ Paul von Beckendorff und von Hindenburg (1847–1934) – Saksa parempoolne poliitik ja feldmarssal. 1925–33 Weimari vabariigi president.

³⁸ **G. L. Weinberg.** Germany, Hitler, and World War II. P. 136–137.

juhtkonna väljavahetamisele ümberkorraldused seni Weimari-aegse koosseisuga jätkanud välisministeeriumis.

Anschluss: sise- või välispoliitiline küsimus?

Eelnevast ei ole kaugel oletus, et ka operatsioon Austria liitmiseks 1938. a algul võeti Hitleri poolt ette pigem sisepoliitilistel kaalutlustel. Selles nähti võimalust opositsiooni vaigistamiseks ja tähelepanu kõrvalejuhtimiseks armees ning välisteenistuses alanud puhastuselt. Seega oli natsliku agressiooni ajendiks hoopis Saksamaa sisepoliitikas toimunud muudatused, mitte 1937. a 5. novembri nõupidamisel esitatud välispoliitilised kaalutlused.

Hossbachi protokollis kirjeldatud soodsaid rahvusvahelisi tingimusi Austria operatsiooni alustamiseks ei olnud 1938. a alguseks veel kujunenud. Uue välisministri jaoks oli aktsioon samuti üllatus, sest tema saadeti otsustavate sündmuste eel hoopis Londoni läbirääkimistele (mis ei saanudki õnnestuda).

Hitler oli üritanud putši abil *Anschlussi* teha juba 1934. a suvel. Katse ebaõnnestus, kuigi tollane Austria kantsler sai surmavalt haavata. Viini ei muutnud vastutulelikumaks ka Berliini poolt järgnevalt rakendatud majanduslik surve. Hoopis edukamaks vahendiks teel kahe saksa riigi ühendamisele osutus Austria ja Saksamaa vahel 1936. a juulis sõlmitud sõprusleping. Sellega avas Viin tee natslikule propagandale, mis hakkas *Anschlussi* järjekindlamalt ette valmistama.

Austria formaalse liitmise otsustas Hitler viivitada. Selles väljendus tema välispoliitiline ettenägelikkus, sest seni oli Austria selja taga seisnud Itaalia. Rooma reageering 1934. a putšikatsel Viinis oli äärmiselt terav, ei välistatud koguni sõjalist kokkupõrget sakslaste ja itaallaste vahel. Tänu Etioopia sündmustele algas aga 1936. aastal Hitleri lähene mine Mussolinile. See pidi toimuma järk-järgult ning ettevaatlikult, *ducet* ei tohtinud kooskõlastamata sammudega ärritada.

11. juulil 1936 sõlmitud lepinguga tunnistas Hitler, et Austria on suveräänne riik. Teiselt poolt kinnitati Viinis, et Austria näol on tegemist siiski saksa riigiga ja edaspidi tegutsetakse vastavalt sellele.

Aprillis 1937 kohtusid Austria kantsler ja Itaalia diktaator Mussolini viimast korda. Viimane teatas avalikult, et iseseisvuse säilitamine on rohkem iga riigi enda asi. Mussolini loobus seega senisest *Brenneri mäekuru valvuri* rollist ja Viini toetamisest. Pärast seda osutus Austria välispoliitiliselt täiesti isoleerituks ning Hitlerile jäid oma kunagise sünnimaaga suhtlemisel vabad käed.

Austria-Ungari Habsburgide dünastia troonipärija Otto üritas 1920. aastatel Ungaris endist aujärge tagasi saada, kuid neid katseid ei soosinud ükski naaberriik. Taolised katsed suurendasid ilmselt ka Austria isoleeritust, sest töid kaasa Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia ja Rumeenia

omavahelised sõjalised liidulepingud impeeriumi restauratsiooni-
plaanide vastu.

1938. a algul kirjutas Otto toetava kirja Austria kantsler Kurt von Schuschniggile ning soovitas natside nõudmistele kindlalt vastu seista. Saksa kindralstaabis valmis aga juba plaan *Otto*, mis nägi ette küsimuse lahendamist jõuga. Schuschnigg lootis viimase hetkeni, et Suurbritannia ja Prantsusmaa siiski teevad midagi Austria toetuseks, sest iseseisev Austria kuulus ühe tähtsaima lülina Versailles' rahulepingu juurde. Mee-
nutagem, et 1919. aastal soovis suur osa austerlastest kasutada rahvaste enesemääramise printsiipi ja ühineda Saksamaaga. Siis suutsid liitlased tänu poliitilisele ja majanduslikule survele *Anschlussi* ära hoida. Majandusliku olukorra leevendamiseks pakuti 1922. aastal Austriale soodsat rahvusvahelist laenu, kuid tingimuseks seati taas kohustus mitte nõustuda ühinemispaanidega. 1931. a kevadel üritati Austria-Saksa tolliliidu näol tekitada majanduslikku alust tulevaseks ühinemiseks. Jällegi järgnes nii poliitiline kui ka majanduslik surve teiste lääneriikide poolt.

Seega võiks öelda, et sakslastele sümboliseeris iseseisev Austria ülekohut, mis seisnes nende enesemääramisõiguse ignoreerimises pärast Esimest maailmasõda. Lääneriikide jaoks oli selle ülekohtu aktiivne kaitsmine üsna keeruliseks probleemiks. Enesemääramise printsiip kuulus aga 1920. aastatel prevaleeriva idealistliku maailmanägemuse juurde. Sündmustesse mittesekkumist võis kõige muu kõrval vabandada ka alates 1934. a kevadest Austrias valitseva parempoolse autoritaarse riigikorraga.

Omapärane diplomaatiline ettevalmistus *Anschlussiks* toimus 1937. a novembris Berliinis korraldatud rahvusvahelisel jahindusnäitusel. Näituse ajal kohtus Hitler Suurbritanniast tulnud tähtsaima külalise lord Halifaxiga.³⁹ Viimane kinnitas Berliini veendumust, et Viin on rahvusvaheliselt täiesti isoleeritud. Peatselt tunnistas ka Austria saadik Berliinis, et Saksa vägede sissetungi puhul võivad neid takistada vaid jalgade ette heidetud lilled.

Puhastused *Wehrmachtis* ja 4. veebruaril 1938 aset leidnud välisministri väljavahetamine Saksamaal tõenäoliselt kiirendasid sündmusi Austrias. Igaks juhuks valmistas natside salateenistus ette veelgi jõulise-
mat ajendit Austria küsimuse tõstatamiseks. Nii kavandati atentaati eks-kantsler Franz von Papenile, Saksamaa suursaadikule Viinis (tema tapmisega oleks Hitler tabanud kaks kärbest ühe hoobiga ja saanud lahti ka vanast rivaalist) või siis sõjaväeataşeele, kindral Wofgang Muffile. Atentaati polnud siiski vaja ja Papen jäi ellu.⁴⁰

Austria kantsler E. von Schuschnigg ei suutnud kahepoolsel kohtumisel jaanuaris 1938 Hitleri survele vastupanu osutada. Ta loovutas

³⁹ Lord Halifax (Edward Frederick Lindley Wood, 1881–1959) – Suurbritannia poliitik, konservatiiv, 1938–40 välisminister.

⁴⁰ G. L. Weinberg, Germany, Hitler, and World War II. P. 104–105.

Austria siseministeeriumi natside kontrolli alla ning nõustus teistegi Hitleri nõudmistega. Ööl vastu 9. märtsi 1938 püüti Viinis astuda veel viimane meeleheitlik samm Austria iseseisvuse päästmiseks. Kasutades natsist siseministri puudumist, otsustas valitsus korraldada rahvahääletuse. Kaks päeva hiljem järgnes aga täielik kapitulatsioon. Niigi psüühilise kokkuvarisemise piiril olnud Schuschnigg läks erru. Austriasse saadetud Saksa vägesid neile visatud lilled enam tõesti ei peatanud. Operatsioon lõppes *Anschlussiga* 13. märtsil 1938. Ülejäänud maailmale serveeriti seda kui perekonnasisest probleemi, millesse teistel polegi õigust sekkuda.

Stalinlik välispoliitika

Teise maailmasõja puhkemise põhjuste selgitamisel on olulisemad lääneriikide arhiivid tänaseks ilmselt ammeldumas. Allikalise baasi põhiraskus on kandunud endiste Ida-Euroopa (Poola, endise Tšehhoslovakkia jt), aga ka Balti riikide avanenud arhiividele, kust leitakse ridamisi olulisi lisadetaile 1930. aastate rahvusvaheliste suhete ajaloo üldkäsitlustele. Kuivõrd suudavad uued empiirilised materjalid muuta rahvusvaheliste suhete teoreetikute nägemusi Teise maailmasõja ja ka üldse sõdade põhjustest, on juba iseküsimus.

Viimase aastakümne ajalookirjutus rahvusvahelistest suhetest 1930. aastatel ja Hitleri-Stalini pakti sünnist on keerelnud Vene küsimuse ümber. Juba avanenud ja loodetavasti püsivalt avatud Venemaa arhiivid pakuvad äärmiselt huvitavat allikmaterjali. Nõukogude Liidu kohast rahvusvahelistes suhetes, tema välispoliitikast 1930. aastatel, samuti Stalini ning teiste impeeriumi liidrite tegevuse tõlgendamisel võiks esile tõsta mitut radikaalselt erinevat kontseptsiooni. **Esiteks** tuleks meenutada varasemat, nõukogude-aegset ehk ametlikku tõlgendust, mida on nimetatud ka *Stalini versiooniks*.⁴¹ Selle järgi jagunes Euroopa ja kogu maailm alates 1917. aastast kaheks suureks leeriks. Täiesti üksinda seisis esimene Nõukogude Sotsialistlik Vabariik ja teda ümbritses vaenulik kapitalism, mis ihkas nõukogude korra kadumist. Kapitalism ei suutnud sisemistest lahkkelidest üle saada ja andis seepärast võimu fašistidele. Viimased olid eriti agressiivsed ja himustasid oma probleeme lahendada Venemaa arvel. Lääneriigid ei soovinud teadlikult natslikku Saksamaad peatada, lootes teda pigem ida poole suunata. Peale Nõukogude Liidu olid kõik ülejäänud riigid imperialistlikud ja agressiivsed, aga õnneks olid nende vahel piisavalt suured vastuolud ja tänu Stalini oskuslikule välispoliitikale suudeti neid lahkkelisid ära kasutada. Septembris 1939 puhkenud maailmasõda oli seega oma iseloomult *imperialistlik*. See tähendab, et Moskva tõlgenduses sõdisid kuni 1941. aastani omavahel põhimõtteliselt võrdsed vastased ehk imperialistlikud suurriigid.⁴² Ametliku versiooni järgi oli

⁴¹ Fred Halliday. Rethinking International Relations. London, 1994. P. 175.

⁴² Johann Wolfgang Brügel. Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa. Wien, 1973. S. 20.

Nõukogude Liidu välispoliitika samal ajal eriti rahuarmastav. Ette oli näidata ka mitmeid konkreetseid tegusid:

- 1) Juba 1920. aastate keskel liitus Moskva ülemaailmset desarmeerimiskonverentsi ettevalmistava protsessiga. Lääneriikidele tehti huvitav, kuigi mitte eriti reaalne ettepanek relvastuse täielikuks ja lõplikuks likvideerimiseks.
- 2) Augustis 1928 kirjutasid 15 riigi esindajad alla *Pariisi* ehk *Briand-Kelloggi paktile*, mille põhiideeks oli vabatahtlik loobumine sõjast kui iga suveräänse riigi õigusest. Nõukogude Liit väljendas kohe selle soovi selle paktiga ühineda. Veel enam, ta astus samme pakti kiiremaks elluviimiseks, algatades läbirääkimised oma lähemate läänenaabritega selle koheseks jõustamiseks, kuigi samal ajal kritiseeriti lepingu formaalsust ning suutmatust realselt rahu tagada. 1928. a lõpul ning 1929. a algul toimunud Nõukogude Liidu ja tema läänenaabrite läbirääkimised Briand-Kelloggi pakti ümber pigem suurendasid omavahelisi arusaamatusi, raskendades näiteks ühise keele leidmist Poola ning Leedu vahel, mida sel ajal intensiivselt üritati. Pakti mõju julgeoleku tugevdamisele Läänemere regioonis jäi minimaalseks.
- 3) 9. veebruaril 1929 allkirjastati N Liidu ja tema lähemate naabrite (Poola, Rumeenia, Läti ja Eesti) poolt Briand-Kelloggi pakti kiiremaks realiseerimiseks *Moskva* või ka *Litvinovi protokoll*, millest kõige enam võitis Nõukogude Liit. Protokollil oli eeskätt ideoloogiline või propagandistlik tähtsus, sest see tõestas Moskva rahuarmastust ilma, et oleks tema välispoliitikat mingi reaalse kohustusega sidunud.⁴³
- 4) Paljude riikide kutsel, eelkõige aga tema enda selgelt väljendatud soovil, võeti Nõukogude Liit 1934. aastal Rahvasteliidu liikmeks. Peamiseks põhjuseks oli kahtlemata Moskva positsioonide ebakindlus, arvestades Kaug-Ida sündmusi ja Jaapani ekspansiooni laiendamist. Ametlikult deklareeris Kreml oma tähtsamaks eesmärgiks kollektiivse julgeolekusüsteemi loomise, vähemalt Ida-Euroopas.

Venemaa esitamine peamise kollektiivse julgeoleku kantsina oli dogma (millela ei saanud läbi ka taasiseseisvunud Eesti kooliõpikud⁴⁴), suurejooneline rahuidee nurjus selle ametliku käsitluse järgi imperialistlike suurriikide tõttu, aga ka tänu Ida-Euroopa väikeriikide *rahvavaenulike* juhtide reetlikule poliitikale. Nii pidid näiteks kahe maailma piiril asunud Balti riigid tegema valiku, kas tugineda *rahuarmastavatele jõududele*, eeskätt *NSV Liidule*, või *nihkuda imperialismileeri peamise löögijõu fašistliku Saksamaa mõjusfääri*.⁴⁵ Eesti olevat sealjuures valinud poole

⁴³ **Eero Medijainen.** Eesti välispoliitika Balti suund 1926–1934. Trt: Tartu Ülikool, 1991. Lk 21–24.

⁴⁴ Üldajalugu. XX sajandi algusest kuni 1938. Õpik X klassile. Koost. Kaido Jaanson. Tln, 1992. Lk 250–251.

⁴⁵ **Heino Arumäe.** Kahe ilma piiril. Tln: Eesti Raamat, 1979. Lk 10.

juba 1936. a ning orienteerunud Saksamaale.⁴⁶

1990. aastatel on too müüt nõukogude välispoliitika erilisest rahuarmastusest ületatud. Tunnistatakse, et Kremli välispoliitikas ei toimunud aastatel 1933–34 mingit radikaalset muutust nagu varem kinnitati. Pigem võis neil aastatel märgata huvi vähenemist Euroopa üldiste – sõja- ja rahu – probleemide vastu. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Poliitbüroo huvi Euroopa küsimuste vastu langes oluliselt juba alates 1932. aastast, langus jätkus ka 1933–34. Samal ajal näiteks Saksamaa teema peaaegu kadus Poliitbüroo päevakorrast. Enam arutati küll Baltikumi ja Tšehhi küsimusi, juhtivale kohale tõusis aga Prantsusmaaga seotu. Nii otsustati 1934. a suvel, *Ida-pakti* läbirääkimiste ajal, tõmmata Balti riigid Prantsusmaa ja ühtlasi Nõukogude Liidu mõjusfääri.⁴⁷ Oluliselt suurenes Poliitbüroo huvi mitmete konkreetsete üksikküsimuste vastu. Sealhulgas kasvas arutatud temade koguhulgast sõjaliste küsimuste osakaal 18-lt 38 protsendile.⁴⁸ Väited Kremli erilisest rahulembusest toetusid samasugustele faktidele nagu natside rahupropagandagi.

Kollektiivse julgeoleku idee kaitsmise asemele on paraku pakutud aga **teine** äärmuslik versioon, millega kaasneb nõukogude välispoliitika kahepalgelisuse paljastamine iga hinna eest. Vastavalt sellele kontseptsioonile otsitakse võimalikult varaseid salakontakte Nõukogude Vene ja Saksamaa ning hiljem Hitleri ja Stalini vahel. Kinnitatakse Stalini ammust orienteeritust Saksamaale ja Hitleri poliitikale.⁴⁹ See tähendab, et 1930. aastate Nõukogude Liitu ei peeta enam antifašistlikuks riigiks. Samasse ritta kuulub ka müüdi ületamine, mille järgi Stalinil puudus üldse huvi välispoliitiliste probleemide vastu ja kollektiivse julgeoleku poliitika oli peamiselt Maksim Litvinovi suur teene.⁵⁰ Vaid rikkalike kogemustega vana kaardivägi hoiab tollest *nõukogude rahuingli* kontseptsioonist ikka veel kinni.⁵¹

Mõlemad siin esitatud põhiseisukohad lähtuvad eeldusest, et Venemaa ja tema suur juht Stalin täitsid mingit suurejoonelist missiooni, olgu siis positiivset või negatiivset. Nõukogude Liidu välispoliitika tundub olevat midagi niisugust, mida ei saa seletada ilma erilisusele viitamata. Ühelt poolt siis eriliselt hea, kogu Euroopa ja maailma eest hoolitsev ning ainsa riigina suurepäraseid sõja vältimise vahendeid teadev. Teiselt

⁴⁶ Magnus Ilmjärv. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940. Tln, 1993. Lk 28.

⁴⁷ Борис Николаевский. Тайные страницы истории. Москва, 1995. С. 423.

⁴⁸ Геннадий Бордюгов. Гитлер приходит к власти? Новые доминанты внешнеполитических решений сталинского руководства 1933–1934 годы. // Отечественная история. 1999. 2. С. 29.

⁴⁹ Eero Medijainen. Maailm provintsionu peeglis. Rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940. Trt: Kleio, 1998.

⁵⁰ Г. Бордюгов. Гитлер приходит к власти. С. 28.

⁵¹ Вилнис Сиполс. Тайны дипломатические? Канун Великой Отечественной войны, 1939–1941. Москва, 1997.

poolt salakaval ja õel, sõjale orienteeritud, peamiselt saladiplomaatiaga tegelev ning põhimõttelage idamaine (bütsantslik) välispoliitika, mille eesmärgiks sai järgnevate vallutuste diplomaatiline ettevalmistamine ning õigustamine.

Teemale pisut lihtsustatult lähenedes võiks kinnitada, et marksistlik nägemus rahvusvaheliste suhete olemusest kõigubki omapäraselt kahe levinud teoreetilise põhisuuna – idealistliku ja realistliku vahel (olles küll lähedasem nn strukturalistidele). Esimene rõhutab rahu ja koostööd, teine sõda ja selleks valmistumise tähtsust.

Ilmselt vajame veel aega, et taolisest messianistlikust ja äärmuste vahel kõikuvast rahvusvaheliste suhete käsitlesest vabaneda. Võimalik, et seda suudavad paremini Ida-Euroopa ajaloolased ja politoloogid, kes tunnevad piisavalt ka vene allikaid ning traditsioone ja oskavad uusi arhiivmaterjale ühendada lääne tugevate metoodiliste eeskujudega.

Müncheni kokkulepe

Nagu eelpool öeldud, peeti Austria küsimust kahe Saksa riigi liitumisele orienteeritud ringkondades ning Euroopas laiemalt levinud meeleolusid silmas pidades ammu Saksamaa siseasjaks, sest ühtse Saksa riigi loomisest unistati juba 19. sajandil. Teine lugu oli Hitleri järgmise ohvri Tšehhoslovakkia. Viimase saatusel tuleks eraldi peatuda, sest Münchenis 1938. a septembris toimunu mõjutas otseselt nii mitmepoolseid läbirääkimisi 1939. aastal, kui ka Balti riikide otsuseid sama aasta septembris-oktoobris.

Traditsiooniliselt seostatakse Müncheni sobingut vaid Hitleri agressiivse välispoliitikaga, otsimata muid seoseid. Huvitaval kombel on probleemiasetus läinud Tšehhoslovakkia ja Balti riikide puhul erinevat teed.⁵² Balti riikidega juhtunu puhul on kõlama jäänud küsimus, kes või mis oli süüdi, et Moskva survele alistuti vastupanuta. Põhjusi on otsitud Balti riikide autoritaarsest riigikorrast, orienteerumisest ühele või teisele suurriigile, omavahelise koostöö puudumisest ning konkreetsete üksikisikute, riigi- ja sõjaväejuhtide ränkadest vigadest või lausa reeturlikest tegudest ehk tegemata jätmistest. Enamasti tuuakse seejuures võrdlusi ja eeskujusid parlamentaarse riigikorra säilitanud Soomega. Millegipärast ei püütagi Balti riikide saatust võrrelda teise, vähemalt formaalselt parlamentaarse riigikorra ja demokraatia juurde lõpuni kindlaks jäänud riigi – Tšehhoslovakkia.

Olgu siinjuures märgitud, et mõiste *demokraatia* pole mingi selge fiktsioon, mida saab alati ühesugusena kasutada. Demokraatia kui riigikorralduse viis võib avalduda väga erinevate mudelitena. Mitte alati ei tähenda demokraatlik riigikord automaatselt ka laiema avalikkuse või

⁵² Vt: **John W. Wheeler-Bennett**. Munich. Prologue to Tragedy. Duell, Sloan and pearce. New York, 1948.

opositsiooni (rahva?) osalemist välispoliitiliste otsuste ja ammugi õigete otsuste tegemisel. Ka demokraatlik riigikord võimaldab otsustusvõimu koondamist mõnede või isegi ühe isiku kätte.

Järjekindla realismi suuna teoreetikute arvates aga polegi riigikorral ja sisepoliitikal tegelikult otseseid seoseid antud riigi käitumisega rahvusvahelistes suhetes. Seda suunda eeskujuks võttes võiksime Balti riikide ja Tšehhoslovakkia sisepoliitika nende välispoliitilise olukorra hindamise juures kõrvale jätta. Pluralistide ja teistegi teoreetiliste suundade esindajad ega empiirilised ajaloolased seda enamasti ei tee.

Tšehhoslovakkia president Edvard Beneš⁵³ koondas endale 1938. a suvel ja sügisel kogu võimutäiuse nii poliitilistes kui ka sõjalistes küsimustes. Prahas asuv presidendiloss muutus omamoodi peastaabiks, kus ülemjuhatajaks Beneš. Presidendi otsustada jäi isegi gaasimaski tüüp, mida armee kasutama pidi hakkama. Tõenäoliselt oli keskvoim demokraatlikus Tšehhoslovakkias 1938. a suvel ja sügisel hoopis autoritaarsem kui näiteks Eestis järgmise aasta suvel. Beneš venitas Hitlerile vastupanu osutamisega ja lõpuks loobus sellest täiesti. Niisuguse otsuse kiitsid heaks erinevate poliitiliste parteide esindajad. Presidendile allusid ka kõige mõjukamad ning igal juhul vastupanu osutamist nõudvad kindralid ja teised kõrgemad ohvitserid.

Miks alistuti vastupanuta? Järeldus saab olla vaid üks. Presidendi argumentid pidid olema piisavalt veenvad, et niisuguse otsusega nõustuda. Tšehhoslovakkia saatuse puhul ei üritata seetõttu selgitada niivõrd Beneši ja kõrgemate sõjaväelaste üksikuid taktikalisi vigu, kuivõrd analüüsida tõepoolest rahvusvahelistest suhetest või siis ka sisepoliitilisest olukorrast tulenevaid sügavamaid põhjuseid, miks just niimoodi talitati, millistest kaalutlustest võis president lähtuda. Muidugi leidis neidki, eriti äärmuspahempoolsete tšehhide seas, kes pidasid Beneši reeturiks. Siitki võiks leida analoogiaid Eesti ja Konstantin Pätsi tegevusega.

Üheks levinumaks arvamuseks 1938. a sündmuste hindamisel on senini seisukoht, et saatuslikuks sai Prantsusmaa ja Suurbritannia *appeasementi* poliitikast tulenev või koguni sihilikult reetlik käitumine Praha suhtes. Automaatselt jäetakse välja Nõukogude Liidu osa, sest Moskvat Müncheni konverentsile ei kutsunud ja tema seega Tšehhoslovakkia jagamisel ei osalenud. Enamasti rõhutatakse, et Moskva oli seetõttu solvunud ja kartis õigustatult, et natside agressioon suunatakse lääneriikide poolt teadlikult ja koordineeritult ida suunas.

⁵³ Eduard Beneš (1884–1948) – Tšehhoslovakkia president 1935–39, Teise maailmasõja ajal juhtis Londoni eksilvalitsust.

Joonis 1. Mis? Ja minu jaoks polegi tooli? Karikatuur raamatust: John W. Wheeler-Bennett. Munich: Prologue to tragedy. New York, 1948. P. 365.

Tšehhoslovakkia riik oli sündinud otseselt Versailles'i süsteemi osana. Niisugustes piirides, nagu ta lõpuks aastatel 1918–20 kujunes, ei olnud ükski selle riigi tulevane juht teda endale ette kujutanud. Seega oli ka vastutus selle riigi julgeoleku eest mõnevõrra laiem kui mitmetel teistel Ida- või Kesk-Euroopa riikidel.

Suurbritannia ja Prantsusmaaga sidusid Prahat mitmekülgsed ja tihedad suhted. Prantsusmaaga sõlmiti juba 1924. aastal sõjaline vastastikuse abistamise leping. Miks selline leping niisugusel kujul sündis, ei ole seletatav ainuüksi Praha julgeoleku kaalutlustega, aga antud juhul pole see oluline. Kaudselt ühendati temaga ka 1935. a mais valminud Prantsuse-Nõukogude Liidu ja Tšehhoslovakkia-Nõukogude Liidu vastavad lepingud. 1935. aastast kuni Müncheni lepinguni jäi Tšehhoslovakkia Ida-Euroopa riigiks, kellel oli formaalselt ette näidata kõige paremad lepingulised tagatised nii naaberriikide kui ka Prantsusmaa ja Nõukogude Liiduga.

Tšehhoslovakkia kujunes 1920.–30. aastatel omapäraseks erandiks teiste selle piirkonna riikide seas, kes kõik kartsid Venemaad ja üritasid ennast eelkõige sealt lähtuva ohu vastu kindlustada. Tšehhoslovakkia ja Nõukogude Liidu piirid ei puutunud kokku ja nende vahel puudusid ametlikud diplomaatilised suhted kuni 1934. aastani. See ei tähendanud aga üldse suhete puudumist, pigem vastupidi. Juba alates 1920. aastast Prahas tegutsenud Nõukogude Vene majandusesindus omandas kiiresti tõelise, diplomaatilise saatkonna tähenduse ja tähtsuse. Tšehhoslovakkia pealinn muutus 1930. aastatel ka üheks kõige olulisemaks nõukogude spionaažikeskuseks, kust juhti luuret kogu Kesk-Euroopas.

Tšehhoslovakkia tollane välisminister Edvard Beneš oleks tahtnud

need mitteametlikud head suhted paberil vormistada, aga teda takistasid sisepoliitiliselt paari mõjuka partei vastuseis ja välispoliitiliselt lähemate naabrite ning Tšehhoslovakkia lepingupartnerite (Väike-Liit) usaldamatus Moskva suhtes.

Pärast diplomaatiliste suhete sõlmimist algas Praha kiire lähenemine Moskvale, millele andis veelgi hoogu Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu sõbrunemine 1930. aastate keskel. Beneš ise luges ennast poliitikuks, kelle tegevus kergendas Moskvat väljumist tema enda valitud isolatsioonis ja taassekkumist Euroopa asjadesse.

1938. a alguseks ja eriti pärast *Anschlussi* oli Beneš veendunud, et Suurbritannial ja Prantsusmaal ei olegi tegelikult sõjalisi ega majanduslikke võimalusi Tšehhoslovakkia edasisele saatusele kaasa rääkida. Sama tunnistasid avalikult mitmed Prantsuse ja Briti avaliku elu tegelased ning andsid mõista sõjaväelased ja diplomaadid. Tšehhide ja slovakkide saatuse oli läänele hoopis vähem olulisem kui maailmasõja vältimine. Prantsusmaa ei olnud valmis lepingust Tšehhoslovakkiaiga tulenevaid kohustusi täitma ja ta püüdis neist kohustustest vabaneda, lükates otsustamise ning seega vastutuse üha enam Londoni kaela. 1938. a kriisi Sudeedide teema ümber tähendas pigem lääneriikide katseid jõuda mingile kokkuleppele Berliiniga, mitte niivõrd ettevalmistust Tšehhoslovakkiale appi minemiseks.

Arvamus, et Münchenis septembris 1938 allakirjutatud neljapoolse lepingu näol oli tegemist lääneriikide-poolse *reetmisega*, kujunes siiski alles hiljem ja tagantjärele. Oma osa taolise veendumuse kujunemisel oli kindlasti Moskva propagandal. Nõukogude Liidus hakati vahetult pärast Beneši surma 1948. aastal järjekindlalt levitama versiooni, et Punaarmee valmistus 1938. a septembris Prahale appi minna. Ta olevat olnud seda valmis tegema ka siis, kui Prantsusmaa oma kohustusi ei täida. Beneš aga sõltunud liialt lääneriikidest ega tahtnud Punaarmeed maale lubada.

Ka Balti riikidele on erinevatel aegadel ning põhjustel Moskva ja Eesti NSV ajaloolaste, aga veel kõlavamalt näiteks Winston Churchill⁵⁴ poolt ette heidetud, et nad ei võtnud 1939. aastal vastu Suurbritannia, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu kolmepoolset garantiid. Churchill arvates tähendas see lääneriikide ühisrinde idee lõhkumist. Eestis on leitud, et usaldamatus Moskva suhtes tulenes orientatsioonist Saksamaale või koguni soovist anda riik Berliini protektoraadi alla.

Ühisosa Tšehhoslovakkia ja Balti riikide saatustes Teise maailmasõja eel moodustab seega Nõukogude Liidu roll. Võiks esitada küsimuse, kas Balti riikide usaldamatus idanaabri suhtes ei tulenenud sügavamate ajalooliste, majanduslike, ideoloogiliste ja konkreetsete päevapoliitiliste põhjuste kõrval otseselt Moskva käitumisest Tšehhoslovakkia kriisi ajal 1938. aastal?

⁵⁴ Winston Churchill (*sir* Leonard Spencer, 1874–1965) – Suurbritannia poliitik, konservatiiv. Peaminister aastatel 1940–45, 51–55.

Formaalselt tegi Moskva 1938. aastal paar ametlikku avaldust ja kutsus üles ühisteks sammudeks agressorite peatamiseks. Lääneriigid ei reageerinud neile kuni 1939. a aprillini peamiselt kahel põhjusel:

- 1) Nende käsutada oli diplomaatide ja eriti sõjaväeliste esindajate informatsioon Nõukogude Liidu majanduslike ja sõjaliste võimaluste kohta. Just sel ajal massilisi repressioone läbielavat Punaarmeed ei peetud võimeliseks alustama pealetungisõda. Ka N Liidu infrastruktuur – peamiselt maanteed ja raudtee olukord – ei võimaldanud seda.
- 2) Moskvat ei saanud usaldada poliitilistel põhjustel. Stalin likvideeris sel ajal küll kümnete kaupa rahvusvahelise töölisliikumise liidreid ja oma luurevõrku Euroopas, kuid usaldamatust nõukogude diplomaatia vastu see ei vähendanud. Stalini avaldusi kollektiivseks vastupanuks ei võetud siiratena. Need ei olnud suunatud jõudude tasakaalu säilitamisele. Moskva ei suutnud varjata, et tema huvides oli Euroopas kehtiva *status quo* revideerimine.

Avalike ja ametlike esinemiste kõrval õhutas Nõukogude Liidu saadik Prahas Sergei Aleksandrovski president Benešit ka isiklikult igal juhul vastupanu alustama. Ta lubas kogu 1938. a kriisi kestel, et Punaarmee tuleb otsustaval hetkel ikkagi appi. Aleksandrovski oli kriisi raskeimal perioodil, 19.–28. septembrini 1938, presidendilossis peaaegu igapäevane külaline. Presidendi üha konkreetsemaks minevatele küsimustele Punaarmee väeosade suuruse ja appituleku kuupäevade kohta ei olnud tal aga midagi vastata peale üldsõnaliste lubaduste. Viimasel hetkel soovitas Moskva Benešil koguni Rahvasteliidu poole pöörduda (huvitaval kombel pakuti ka Eestile 1939. a septembris üheks tegutsemisvõimaluseks pöördumist selle organisatsiooni poole!)

Alles 30. septembri hommikul, pärast Müncheni lepingu allakirjutamist pakkus Stalin abi, mis pidi kohale jõudma 3. oktoobriks. Niisugune pakkumine oli mõttetu ja seda teati nii Prahas kui Moskvast. Tegelikult polnud Tšehhoslovakkia juba tehnilistel põhjustel võimeline vastu võtma Punaarmee suuremaid dessantväeosi.⁵⁵ Sealsed lennuväljad olid hoopis lühemate maandumisradadega kui vajasid rasked transpordilennukid. Erinevad olid ka lennukikütuse margid ja isegi pardarelvade kaliiber. Pealegi oskasid Tšehhoslovakkia lendurid inglise, prantsuse ja saksa, aga mitte vene keelt. Üldteada oli ka Rumeenia ja Poola vastuseis taolistele abistamisplaanidele. Nii suure operatsiooni läbiviimine celdas aga viimaste nõusolekut.

Miks N Liit taoliste vastupanule julgustavate avaldustega esines ja Benešile mitteametlikult abi pakkus, kuigi ta neid lubadusi täita ei kavatse-
 senud või ei suutnud? Mitmete uurijate arvates on vastus teada – Moskva

⁵⁵ Igor Lukes. Stalin and Czechoslovakia in 1938–1939: An Autopsy of a Myth. // The Munich Crisis, 1938. Prelude to World War II. Diplomacy and Statecraft. Special Issue. Volume 10. 1999. 2&3. P. 15–35.

tahtis, et Euroopas puhkeks uus konflikt. Tšehhi päritolu ajaloolase Igor Lukesi arvates oli 1938. a septembris Moskval valida mitu arenguliini. Sõja puhkemiseks oli aga igal juhul vajalik, et Tšehhoslovakkia ennast kaitseks. Nõukogude diplomaatia formaalne juht Maksim Litvinov oli juba 1938. a kevadel veendunud, et Praha on valmis ka vabatahtlikult alla andma. Igal juhul prooviti Prahat julgustada vastupanule, et kriis kujuneks võimalikult teravaks.⁵⁶ Litvinov kinnitas tšehhidele 1938. a mais üsna avameelselt: *sõda on möödapääsmatu. Lääs tahab, et Stalin hävitaks Hitleri ja Hitler Stalini. Aga Moskva ei tee oma vaenlastele meelehead. Seekord jääb Nõukogude Liit kõrvale kuni lõpuni ja siis paneb maksma õiglase ja lõpliku rahu.*⁵⁷

Moskva varasem, Hispaania kodusõjaga seotud lootus suurema sõja puhkemiseks lääneriikide vahel oli 1938. aastaks juba luhtunud. Sõda oli lokaliseerunud ja lõppemas Franco võiduga. Nüüd oodati uue kriisi puhkemist Kesk-Euroopas ja Nõukogude Liit keeldus reaalistest sammudest Tšehhoslovakkia toetuseks. Lääneriikidele jäi 1938. a hilis-suvel koguni mulje, et peatselt on sündimas liit Saksamaa, Jaapani ja N Liidu vahel. Stalin lõpetas sel ajal nii Hispaania vabariiklaste kui ka Hiina toetamise toiduainete, nafta ja relvadega. Lääneriigid olid kaotamas Moskva toetust. Seepärast vajasid nad aega, et seda tagasi võita, vältides seni kokkupõrget Hitleriga. Müncheni sobingul puudus küll Stalini allkiri, kuid olulise mõjurina kujunes Nõukogude Liit lepingu omapäraseks ristiisaks.

Nõukogude Liit ei olnud Müncheni lepingu järel sugugi isolatsioonis nagu väitsid nõukogude ideoloogid-ajaloolased. Moskva tegutses aktiivselt ja sihikindlalt. Stalin oli juba 1938. a sügisel veendunud, et Hitleri agressioon suundub peatselt eelkõige Prantsusmaa ja mitte Nõukogude Liidu vastu. Seega oli viimane muutumas üha tähtsaimaks kaalu-keeleks Euroopas.⁵⁸

Siit jõuame taas küsimuse juurde, miks oleksid Balti riigid pidanud Moskvat 1939. a kevadel usaldama, kui neile pakuti küll mitmepoolseid garantiisid, aga tegelikuks tagajaks jäi ainult Moskva? Aga sellest allpool lähemalt.

Lääneriikide järeleandmise poliitika

Peamiselt tänu kooliõpikutele, aga muudegi kirjutiste kaudu, on jäänud lääneriikide välispoliitika üldiseloomustusena 1930. aastatel kõlama *appeasementi* mõiste. See kannab aga endas ühtlasi teatud negatiivset tähendust ja on enamasti seostatud iseseisvate Austria ja Tšehhoslo-

⁵⁶ Igor Lukes. Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s. New York, Oxford, 1996. P. 133, 191.

⁵⁷ I. Lukes. Stalin and Czechoslovakia. P. 38.

⁵⁸ Джахангир Наджафов. СССР в послевоенной Европе. Октябрь 1938 г. – март 1939 г. // Отечественная история. 2000. 2. С. 67–88.

vakkia okupeerimisega Hitleri poolt. Omapärase varjundina on selles nähtud isegi maailmasõjaks valmistumisele kaasaaitavat tegurit, sest selline poliitika ainult suurendas Saksamaa majanduslikku ja sõjalist võimsust, andes tema käsutusse Austria ja Tšehhoslovakkia strateegilised varud.

Niisuguse poliitika peamiste kandjatena mainitakse eelkõige Suurbritannia peaministrit *sir* Neville Chamberlaini,⁵⁹ välisminister lord Halifaxi ja nende toetajate, aga ka Prantsuse pea- ja välisministrite Edouard Daladier⁶⁰ ning George Bonnet⁶¹ nimesid. *Appeasementi* poliitika olemust ja avaldumist on põhjalikult uuritud. Miks lääneriigid sellist välispoliitilist tegevust järgisid? Mitmed allpool esitatavatest kaalutlustest kehtisid ka läbi kogu 1939. a ja määrasid paljuski ette algavates läbirääkimistes osalevate poliitikute käitumise.

- Juba esimestest kontaktidest Nõukogude Liiduga oli selge, et sealsete esindajate arusaam diplomaatiast oli hoopis teistsugune kui lääne kolleegidel. Neile oli see midagi enam kui vaid vahend rahvuslike huvide kaitseks ja toetamiseks, see oli relv lakkamatus sõjas kapitalismi vastu. Seepärast ei saanud diplomaatiliste läbirääkimiste eesmärgiks olla reaalne üksteisemõistmine ja kokkulepe.⁶² Teadmatus Moskva tegelike plaanide ees ja soovimatus kodus juba kümneid tuhandeid inimesi mõrvanud Stalinit Euroopa südamesse lubada, oli üsna oluline argument, miks otsustati suuremat sõda Sudeedide pärast mitte alustada. Sõja puhkemisel võis oletada, et mingil hetkel Stalin sellesse sekkub, sest vastav leping tšehhidega oli olemas. Kahtlemata kartsid paljud Tšehhoslovakkia lihtkodanikud ja valitsusliikmed, et kui Punaarmee tuleb läände, siis koju ei lähe ta kunagi. Kogu Kesk- ja Ida-Euroopa jagas seda Praha hirmu, erandiks olid vaid mõned nõukogude-meelsed vasakpoolsed.⁶³ Beneši tegi murelikuks väljavaade, et sõja korral võib Tšehhoslovakkias puhkeda sisemine konflikt. Kasvõi seepärast, et valiku korral ja Sudeedi alade säilitamise nimel oleksid paljud isegi demokraatlikku riigikorda eelistavad tšehhid olnud valmis toetuma punastele.⁶⁴ Moskva-meelne kohalik kommunistlik partei tegigi septembris 1938 omapärase katse patriotistlike loosungite all riigipööret korraldada.

⁵⁹ Arthur Neville Chamberlain (1869–1940) – Suurbritannia poliitik, konservatiiv. 1937–40 peaminister.

⁶⁰ Edouard Daladier (1884–1970) – Prantsusmaa radikaalne poliitik. 1937–40 peaminister. 1940 astus tagasi ebapopulaarsuse tõttu, naases poliitikasse pärast Teist maailmasõda.

⁶¹ George Bonnet-Etienne (1889–1973) – Prantsusmaa radikaal-sotsialistliku partei liider, 1938–40 välisminister.

⁶² **Cordon A. Craig, Alexander L. George.** Force and Statecraft. Diplomatic Problems of Our Time. New York, Oxford, 1983. P. 90.

⁶³ **Stephen Borsody.** The New Central Europe. New York, 1993. P. 67.

⁶⁴ **Richard C. Raack.** Stalin's drive to the West 1938–1945. The Origins of the Cold War. Stanford, 1995. P. 18.

Muudegi, eeskätt kollektiivsete julgeoleku plaanide ja Moskva sõlmitud vastastikuste abistamise lepingute (Prantsusmaa, Tšehhoslovakkia) puhul ei saanud olla kindel, kuivõrd neile võib reaalselt toetuda. Usalduse puudumise süvenemisele enamliku diplomaatia suhtes oli Moskva ise ainult kaasa aidanud. Teda ei saanud ühe sõjavastase jõuna arvestada. Usaldamatus jätkus ja süvenes, mitte ei tekkinud 1939. aastal.

- Lääneriikide sõjalised jõud polnud tehniliselt suuremaks sõjaks valmis. Siinjuures pole mõtet üles lugema hakata armeesid iseloomustavaid numbreid ja koostama statistikat, seda on tehtud korduvalt. Vastuväitena arvestatakse tavaliselt kokku Tšehhoslovakkia, Prantsusmaa, Suurbritannia ja võimalik, et ka Poola ning veel teiste riikide sõjalised jõud. Seejärel vastandatakse need numbrid Saksamaa relvajõududele. Paraku polnud nende riikide sõjavägede vahel peetud suuremaid ühisõppusi ega koostatud ühiseid sõjaplaane. Lääneriikide taasrelvastumine oli käivitunud märgatavalt hiljem kui Saksamaa seda tegi. Tähtsam ongi sõjaväelaste endi arvamus sõjaks valmisoleku kohta. See aga kõlas peaaegu kõigis loetletud riikides eitavalt. Iseküsimus on muidugi nende hinnangute reaalsus. Üldteada on Prantsuse luure kaheldav kompetentsus ja tema küsitavad allikad. Vastaspoole sõjajõude, eriti lennuväe suurust hinnati tublisti kõrgemaks kui see tegelikult oli. Oma osa mängis kindlasti ka sakslaste edukas desinformatsioon.
- Lääneriigid polnud uueks sõjaks valmis ka moraalselt. Eriti kehtib see prantslaste kohta, kellel olid eelmise *Suure Sõja* mälestused kõige valusamad. Uut sõda taheti vältida iga hinna eest. Lääneriikide avalik arvamus oli kuni 1939. a alguseni meelestatud üsna üheselt sõja vastu. Chamberlain oli paljudest *appeasementi*-vastaste poliitikute rünnakutest ja isegi *Foreign Office*⁶⁵ ametnike negatiivsest suhtumisest hoolimata äärmiselt populaarne.
- Peab arvestama ka teguritega, mida rahvusvaheliste suhete teoreetikud on nimetatud *strukturealistlikeks*. Sellisteks teguriteks võiks olla kasvõi ühtsele kristlikule kultuurile toetuva Euroopa loomise kavad, millel polnud 1930. aastatel sugugi vähe pooldajaid. Prantsuse ajaloolane Anthony Adamthwaite väidab, et prantslased soovisid siiralt lähenemist Saksamaale ja uskusid, et suudavadki seda saavutada. Hirm Saksamaa ees ei välistanud aga idealismi – valmisolekut revisionismiks, kirglikku sõja jälestamist, soovi desarmeerida ja saavutada Euroopas harmoonia.⁶⁶

⁶⁵ *Foreign Office* – Suurbritannia välisministeerium.

⁶⁶ Anthony Adamthwaite. *Grandeur and Misery. France's bid for power in Europe 1914–1940*. London, etc. 1995. P. 181, 208–210.

Hoolimata sajandi alguses alanud rivaliteedist Inglise ja Saksa laevastike vahel sooviti ka Londonis siiralt Hitleriga kokkuleppele jõuda. Näiteks polnud Inglise dominioonid mingisuguse Nõukogude Liiduga sõlmitava lepinguga nõus isegi veel 1939. a juunis. Saksamaa ning isegi Jaapaniga saavutatavast kokkuleppest oldi aga huvitatud. Inglismaa ja Saksamaa mingisugunegi kokkulepe andnuks 1938. aastal neile kahele riigile ilmse ülekaalu Euroopas ja vähendanuks Itaalia ning Jaapani survet inglastele neile nii olulistel mereteedel. Suurbritannia dominioonide liidrid kiitsid Chamberlaini ja Hitleri kohtumised ja *appeasementi* poliitika tingimusteta heaks. Impeerium oli aga Suurbritannia uhkus ja nuhtlus, sundides Londonile peale teatud käitumisviisi, mis ei lähtunud kaugeltki alati reaalspoliitilistest kaalutlustest. Inglismaa ei suutnud impeeriumi vana kujul enam kanda, aga mitte veel ka sellest loobuda.⁶⁷

Appeasementi poliitika puhul võiks arutleda veel selle ajalise ja ideelise alguse üle. Selle juuri võime leida juba 19. sajandist. Järeleandmise poliitika ei olnud sugugi peaminister Chamberlaini leiutatud, teda võis pidada pigem konservatiivseks reaalspoliitikuks. Chamberlaini käitumine peegeldas vaid inglaste välispoliitiliselt otsustava ringkonna suhtumist Suurbritannia kui Euroopa üldise rahu ja korra hoidja rolli. Chamberlaini eneseusk kinnitas, et tema on igasuguste kriiside lahendamiseks täiesti sobilik mees. Tema juhtimisel oli Suurbritannia suhteliselt edukalt, ilma inimohvriteta, läbinud majanduskriisi. Seda suutsid vähesed maad Euroopas. Chamberlain oli veendunud, et taoliste rahvusvaheliste suhete kriiside lahendamisteks on kõige sobilikumad isiklikud kohtumised, mida ta ka Hitleriga korraldama ruttas. Tänu reaalspoliitilisele lähenemisele ei usaldanud Chamberlain Stalinit rohkem kui Hitlerit, aga teda on sageli süüdistatud just Venemaa mitteusaldamises.⁶⁸

Vahet tuleks aga teha nn aktiivse ja passiivse rahustamispoliitika vahel. Lääneriikide Hitleri peatamise katsed kujutasid endast sageli aktiivset välispoliitikat koos omapoolsete initsiatiividega, mitte ainult tagantjärele reageerimist üha uutele Hitleri, Mussolini ja jaapanlaste agressiivsetele sammudele.⁶⁹

Briti avalik arvamus kiitis heaks nii Chamberlaini initsiatiivi kui 1938. a suvel toimunud kohtumise Hitleriga. Paraku ei saa demokraatlike ja totalitaarsete riikide vahel sõdadevahelisel perioodil aset leidnud kontakte kuidagi lugeda normaalseks diplomaatiliseks suhtlemiseks. *Diplomaatilised dialoogid ja läbirääkimised meenusid sageli [...] suhtlemist kurtide inimeste vahel, või veel täpsemalt vestlust, milles üks pool ei pannud tähele mida öeldi, teine aga ei kuulanudki.*⁷⁰

⁶⁷ Michael Graham Fry. Agents and Structures: The Dominions and the Czechoslovak Crisis, September 1938. // The Munich Crisis, 1938. Prelude to World War II. P. 293–323.

⁶⁸ Malcolm Pearce, Geoffrey Stewart. British Political History 1867–1995. London, New York: Routledge, 1996. P. 319–321.

⁶⁹ Vt: William R. Rock. British Appeasement in the 1930s. London, 1977.

⁷⁰ C. A. Craig, A. L. George. Force and Statecraft. P. 87.

Julgeolekuprobleemid kahe maailmasõja vahel

Rahvusvaheliste suhete ajalugu pole ainult realiseerunud lepingute, konfliktide, sündmuste ja faktide rida, siin peab tunduvalt enam kui sotsiaal-, kultuuri- või majandusajaloos arvestama ühel või teisel ajahetkel eksisteerinud arenguvariantide ja -võimalustega. Võiksime küsida, kas näiteks Balti riikidel oli 1939. aastal ka teisi arenguvõimalusi peale Moskva survele alistumise ja sõjalise vastupanu. Kas samad valikud olid võrdselt olemas kogu diplomaatiliselt äärmiselt keerulise 1939. a jooksul? Kes olid 1939. aastal peamisteks otsustajateks, kui kaua püsisid võimalused sõja vältimiseks? Millised üldse olid erinevate riikide võimalused? Rahvusvaheliste suhete teoreetikud vastaksid neile küsimustele erinevalt. Determinismile kalduvate suundade kõrval leidub ruumi ka arvamusele, et rahvusvahelistes suhetes on alati olemas mingisugune valikuvõimalus. Mingit üksmeelt pole ka empiirikute seas. Vastamiseks tuleks meenutada 1930. aastate rahvusvaheliste suhete peamisi probleeme.

Rahvusvaheliste konfliktide uurijad kinnitavad, et mingil hetkel võib kriis muutuda kontrollimatuks ja siis on kokkupõrge paratamatu. Taoline areng toimus ka 1939. aastal. Milliste riikidevahelisi suhteid mõjutavate teguritega me üldse peaksime arvestama? Me võiksime üles lugeda paberil seisnud lepinguid ja rõhutada sümpaatiad ning geopoliitilisi väljavaateid ning erinevaid orientatsioone. Eelkõige tuleks aga rõhutada tahtmist ja võimalust oma huvide eest seista. Muidugi võiksime kokku liita ka püssi all olnud meeste, tankide, lennukite, sõjalaevade jm relvade kogused 1939. aastal. Kuid need pole ainukesed olulised näitajad, mis määrasid ära jõutasakaalu suure sõja eel.

Rahvusvaheliste suhete ajaloost leiame sageli selliseid mõisteid nagu **julgeolekutagatised ehk garantiid**. Neid on ihalenud rohkem väike-, aga ka suurriigid. Rahvusvaheliste suhete uurimisel on julgeolek ja sellega seotud küsimuste ring alati olnud *realistide* koolkonna teooriate üheks nurgakiviks. Garantiid on aga olulisel kohal ka idealistliku suuna teoreetikute töodes. Nii ongi mure julgeoleku pärast peamine, mis sunnib riike ja poliitikuid tegutsema.

Julgeolekugarantiisid võiks tingimisi jagada otsesteks ehk sõjalis-
teks (*hard*) või kaudseteks (*soft*) ning nad on tänagi aktuaalsed. Garantiide palumise, saamise ja andmise põhjused, vormid ning eesmärgid võivad kardinaalselt erineda. Olenevalt julgeolekugarantiide iseloomust võib nende rikkumine kaasa tuua katastroofilisi tagajärgi, nagu oli näiteks Belgia neutraliteedi rikkumine Saksamaa poolt 1914. aastal, mis tõi endaga kaasa Esimese maailmasõja puhkemise. *Garantii* kujunes kahe maailmasõja vahelisel perioodil üheks väga sageli kasutatavaks mõisteks. Nii lootis Prantsusmaa garantiid oma julgeolekule (piiridele) juba 1919. a rahukonverentsi ajal. Garantiid kuulusid ka 1925. aastal Locarnos sõlmitud rahvusvaheliste lepingute juurde. 1928. aastal allakir-

jutatud Briand-Kelloggi pakti üheks suuremaks miinuseks loeti aga garantiide puudumist. Garantiisid püüdsid oma iseseisvusele hankida eriti noored ja väikesed Ida-Euroopa riigid.

Otsesed sõjalised garantiid kuulusid paljusi varasemasse, Esimese maailmasõja eelsesse perioodi, kuid olid aktuaalsed ka sõdadevahelisel ajal. Iga riik peab reaalspoliitikutel arvates ise vastutama oma elanike julgeolekuvajaduste rahuldamise eest, aga sobib ka sõjalistele liitudele orienteerunud diplomaatia.

Kaudseid julgeolekugarantiisid nähti rahvusvahelise kaubanduse soodustamises, et mingi piirkonna vastu suuremat huvi tekitada. Seepärast püüti Baltikumis vahetult iseseisvumise järel iga hinna eest kaubateid Venemaaga lahti hoida. Loodeti olla lääneriikidele platsdarmiks tagasipöördumisel Vene turule. Hiljem püüti olla võimalikult avatud ja tagada endale juurdepääs eeskätt Inglise ja Saksa turule.

Kaudsete julgeoleku garantiide hulka paigutusid samuti mittekallaletungi lepingud. Neid sõlmiti kahe maailmasõja vahelisel perioodil eriti arvukalt. Balti riigid sõlmisid mittekallaletungi lepingu oma mõlema potentsiaalselt ohtliku naabri, nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liiduga.

Mittekallaletungi lepingute mõju rahvusvahelistele suhetele 1920.–30. aastatel oli omamoodi paradoksaalne. Põhimõtteliselt oli sellist laadi lepingute eesmärgiks riigi julgeoleku suurendamine. Tegelikkuses kujunes nende mõju sageli vastupidiseks. Vastavad läbirääkimised ja lepingute allakirjutamine toimusid sageli nii pingeliste rahvusvaheliste suhete kontekstis, et lepingu kasutegur kujunes pigem negatiivseks. See muidugi ei tähenda, et neid lepinguid siiski edukalt ära ei kasutatud (aga omaette küsimuseks jääb, kuivõrd just rahu tugevdamiseks?).⁷¹ Kahe sõja vahel räägiti üsna palju ka niisugustest kaudsetest ehk kollektiivsetest garantiidest, mida võiks pakkuda näiteks Rahvasteliit kui täiesti uut tüüpi rahvusvaheline organisatsioon. Tema tegevuse objektiivsus sõja ja rahu küsimustes jäi aga kahjuks ebapiisavaks.

Kas garantiidega lõppes järeleandmise poliitika?

1939. a rahvusvaheliste läbirääkimiste lahutamatuks osaks kujunesid juhtivate lääneriikide garantiid, mida lubati 1939. a varakevadel Poolale ning seejärel kohe Rumeeniale, Kreekale ja Türgile. Garantiide andmist on tõlgendatud mitmeti.

Esiteks võis tegemist olla vahetu ja siira reaktsiooniga Tšehhoslovakkia lõplikule okupeerimisele Saksamaa poolt 15. märtsil ning Hitleri uutele nõudmistele Poola vastu Danzigi küsimuses ja Meemeli (Klaipeda) piirkonna Ida-Preisimaaga ühendamiseks. Samuti Albaania vallutamisele Itaalia poolt 7. aprillil 1939. Garantiide väljakuulutamise otseseks

⁷¹ Vt: **Rolf Ahmann**, *Nichtangriffspakte: Entwicklung und operative Nutzung in Europa 1922–1939*. Baden-Baden, 1988.

ajendiks peetakse Rumeenia saadiku Londonis Virgil Tilea avaldusi Briti välisministeeriumis, inglise ajalehtedes ning diplomaatilise korpuse liikmete seas. Saadik kinnitas, et Saksamaa olevat pärast Tšehhia okupeerimist nõudnud monopoolset kontrolli Rumeenia ekspordi üle, lubades vastutasuks garantiisid piiride puutumatuses. Oletati, et Rumeenia naftaleiukohad ja kogu väliskaubandus läheksid sellisel juhul sakslaste kontrolli alla. Neist sõnumitest kujunes tänu Rumeenia ametlike esindajate avaldustele Londonis ja Pariisis peaaegu paanika. Miks nad selle seaduse organiseerisid, polegi päris selge. Välistatud polnud Rumeenia valitsuse soov endale tähelepanu tõmmata (kuigi avaldust järgnevalt kohe nii Rumeenia kui Briti esindajate poolt dementeeriti). Londonis jõuti aga garantii juba välja kuulutada.⁷²

Seda reaktsiooni võiks hinnata kui varasema *appeasementi*-poliitika lõppu ja Saksamaa suhtes hoopis jäigema positsiooni võtmist. Garantiid anti *sir* Chamberlaini poolt, kes veel hiljuti Hitlerit ja tema lubadusi siiralt uskus. Talle sekundeerisid Prantsuse peaminister Edouard Daladier ja välisminister Georges Bonnet. Chamberlain oli pöördeks välispoliitikas valmis, sest ta tundis 1938. a lõpul ja 1939. a esimestel kuudel selja taga USA ja president Roosevelti⁷³ mõningat toetust. Enesekindlust lisasid teated Briti lennukitööstuselt – sealt saadud andmetel olid inglise lennukid ja eriti radarisüsteem jõudmas olukorda, mis tagas saareriigi eduka kaitse.⁷⁴

Tingimisi võiks väita, et Tšehhoslovakkia okupeerimine Saksamaa poolt ja lääneriikide garantiid 1939. a märtsis tähendasid Versailles'i süsteemi jäänuste likvideerimist. Esimese maailmasõja järel püüti Euroopat organiseerida, toetudes rahvaste enesemääramise printsiibile. Ka natsliku Saksamaa revanšistlik välispoliitika oli seni lähtunud argumendist, et sakslaste enesemääramisõigust Versailles' rahulepinguga rikuti. Natslik propaganda võis kuni märtsini 1939 edukalt kasutada ettekäänet, et Hitleri eesmärk on vaid ühendada kõik sakslased ja seega tagada neile enesemääramise õigus. Pärast Tšehhia okupeerimist taoline loosung enam ei toiminud. Teiselt poolt vabanesid lääneriigid ka võimalikust etteheitest, et nemad takistavad sakslastel enesemääramisõiguse kasutamist.

Kas aga Hitleri lepitamine lõppes koos garantiide andmisega? Chamberlain näis ikka veel uskuvat, et Hitler ja Mussolini lähtuvad diplomaatias samadest põhimõtetest nagu temagi, et ka diktaatorid on lõpupe lõpuks huvitatud rahust ning võimul püsimisest. Seega tähendasid Suurbritannia ja Prantsusmaa garantiid eeskätt soovi tugevdada rahu ja

⁷² Simon Newman. March 1939: The British Guarantee to Poland. A study in the Continuity of British Foreign Policy. Oxford, 1976. P. 107–129.

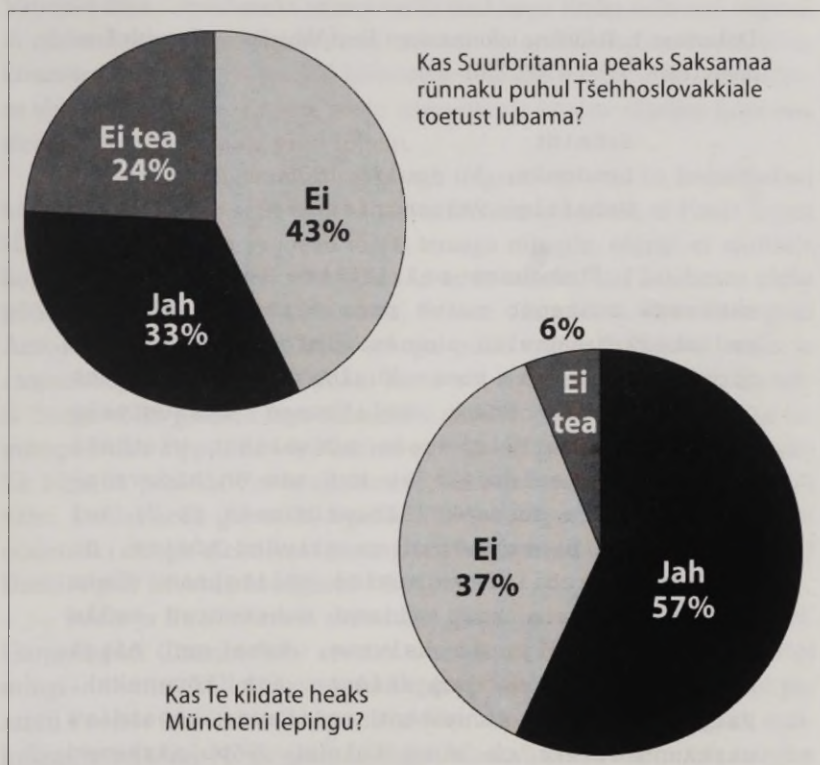
⁷³ Franklin Delane Roosevelt (1882–1945) – USA 32. president 1933–45, demokraat.

⁷⁴ M. Pearce, G. Stewart. British Political History. P. 321–322.

status quod Euroopas. Püsima jäid ka *appeasementi* poliitikat põhjustanud muud tegurid. Seega võiks kahelda, kas garantiid tähendasid lääne riikide otsustavat, uut diplomaatilist initsiatiivi ja senise kursi muutust. Lugu oli pigem vastupidine. Astunud samm oli põhjalikult läbimõtlemata ja pani lääneriigid suluseisu, aga sellest allpool pikemalt.

Teiselt poolt võiks garantiide andmist Chamberlaini poolt pidada tema enda poliitilise karjääri päästmise vahendiks. Inglise avalik arvamus oli varem heaks kiitnud senise lepituspoliitika ja ka Münchenis allakirjutatud sobingu. Paljud inglased uskusid nagu Chamberlain, et leping tagab rahu vähemalt mõneks ajaks. Veel märtsis 1938 arvas vaid kolmandik inglased, et Suurbritannia peaks Tšehhoslovakkiale mingit abi lubama. Ülejäänud ei pooldanud tšehhide toetamist või ei soovinud oma arvamust avaldada. Neil polnud midagi Münchener lepingu vastu. Lepingu kiitis heaks ka 57 protsenti prantslastest.⁷⁵ Kui Chamberlaini rünnatigi, siis mitte tema patsifistlike püüete, vaid pigem liigse sõjakuse ehk taasrelvastumise plaanide pärast.

Joonis 2. 1938. a märtsis Suurbritannias läbi viidud küsitluse tulemused. Anthony Adamthwaite. British and French public opinion polls, 1938–39. The Lost peace. P. 215–219.

⁷⁵ Anthony Adamthwaite. British and French public opinion polls, 1938–39. / The Lost peace. P. 215–219.

Väga tõsiselt ei saa võtta ka oma parteiga omapärases opositsioonis seisnud Winston Churchilli sõjakaid mälestusi või isegi tollaseid avalikke esinemisi pressis ja parlamendis. Omavahelisel kohtumisel tšehhide eriesindajaga Londonis 1938. a tunnistas Churchill avameelselt, et valitsuse liikmena oleks ta samamoodi käitunud.

1939. a kevadel lääneriikide avalik arvamus mõnevõrra muutus. Chamberlain tajus üha tugevnevat opositsiooni ka oma partei sees. Mais 1939 leidis 56 protsenti inglased, et valitsuse senist *appeasementi* poliitikat teravalt kritiseerinud Churchill tuleks kutsuda valitsuse liikmeks. Ainult et Churchill ei olnud valmis tulema teiseks meheks senises valitsuses, vaid ainult Chamberlaini asendama. Viimane omakorda oli valmis Churchilli kaasa kutsuma ainult siis, kui sõda tõesti algab.

Kui Chamberlain ei oleks loobunud oma senisest välispoliitikast, siis oleks tulnud Suurbritannial loobuda temast. Garantiide lubamise taga töötas Chamberlaini tugev poliitiline instinkt.⁷⁶ Pealegi oli ta tuttav nendega rünnakutega, mis juba tabasid 15.–17. märtsil Prantsuse poliitikuid.⁷⁷

Dokument 1. Poliitiline informatsioon Eesti Vabariigi saatkonnalt Londonis (ERA. 957-14-700. L 61–69).

Schmidt

Londonis, 3. juulil 1939

Vabariigi Välisministrile

[...] Ühenduses poliitilise pinevuse kasvamisega suureneb surve peaministrile valitsuse ümberkujundamise suunas. Informeeritud ringidest olen ma seni kuulnud arvamist, et Churchilli ja Edeni valitsusse kutsumiseks võiks peaministrilt saada nõusolekut vististi ainult kahel eeldusel: 1) kui see on hädavajalik valimiste soodsaks läbiviimiseks ja 2) kui rahvusvaheline seisukord on niivõrd tõsine, et näiteks Churchilli kutsumine valitsusse oleks õigustatud (s.o kui välised vahekorrad selle tõttu enam palju ei halvene, kuna nad niigi halvad, valitsuse seljatagune aga kõveneks). Paljud arvavad, et moment valitsuse koosseisu värskendamiseks on nüüd tulnud. Populaarsemad nimed on: Churchill, Eden, Amery.

⁷⁶ Anthony Read, David Fisher. The deadly embrace. Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact 1939–1941. W. W. Norton & Company. New York, London, 1988. P. 62.

17. märtsil, oma 70. sünnipäeva eel, esines Chamberlain oma kodulinna Birminghamis. Esialgu planeeritud kõne Suurbritannia sotsiaalsest probleemidest asendas ta rongis Birminghami sõites hoopis uuega välispoliitilistel teemadel. Peaminister väljendas oma pettumust senise *appeasementi* poliitika ning Hitleri suhtes. Tegemist oli viimasel hetkel tehtud otsusega, mis mõneks ajaks päästis Chamberlaini karjääri Suurbritannia peaministrina. Kõne valmistas ette Suurbritannia valitsuse ametliku avalduse Poolale garantii andmisest 31. märtsil. See polnud veel Hitleri lepitamispüüete lõpp, küll aga esimene tõsine märk seni Ida- ja Kesk-Euroopa ning Saksamaaga valitsenud suhete revideerimisest.⁷⁸

Chamberlaini esinemine Alamkojas jättis tee kokkuleppeks Hitleriga veel lahti. See polnud garantii Poola territoriaalsele terviklikkusele – Suurbritannia ei võtnud kohustust kaitsta viimast kui tolli Poola senistest piiridest, vaid ainult Poola riigi iseseisvust. Garantii polnud tingimusteta tagatis, nagu mõnikord väidetakse. Sellega kaasnes Poola kohustus ise agressorile aktiivset vastupanu osutada. See tähendas, et kui Varssavi siiski otsustanuks minna sama teed nagu Praha eelmisel sügisel, ei oleks Briti garantii takistuseks saanud. 6. aprilli Inglise-Poola ühiskommunikeega võtsid pooled kohustuse sõlmida kahepoolne vastastikuse abistamise leping. Leping ise ja sinna juurde kuuluv sõjaline konventsioon kavatseti sõlmida pisut hiljem.

Poolale antud garantiid saaks aga tõlgendada veel ka **kolmandast** küljest. Nimelt võib selle taga näha Suurbritannia kartust, et Poola ei pea Hitleri survele vastu ja jõuab tõesti temaga mingile, olgugi et ajutisele kompromissile. Varssavi võis jääda ka neutraalseks, kui Saksamaa oleks pöördunud kohe lääneriikide vastu. Samuti saanuks ta ühineda koguni Anti-Kominterni paktiga, mida sel ajal püüti arendada Saksa, Itaalia ja Jaapani sõjaliseks kolmikliiduks. Vastavaid ettepanekuid Poolale ka tehti. Seega võiks garantii taga näha mitte ainult toetust Ida-Euroopale ja lepituspoliitika lõppu. Lewis Namieri arvates oli garantii poliitiliselt vajalik käik, et peatada Poola alistumine Saksa survele. Sealjuures mõeldi vähe, kuidas seda garantiid tegelikult kasutatakse.⁷⁹ Poolalt muidugi ei oodatudki mingit efektiivset toetust, kui Inglismaad oleks rünnatud, kuid Berliini pidi ähvardama sõjaohht kahel rindel.

Poola ja Suurbritannia suhtumine garantiisse oli mõnevõrra erinev. Garantii pidi Chamberlaini arvates tähendama vaid esimest sammu teel mingi üldisema, kollektiivse kokkuleppe poole. Londonis loodeti, et garantii Poolale käivitab mitmepoolsed läbirääkimised ning lepingud, sealhulgas ja eelkõige Nõukogude Liiduga. Moskva kaasa tulemiseta muutus

⁷⁷ **Anthony Adamthwaite.** France and the Coming of the Second World War 1936–1939. London, 1977. P. 302.

⁷⁸ **Anita Prazmowska.** Britain, Poland and the Eastern Front, 1939. Cambridge, 1987. P. 56.

⁷⁹ **Lewis B. Namier.** Diplomatic prelude 1938–1939. New York, 1971. P. 204.

kogu üritus mõttetuks. Just sellepärast otsest sõjalist liidulepingut Varssavi ja Londoni vahel esialgu alla ei kirjutatudki. Seda tehti alles 25. augustil 1939, viimasel hetkel, kui tõesti selgus, et Stalin astub Hitleriga ühte jalga ja kõik muud arenguteed olid ära lõigatud.

Suurbritannia ei näinud garantiid lubades tegelikult mingit reaalset võimalust Saksamaa rünnaku peatamiseks ja Poola päästmiseks. Ka Poola saadik Berliinis kinnitas, et tegemist on vaid kahepoolse rahu tugevdamiseks mõeldud sammuga ning kõik teed teineteisemõistmiseks Poola ning Saksamaa vahel jäävad lahti. Varssavi ei tahtnud ise samasugust garantiid anda oma senisele liitlasele Rumeeniale. Ta eelistanuks hoopis Ungari kaasamist. Samal ajal polnud Rumeeniagi mitmepoolsest garantiist meelitatud ja nõustus seepärast ainult lääneriikide garantiiga. Igal juhul ei nõustunud Poola välisminister Josef Beck⁸⁰ arutama võimalust samasuguse garantii saamiseks ka Moskvalt. Ta oletas, et lähenemine Moskvale ainult suurendaks Hitleri agressiivsust Poola suhtes.

Hoolimata erinevatest tõlgendustest tähendas Briti garantii Poolale teatud olulist muudatust senistes rahvusvahelistes suhetes. Briti valitsus ei tahtnud mõned kuud varem kaitsta demokraatlikku Tšehhoslovakkia, nüüd oli ta valmis toetama autoritaarset ning antisemiitlikku Poolat. Varem loovutati Saksamaale Sudeedid, mis kunagi pole olnud Saksa riigi osa. Nüüd ei tahetud arutada põlise Saksa ala Danzigi ja Lääne-Preisimaad läbiva *Poola koridori* küsimust. Suurbritannia oli garantiide andmisega teinud midagi sellist, mida Ida-Euroopas temalt juba 20 aastat varem oli oodatud. Nüüd püüdis ta päästa oma kiiresti allakäivat mainet Ida-Euroopa riikide silmis. Mingeid avalikke arvamusküsitlusi tollal küll ei toimunud ja seepärast peaksime üldistustega ettevaatlikud olema. Mõnedel andmetel olnud Inglismaa näiteks eestlaste silmis 1939. a kevadel eriti ebapopulaarne.⁸¹

Albaania vallutamisele Itaalia poolt järgnesid 13. aprillil 1939 Briti ja Prantsuse garantiid Rumeeniale ja Kreekale. Ka need olid garantiid eelkõige iseseisvusele ja mitte piiridele ning eeldasid otsest ohtu ja oma-poolset vastupanu agressorile. On väidetud, et koos garantiidega asendas Chamberlain oma traditsioonilise vihmavarju mõõgaga – seega jõupoliitikaga.⁸² Tegemist on mõnevõrra liialdatud üldistusega, kuid koos Suurbritannia ja Prantsusmaa poolt Ida-Euroopale antud garantiidega tõmmati joon alla enamike riikide senisele välispoliitikale. Jõuvahekorrad ja võimalused vaadati enne lõpusirgele minekut veel kord üle. Arenguvariante oli endiselt mitmeid.

⁸⁰ Josef Beck (1894–1944) – Poola välisminister 1932–39.

⁸¹ Jüri Ant. Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tln, 1999. Lk 35–36.

⁸² Richard Lamb. The Drift to war 1922–1939. London, 1989. P. 300.

Garantiide tagajärjed

Ameerika Ühendriigid tundusid garantiide tagajärjel olevat soodsaimes olukorras. Suurbritannia ja Prantsusmaa garantiid ehk katse luua Ida-Euroopas mingisugust *rahurinnet* jäänuks ilmselt üldse olemata, kui Washington oleks täitnud lääneriikide ammuse unistuse. Lääneriigid lootsid nimelt Esimese maailmasõja päevadest alates, et USA lõpuks sekkub Euroopa asjadesse ja annab omakorda neile mingi julgeolekugarantii. Paraku oli Ameerika Ühendriikide välispoliitika ajaloos alles lõppemas järjekordne *introvertne* ajajärk ehk *isolatsionismi* periood. Internatsionalismi rõhutava välispoliitilise suuna pooldajate positsioonid ja võimalused jäid ebaselgeks. Täpsemalt öeldes puudus USA-l aktiivne välispoliitika. Presidendil ja Riigidepartemangul (välisministeeriumil) jätkus teadmisi maailmas toimuvast ning oli piisavalt vastutustunnet, kuid puudus reaalne otsustusvõim. Kongressil olnuks võimu, kuid nappis teadmisi ja tahtmist. USA avalikkusel puudus nii üks kui teine, et rahvusvahelistes suhetes otsustavalt kaasa rääkida. Üldine oli vaid soov hoida riiki sõjast eemal. Lähtuti paar aastat varem vastuvõetud neutraliteediaktidest. Neid sündis aastatel 1935–37 koguni kolm varianti.⁸³

Ameeriklaste sümpaatiad kaldusid siiski lääneriikide ja USA aktiivsema Euroopa asjadesse sekkumise poole. Esialgu püüti panust teha majanduslikule survele, keeldudes Berliiniga (erinevalt näiteks Inglismaast) kaubalepingut sõlmimast. Loodeti, et nii sunnitakse Saksamaad loobuma oma *autarkia* poliitikast ning kohanduma USA tingimustega. Pärast Münchenit lubas Roosevelt tulevasele ühtse Euroopa peamisele arhitektile Jean Monnet'ile,⁸⁴ et Prantsusmaa võib osta USA-st 100 uuemat hävitajat. Operatsioon algas ülisalajaselt, prantslastest katselendurid pidid koguni omavahel ainult inglise keeles rääkima, sest ka USA kõrgemad ohvitserid ei teadnud ettevõtmisest midagi. Paraku oli nii suurt operatsiooni võimatu pikemat aega salajas hoida. 28. jaanuaril 1939 kukkus Los Angelese lähedal alla üks sõjalennuk, milles istus prantslasest piloot. Murtud jala tõttu unustas ta end ja juhtus vanduma prantsuse keeles. Õnnetuse avalikustamisele järgnesid rahulolematus USA-s ja kriitikatulv Saksa ja Itaalia ajalehtedes. 1937. a neutraliteediakti järgiv USA ei tohtinud ju ühelegi osapoolle relvi müüa.⁸⁵

Praha ja Tirana langemine 1939. a kevadel vastavalt sakslaste ja itaallaste kätte ei muutnud meeleolusid Washingtonis enam kuigi palju. Tšehhoslovakkia saatkond jätkas Ameerika Ühendriikides oma tegevust. Samamoodi säilisid aga Washingtonil suhted Berliiniga, kuigi suursaadik juba 1938. a sügisel koju *konsultatsioonidele* kutsuti. Euroopa asjadele tegid president Roosevelti mitmed avaldused pigem kahju kui kasu.

⁸³ H. Kissing. Diplomaaia. Lk 462.

⁸⁴ Jean Monnet (1888–1979) – Prantsusmaa poliitik ja diplomaat, Euroopa ühenduse ülesehitaja.

⁸⁵ The United States in World Affairs. An Account of American Foreign Relations 1939. New York, London, 1940. P. 103–106.

Järjekordne rahuüleskutse Hitlerile ja Mussolinile saabus 15. aprillil. USA president palus anda ligi 30 riigile lubaduse, et neid kümne aasta jooksul ei rünnata ning soovitas sõlmida end ohustatuna tundvate riikidega mittekallaletungi lepingud.⁸⁶ Hitler kasutas juhust ja tegi oma 28. aprilli vastuses pöördumisest naljanumbri, tühistastades 1934. aastal sõlmitud Poola-Saksa mittekallaletungi lepingu. Samal ajal arendas ta sellest ettepanekust välja väikese taktikalise võidu ehk mittekallaletungi lepingud Taani, Eesti ja Lätiga mais-juunis 1939. USA-le ja Rooseveltile oli näiliselt diplomaatilist kirjaoskamatusd demonstreeriv noot siiski vajalik, et ameeriklaste avalikku arvamust enda poole võita.⁸⁷

Kokkuvõttes võiks öelda, et USA diplomaatial oli 1939. a kevadel kõige parem manööverdamisruum, kuid seda ei kasutatud. Suurima majandusliku- ja sõjalise potentsiaaliga riik ei täitnud veel rolli, mida ajalugu talle juba 1918.–19. aastal pakkunud oli.

Lääneriigid sattusid julgeolekugarantiide andmisega omapärasele suluseisu. Seda kolmel põhjusel. Esiteks ei saanud nad enam otseselt kontrollida sündmuste kulgu Ida-Euroopas ja valida endale sobivaid vahendeid. Nad kaotasid osa senisest manööverdamisvabadusest. Sõja ja rahu küsimus muutus nüüd üha enam Saksamaa ning tema naabrite (peamiselt Poola) omavaheliseks asjaks. Tuletagem meelde, et Poola välispoliitika oli 1930. aastatel teinud läbi mitmeid kardinaalseid suunamuutusi, mis ei näidanud tema paindlikkust, vaid pigem ebakindlust. Välisministrit Josef Becki ei peetud lääneriikide diplomaatilistes ja sõjalistes ringkondades ei lugupeetud ega võimekaks poliitikuks. Seda tema mineviku ja liialt bravuurse käitumise pärast. Tema varasem karjäär oli seotud luurega ja sealt diplomaatiasse tulnud mehi ei hinnatud just eriti kõrgelt. 1920. aastate algul oli ta tihedalt seotud Boris Savinkovi luurevõrgu tegevusega Poolas. 1923. aastal saadeti ta Pariisist sõjaväeatašee kohalt minema. Kahtlustati, et tegemist on sakslaste heaks töötava agendiga. Müncheni kriisi ajal oli ka Beck tšehhidele survet avaldanud ja Varssavi-Praha ammuse tüli Tešini piirkonna pärast enda kasuks lahendanud.

Tuleb siiski arvestada, et suurem osa negatiivsetest hinnangutest Beckile pärinesid Prantsuse (ja Nõukogude Liidu) ringkondadest, kelle jaoks kõik need, kes ei olnud Saksa vastu, said automaatselt *pro-Saksa* sildi. Samad hinnangud tabasid ka Eesti diplomaate ja sõjaväelasi juba 1930. aastatel ning need süüdistused jätkuvad kohati tänini.

1939. a kevadel lähtus Beck oma otsustes ja tegudes mitmest valearvestusest. Ta uskus, et lääneriikide garantii juba iseenesest peatab Hitleri ning sõda ei tule. Samuti seda, et Hitler ei taha likvideerida puhvertsooni enda ja Stalini vahelt. Samal ajal oli Beck veendunud, et vajadusel suudavad poolakad paremini kui teised Ida-Euroopas mõista *lääne*

⁸⁶ Samuel Flagg Bemis. A short history of American Foreign Policy and Diplomacy. New York etc, 1964. P. 542–545.

⁸⁷ H. Kissinger. Diplomaatia. Lk 468–469.

vaimu ehk vaimseid ja moraalseid väärtusi ning on valmis neid sangarlikult kaitsma ja nende väärtuste nimel isegi surema.⁸⁸ Beck ei mõistnud või ei tahtnud mõista, et garantiid hoopis suurendasid Hitleri otsustavust ning lääneriigid polnud huvitatud poolakate sangarisurmast, mis viiks maailmasõjani.

Beck ja paljud Poola armee juhid olid veendunud, et Poola armee võitlusvõime on vähemalt võrdne Punaarmeeaga või isegi ületab viimast. Chamberlaini pettumuseks polnud Beck valmis mitte mingisugusteks kompromissideks venelastega.⁸⁹ Külaskäigult Londonis (3.–6. aprillil) tagasi tulles tundis Beck ennast sündmuste peremehena. Tundus, et Chamberlain oli talle garantii näol andnud allkirjastatud tšeki. Mida ja millal Beck sinna kirjutab, jäi tema otsustada.⁹⁰ Koostööd Staliniga Saksamaa vastu ta sinna kirjutada ei kavatsenud ja seda liini hoidis ta lõpuni.

Teiseks olid lääneriigid sunnitud Poola vastuseisust hoolimata siiski alustama läbirääkimisi Moskvaga, sest reaalne abi Ida-Euroopale sõltus nende nägemuses paratamatult Nõukogude Liidust. Enne garantiide andmist usuti Londonis ja Pariisis, et vaatamata vastastikusele usaldamatusele, ideoloogilistele vastuoludele ning varasematele arusaamatustele, tegutseb Moskva otsustaval hetkel siiski koos lääneriikidega. Kuigi Saksamaa ja Nõukogude Venemaa vahel valitsesid varem head suhted, tundus kommunistide ja natside leppimine võimatu. Garantiid anti *a priori* eeldusel, et Moskvaga jõutakse igal juhul kokkuleppele. Usuti ka, et Stalin jätkab Venemaa traditsioonilist, juba 19. sajandist pärit välispoliitikat ning on valmis taastama Esimese maailmasõja eelse *Entente*, kui teda ainult kaasa kutsutakse. Inglased olid veendunud, et vene kaarti saab kasutada igal juhul, aga tõenäoliselt seda vaja ei lähe. Arvati, et Berliiniga jõutakse kokkuleppele juba siis, kui seal nähakse kujunema hakkavat lääneriikide-Nõukogude Liidu ühisrinnet. Peamiseks trumbiks Moskvat tunnistada ei tahetud. Paraku selgus üsna peatselt, et ettekujutused ei kattu tegelikkusega.

Kolmandaks raskendas garantiide andmine kompromissotsinguid Berliiniga. Varssavile antud garantiist raevu sattunud Hitler kinnitas 1939. a aprilli algul Poola-vastase sõjaplaani *Valge*. Ta suhtus lääneriikide garantiidesse kui *suurte panustega pokkerimängija, kes teab, et vastane blufib*.⁹¹ London siiski lootis ja üritas topeltmängu mängida. Hoolimata Moskvast algavatest Inglise-Prantsuse-Nõukogude Liidu läbirääkimistest jätkusid mittematlikud kontaktiotsinguid Hitleriga. Peamiseks vahendajaks kujunes peatselt Rootsi päritoluga ärimees ja tööstur Birger Dahlerus, kellel olid head sidemed nii Saksamaal kui ka läänes. Inglise

⁸⁸ John A. Lukacs. The Great Powers & Eastern Europe. New York, 1953. P. 222.

⁸⁹ R. Lamb. The Drift to war 1922–1939. P. 300.

⁹⁰ A. Read, D. Fisher. The deadly embrace. P. 69.

⁹¹ M. Pearce, G. Stewart. British Political History. P. 323.

suursaadik Berliinis sir Neville Henderson soovitas koguni saata Hitlerile isiklikku laadi kirja ettepanekuga lahendada kõik arusaamatused mingisuguse Inglise-Saksa ühiskokkuleppega. Chamberlain seda ei julgenud. Ta polnud kindel, mida Hitler niisuguse dokumendiga teeks ja kartis informatsiooni läbiimbumist või müümist Moskvas ja Varssavile. Mitteametlikud sidemed Berliiniga säilisid siiski läbi kogu 1939. a kevade ja suve. Tänu *Foreign Offices* töötavale nõukogude agendile teati Moskvas neist kontaktidest iga pisematki detaili.

Garantiid ja Hitler. Berliin sattus garantiide tõttu samuti oma-moodi sundseisu. Erinevalt Esimese maailmasõja algusest ei tervitanud ühegi riigi avalik arvamus uue sõja puhkemist. Hitler nägi Sudeedi kriisi päevil, et sakslased ei ole erand ja pole tõenäoliselt algavast sõjast vaimustuses. Ta teadis ka *Wehrmachtis* valitsevatest opositsioonilistest meeleoludest. Isegi partei juhtkonnas puudus välispoliitilistes küsimustes täielik üksmeel. Enam tuntud on välispoliitikat tegema kippuva Göringi terav rivaalitsemine Ribbentropiga. Sõja alustamine oli Hitlerilegi piisavalt ohtlik risk nii välis- kui ka sisepoliitiliselt. Tal oli põhimõtteliselt võimalik valida kolme tee vahel.

Esiteks võis ta loobuda agressiivsest välispoliitikast Poola suunal või üritada teha see riik koguni oma liitlaseks, nagu veel 1939. a jaanuaris arutati. Poola ja Saksamaa suhted olid alates aastatest 1933–34 olnud vähemalt korrektsed, kui mitte isegi sõbralikud. Berliin püüdis ahvatleda Poolat koostööle, pakkudes talle näiteks pärast tulevast sõjakäiku Venemaa vastu Ukraina alasid.

Teisel võimalusel – sundides Poolat järeleandmistele – tulnuks kasutada põhimõtteliselt sama skeemi nagu aasta varem Tšehhoslovakkia puhul. Võimalik, et piisavalt osava diplomaatia korral suutnuks Hitler seda isegi teha, ilma et puhkenuks suur sõda. Raskemaks pähkliks ähvardas kujuneda Danzig, mille ümber olid kired eriti tuliseks õhutatud. Kuid Hitler uskus, et Danzigi kriis võib ka rahumeelselt laheneda. Paraku eeldas niisugune tee vähemalt mingisugust kokkulepet Suurbritannia ja Prantsusmaaga. Hitleri ebameeldivaks üllatuseks polnud aga lääneriigid niisuguseks kompromissiks enam valmis.

Mõnede ajaloolaste arvates peitus Hitleri soov alustada maailmasõda hoopis majanduse ja täpsemalt rahanduse olukorras. Saksamaa välisvaluuta ja kullavarud kuivasid aastatel 1938–39 iga päevaga kokku. Hoolimata *autarkia* püüetest tuli paljude strateegiliste kaupade eest maksta valuutas. Juba 1938. aastal oli Saksa kaubavahetuse bilanss negatiivne (imporditi kokku 6 051 700, eksporditi 5 619 100 riigimarga eest). Pisut muutus olukord 1939. aastal (eksport 5 222 200, import 4 796 500 riigimarka), aga siiski tuli hulga importkaupade eest maksta üha kahanevatest valuutavarudest. Kulla ja valuutareserve oli 1939. a septembriks jäänud ainult 500 000 riigimarga väärtuses. Austria ja Tšehhoslovakkia annekteerimine oli toonud probleemile ajutist kergendust (Austria oli valuutat

ja kulda 305 000 riigimarga eest), aga pikemas perspektiivis jätkus import neilegi aladele. Samal ajal aga katkes nende kaupade eksport, mis läksid Saksamaa sõjatööstuse vajadusteks. Seega kujunes Saksamaa majanduspoliitikas nõiarang. Hitler oli alustanud kiiret relvastumist koos kavatsusega vallutada jõuga või jõuga ähvardades uusi alasid. Relvastumine tekitas aga tooraine ja valuutavarude kriisi, mis nõudis omakorda uute alade vallutamist. Kuna ringi ei murtud taasrelvastumise peatamise või ekspansiooni pidurdamisega, polnud näha muud teed peale suure sõja.⁹² Siiski tunnistavad ka majandusajaloolased, et prevaleerivaks jäid Saksa-maa puhul Hitleri poliitilised või tema isikuomadustest tulenevad kaalutlused, mitte niivõrd majanduslik sund.

Kolmandaks teeks jäi Hitlerile võimalus läheneda Stalinile. See tähendas, et ta pidi vastama Stalini vihjetele ja alustama Nõukogude Liidu-Saksa läbirääkimisi. Kolmanda tee puhul polnud päris kindel, kas see toob kaasa maailmasõja. Pigem terendus tulevase pakti taga väiksem konflikt ja Poola jagamine, millega loodeti sundida nõustuma ka London ja Pariis. 1990. aastal ilmunud monumentaalses uurimuses *Pakt* kinnitab saksa ajaloolane Ingeborg Fleischauer, et otsustav initsiatiiv 1939. a suvel lähtuski Hitlerilt ja Stalini varasemad lähenemiskatsed olevat vaid müüt.⁹³ Formaalselt võttes on tal õigus. Kuid mitte sellepärast, et Hitler oma pahelisuses Stalinit edestas. Hitleril oli 1939. a juulis-augustis lihtsalt vähem aega ja ruumi manööverdada.

Stalini alternatiivid. Nõukogude Liidu 1930. aastate välispoliitilise kontseptsiooni ja Moskva ees seisnud võimaluste ja eesmärkide paikapanelisel 1939. aastal on kasutatud mitmeid erinevaid rõhuasetusi. See tõttu on erinevalt tõlgendatud ka järgnevaid sündmusi ja Hitler-Stalini pakti sündi 23. augustil 1939.

Stalini esialgne reageering Poolale antud garantiide suhtes oli täiesti negatiivne, sest lääneriigid olid ta aruteludest taas kõrvale jättnud. Vahetult garantii väljakuulutamise eel Nõukogude Liidu suursaadikut Londonis Ivan Maiskit asjast küll informeeriti, kuid Stalin ootas enamat. Miks oli aga tulevast Hitler-Stalini pakti üldse vaja?

Siiani kinnitatakse nõukogudeaegset ametlikku seisukohta, et see oli faktiliselt *möödapääsmatu, loomulik ja põhjendatud*. Nõukogude Liidu välispoliitika tegi selle versiooni järgi kõik temast oleneva, et päästa *status quod* ja rahu Euroopas. Teiste riikide (Inglismaa ja Prantsusmaa) süül katsed ebaõnnestusid ning Moskva oli sunnitud minema ebameeldivale, aga möödapääsmatule kokkuleppele Hitleriga. Peamiselt Venemaal kõlavale versioonile assisteerivad ka mõned lääne autorid. Briti ajaloolane Geoffrey Roberts leiab, et 1939. a läbirääkimistel soovis Stalin siiralt rajada Hitleri-vastast kolmikliitu. Ta ei välista teisigi variante, aga

⁹² P. M. H. Bell. The Origins. P. 145–146, 155, 159.

⁹³ Ingeborg Fleischauer. Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938–1939. Berlin, Frankfurt, 1990. S. 421.

domineerivaks sooviks jäänud kuni augusti keskpaigani pakt Suurbritannia ja Prantsusmaaga ning selle nurjumise peamiseks põhjuseks olnud sõjaliste ekspertide läbirääkimiste tupikusse sattumine.⁹⁴ Selle versiooni järgi tegutseti Moskvas globaalseid või vähemalt üld-euroopalike huve ning rahu säilitamise võimalusi silmas pidades. Taolise seisukoha pooldajad ei esita küsimust, mis oleks juhtunud, kui vene-saksa läbirääkimised oleksid lõppenud ilma pakti sõlmimata. Moskval oli sõtta sattumise vältimiseks olemas võimalus kuulutada end neutraalseks ilma vastavat lepingut natsidega alla kirjutamata või vähemalt selle ratifitseerimist määramatuks ajaks edasi lükates. Paraku olid mõlemad pooled huvitatud, et pakt hakkaks kehtima kohe allakirjutamise hetkest ja ratifitseerimiskirjade vahetamine jäi iseenesest formaalseks aktiks. Nõukogude pool nõustus Ribbentropi vastava ettepanekuga kõhklematult. Moskva venitas pakti formaalse ratifitseerimisega ainult ühe nädala, põhjustades kerget ärevust Berliinis ja tühje lootusi lääneriikides.

Teise Venemaal levinud ametliku versiooni alusel oli tegemist samuga Nõukogude Liidu riikliku (rahvusliku?) julgeoleku huvides. Niisugune kontseptsioon toetub tuntud rahvusvaheliste suhete teooria põhimõttele, et Moskva lähtus 1930. aastatel ainuüksi *reaalpoliitilistest* kaalutlustest. Seega ei olnud talle tähtis mitte niivõrd rahu säilitamine, kui-võrd riigi huvid. Stalin oli seega julm despoot sisepoliitikas, kuid välispoliitilises plaanis käitus vägagi riigimehelikult. Dmitri Volkogonov leiab, et Stalin kaotas läbirääkimistel lääneriikidega küll suurele juhile pisut sobimatult kannatlikkuse, kuid temagi õigustab mittekallaletungi lepingu sõlmimist Hitleriga. See olevat toimunud pärast põhjalikku kaalutlemist ning kõhklusid ja pakti sünnis olnud samavõrra süüdi ka London ja Pariis.⁹⁵ Lepe Saksamaaga võis seega olla ülekohtune naabrite suhtes, kuid vastas Nõukogude Liidu huvidele. Kõik riigid peavadki oma julgeoleku huvisid kaitsma, ükskõik missuguse hinna eest. Lähenedamine Hitlerile polnud seega niivõrd mõõdapääsmatu, aga seda enam *loomulik ja põhjendatud*. Seda kontseptsiooni toetab realistide koolkonna (nimeetatud ka *struktuuralseks realismiks* või *neorealismiks*) tuntud esindaja Kenneth Waltz, kelle sõnul võib riik piisavalt suure surve all olles liituda kellega tahes. *Kasvõi kuradiga, et vältida sõjalise lüüasaamise põrgut*.⁹⁶

Juri Afanasjevi arvates pole väide, et Nõukogude Liidul oli vaja uusi alasid ning mõjusfääre julgeoleku kaalutlustel ja geopolitiitilistel põhjustel, eriti tõsiseltvõetav. Julgeolekut saanuks tema arvates palju paremini suurendada kõigi potentsiaalse agressori vastaste jõudude ühendamisega. Stalini tegevus seega ei suurendanud, vaid pigem nõrgendas riigi julgeolekut.⁹⁷

⁹⁴ Geoffrey Roberts. *The Alliance that Failed: Moscow and the Triple Alliance Negotiations, 1939*. // *European History*. Volume 26. 1996. 3. P. 383–414.

⁹⁵ Дмитрий Волкогонов. Сталин. Политический портрет. Книга 2. Москва, 1996. С. 32–35.

⁹⁶ Kenneth Waltz. *Theory of International Politics*. New York etc, 1979. P. 166.

⁹⁷ Юрий Н. Афанасьев. Другая война 1939–1945. Москва, 1996. С. 34.

Kolmanda versiooni järgi kuulus Nõukogude Liidu esmaste välispoliitiliste eesmärkide hulka konflikti tekitamine lääneriikide vahel ja seda eeskätt tulevase maailmarevolutsiooni huvides. Sellest omamoodi *idealistikust* teoriast lähtunud Nõukogude Venemaa juba kohe enamlaste võimuaaramise järel. 1920. aastatel maailmarevolutsiooni teostamine ei õnnestunud, selle nimel tehtud putšikatsed mitmetes riikides nurjusid. Hiljem ideest pisut kaugeneti, aga 1939. aastal said küpseks mõneta täiendatud maailmarevolutsiooni aluskontseptsioonid.⁹⁸

Täiesti võimalik on ka kahe viimase tõlgenduse ühendamine. Sellisel juhul oligi Nõukogude Liidu riiklikuks huviks maailmarevolutsiooni toetamine ja läbiviimine,⁹⁹ milles revolutsioon jäi siiski prevaleerivaks suunaks. Nii võiks nõustuda Andrei Sahharoviga, kelle arvates liit Hitleriga oli täiesti loomulik, karm ja teatud määral riskantne valik, mis lubas Nõukogude Liidul edukalt täita oma geopolitiilised ja osaliselt ideoloogilised messianistlikud (maailmarevolutsioonile suunatud) eesmärgid.¹⁰⁰

Dokument 2. Informatsioon Eesti Vabariigi saatkonnalt Moskvast NSV Liidu välis- ja sisepoliitilisest olukorrast (ERA. 957-14-702. L 12–14).

August Rei, Eesti saadik Moskvast
17. aprillil 1939

Härra välisministri abile

Ministeeriumi kahtlemata huvitab küsimus, millised võiksid olla motiivid, mis tõukasid Moskvat tegema oma deklaratsiooni 28. märtsist, ja missuguste võimalikkude järgnevate sammudega sealtpoolt tuleks meil arvestada seoses selle deklaratsiooniga. Nende küsimuste kallal olen kogu aja pead murdnud niihästi üksinda, kui ka koos oma kaastöölistega, ja samuti ka läti kolleegiga. Kahjuks peab tunnistama, et seni pole mitte õnnestunud saada mis-kisuguseid andmeid, mis aitaksid valgustada neid küsimusi ja anda neile objektiivselt põhjendatud vastust. Seepärast saan praegu avaldada vaid subjektiivseid arvamisi, millistele

⁹⁸ J. Ant. Eesti 1939–1941. Lk 21.

⁹⁹ Джахангир Гусейн-оглы Наджафов. Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление подходов к его оценке. // Вопросы истории. 1999. 1. С. 154–167.

¹⁰⁰ Андрей Сахаров. Война и советская дипломатия? 1939–1945 гг. // Вопросы Истории. 1995. 7. С. 32.

oleme jõudnud, vahetades mõtteid nende küsimuste üle, ja mis paistavad meile tõenäolikkudena.

Meie arvamine on see, et venelaste motiiviks oli soov inspireerida meile, s.o. Eestile ja Lätile - vastupanu tahet seks puhuks, kui Hitler peaks hakkama meile oma ülevõimu ähvardavalt peale suruma. Nähes, kui hõlpsalt Saksa pani end maksma Leedus, siin tekkis kartus, et paratamatult sünnib sedasama Lätiga ja Eestiga, kui neile pole kusagilt kindlal ja konkreetsele kujul töötatud abi ja toetust tõsise hädaohu puhuks. Täitsa lubatav on muidugi küsida ja kahelda, kas Moskva tõesti täidaks oma töotusi ja ilmtingimata tõttaks meile ajaviitmatult appi, niipea kui haaraksime relvade järgi, et vastu panna Saksa ekspansioonile. Väga hästi on mõeldav ja võimalik, et Moskva - hoolimata kõigist töötusist - jääks siiski mõne enam-vähem sobiva ettekäände all sündmuste arenemist, ja nimelt üldeuroopalise konflikti argumist ära ootama. Mõtteid vahetades üldise olukorra kohta, meie alati jõuame ikka ja jälle arvamise juure, et Moskva küll healmeelele näeks sõja puhkemist Euroopas, ja kõigi oma aktsioonidega püüab õhutada sõjavallmit meeleolu demokraatlikes riikides, kas tema ise aga oleks valmis, kõike oma olemist kaalule pannes, kohe algusest peale tormama sõjakeerisesse, selles ei maksaks mitte väga kindel olla. Ehkki maailma revolutsiooni plaanid on olude sunnil ajutiselt jäetud kõrvale, pole nendest siiski loobutud. Veel äsja ärapeetud partei kongressil punaväe poliitilise valitsuse ülem Mehhlis tähendas, et punaväel on peale Venemaa kaitsmise veel teised eriülesanded täita, ja nimelt hoolitseda selle eest, et nõukogude vabariikide arv maailmas suureneks. Laastav ja kurnav sõda mitte-kommunistlike riikide vahel, millest aga N. Liit jääks puutumata, pakuks selleks parimaid väljavaateid, või - õigemini öeldes - ainsat võimalikku shanssi, nagu seda Komintern teoreetiliselt tunnustas juba mõne hea aasta eest. Teatavasti püstitati

ühel viimastest Kominterni kongressidest teooria, et maailma revolutsioon tuleb paratamatult, aga nimelt sel teel, et kapitalistlikkude riikide vastuolud esmalt viivad uue maailmasõjani, mille ahervartest siis - Vene punaväe võimsal toetusel - tärkab kommunistlik revolutsioon kogu maailmas. Lähtudes eespool toodud arvamisest, mulle näib võimalik olevat, et Moskva esiotsa vast ehk rahuldub aset leidnud deklaratsioonide vahetamisega ja miskisuguseid uusi samme, otsustades seoses sellega, ei järgne.

Neljanda versiooni järgi ei olnud 1930. aastatel mingit vahet Stalini ja teiste diktaatorite vahel. Adolf Hitler, Benito Mussolini ning Jaapani impeeriumi poliitilised ja sõjalised liidrid kas tahtsid Teist maailmasõda või olid vähemalt valmis sellise arenguvariandiga riskima. Seda mida nemad ihkasid, ei oleks ilmselt saanud kätte ilma sõjata. Palju vähem teatakse aga Stalini osast konflikti arengus. Tema ebamäärased sõnad ja tegevus on olnud ajaloolastele pikka aega mõistatusteks. Nüüdseks siiski süveneb arusaamine, et Stalin tahtis sõda vähemalt sama palju nagu Hitler, Mussolini ja jaapanlased ning tal oli oma osa selle vallapäästmises.¹⁰¹ Riiklikud huvid või maailmarevolutsiooni idee jäävad selle versiooni puhul tahaplaanile ja esile tõusevad diktaatori vallutus- ja võimu- iha ning domineerimissoov. Kõike muud (riiki või revolutsiooniideed) saab hinnata kui vahendit nende soovide rahuldamisel.

Mitmete Stalini praktiliste välispoliitiliste otsuste ja sammude puhul ei ole kerge määratleda, milline siinesitatud versioon neid paremini seletab. Kremlile võisid 1939. a varakevadel (kuni maini) tunduda samaväärsetena mitu erinevat lahendusteed. Välistatud ei olnud kõigi kapitalistlike riikide ühisrinne Nõukogude Liidu vastu. Stalin ei tunnistanud maailmavaatelist lõhet demokraatlike lääneriikide liidrite ja natside vahel nii suureks, et see takistaks nende ühinemist.

Lääneriike kardeti ebamääraselt enamlaste võimuletulekust alates. Selle propagandistlikuks õigustuseks sobis kasvõi nende osavõtt kodusõjast valgete poolel 1918–19 või siis Müncheni sobing 1938. aastal. Arvati, et lääneriigid sooviksid sõjast kõrvale ehk neutraalseks jääda kui Saksamaa peaks jätkama agressiooni ida poole. Ühe võimalusena ei välistatud ka näiteks Saksamaa ja Suurbritannia kahepoolset kokkulepet ja niisugused kahtlused polnudki päris alusetud.

Stalin tahtis ja ootas sõda. Lääneriikide garantii Poolale muutis tema positsioonid hoopis paremaks. Nüüd oli juba tõenäolisem, et sõda ikkagi tuleb. Siiski polnud päris kindel, kas pärast Saksamaa kallaletungi

¹⁰¹ R. C. Raack. Stalin's drive to the West. P. 12.

Poolale lääneriigid ikka oma lubadusi täidavad ja sõja kuulutavad ning siis ka sõdima hakkavad. Samuti võis karta, et hoopis Poola ise loobub viimasel hetkel vastupanust ning vabastab niimoodi lääneriigid kohustusest sõdida. Või äkki liitub Poola hoopiski Saksamaaga Nõukogude Liidu vastu? Seegi variant tundus 1939. a esimestel kuudel üsna reaalsena.

Mingit selget ettemääratust vähemalt 1939. a kriisi esimesel etapil polnud. Varasemad sõprussidemed ja orientatsioonid palju enam ei lugenud, neist lihtsalt ei hoolitud. Seda nii suuremate, aga eriti väikeriikide puhul. Küsimus oli riikide ja rahvaste elus ja surmas, mitte mingite orientatsioonide automaatses järgimises. Seda mõistsid 1939. aastal nii demokraatlike kui ka mittedemokraatlike riikide poliitikud.

Pärast garantiide andmist Poolale oli Stalin Saksa rünnaku eest kaitstud garanteeritud alade vööga ja tal polnud mingit kohustust enneaegselt sekkuda. Ta võis jälgida sündmuste arengut ning esitada oma tingimusi või otsustada vähemalt parima pakkumise kasuks.¹⁰² See tähendas, et oma garantiiga ulatas Chamberlain trumbid Stalinile, mis andis Moskvale võimaluse mängida kolmepoolsetel läbirääkimistel esimest viiulit ja dikteerida tingimusi Suurbritanniale ja Prantsusmaale. Need kaks riiki kaotasid kogu oma mõjuvõimu ning manööverdamisruumi. Nad ei suutnud enam sundida Saksamaad rahu hoidma. Samuti polnud nad enam kindlad, et suudavad Saksamaad sõjaliselt võita, kui sõda peaks puhkema. London ja Pariis ei suutnud lülitada N Liitu Saksa vastasseesse rindesse neile sobivatel tingimustel.¹⁰³ Paraku oli Moskvale abi siiski vajalik. Seega oli küsimus hinnas, mida Kreml küsis ja mida talle oldi valmis maksma. Kuni 1939. a mai-juunini Londonis ja Pariisis seda ilmselt veel päris selgelt siiski ei tajutud või ei tahetud tunnistada.

Stalini kartus sattuda sõtta üks-ühe vastu Saksamaaga või viimase ja Poola liiduga, usaldamatus lääneriikide vastu ja/või detailselt läbi mõeldud kaval läbirääkimiste strateegia tõstsid tema hinna nii kõrgele, et lääneriigid osutasid mitmel põhjusel maksujõuetuteks.

Balti riikide valikud

Julgeolekuprobleemid Läänemere ümber sõltusid jätkuvalt eeskätt Euroopas toimivast julgeoleku süsteemist ning hoopis vähem siinsete poliitikute või diplomaatide sammudest. Balti riikides arvestati 1920.–30. aastatel nii otseste kui ka kaudsete võimalustega oma julgeoleku tugevdamiseks.

Otseste garantiide all peeti silmas peamiselt kolme võimalust. Esiteks kahepoolset kaitseliitu mõne suurriigiga. 1920. aastatel loodeti kõige

¹⁰² Christopher Thorne. *Continuing Appeasement. Appeasement of the dictators. Crisis Diplomacy.* Edited by W. Laird Kleine-Ahlbrandt. New York, etc. P. 94–95.

¹⁰³ The Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940. Documents and Materials. Riga, 1995. P. 28.

enam Suurbritannia huvile Baltikumi vastu. Eesti oli taolise liidu nimel juba 1919. aastal valmis pakkuma Saare- ja Hiiumaale Briti laevastiku tugibaase. Balti riikide poliitikud ja diplomaadid püüdsid igati tähelepanu võita ning kooskõlastasid oma välispoliitilisi ja majanduslikke samme Londoniga. Paraku jäid nad Briti valitsuse peamisest huvisfäärist kõrvale. London oli küll huvitatud stabiilsusest Läänemere piirkonnas, aga mitte niivõrd, et seda stabiilsust veel pärast 1919. aastat, kui inglise väeosaad siit piirkonnast lahkusid, kuidagi sõjalise jõuga tagada. Huvi puudumist Balti riikide vastu demonstreeris London üsna selgesti pärast 1924. a 1. detsembri sündmusi, mil Eesti diplomaatia püüdis asjatult meelitada inglise sõjalaevastikku demonstratiivsele ringsõidule Läänemerele.¹⁰⁴ 1930. aastate teisel poolel kadus Suurbritannial huvi siinsete väikeriikide vastu täiesti. See muidugi ei tähendanud Londoni kohest valmisolekut anda Baltikum Stalini armu alla.¹⁰⁵ Kuigi 1920. aastatel Briti valitsusasutustes ja sealhulgas välisministeeriumi ametnike hulgas laialt levinud veendumuse järgi pidi Baltikum tulevikus paratamatult Venemaaga taasühinema.

Veel vähem oli lootusi mingiks siduvaks kahepoolseks lepinguks Prantsusmaaga, kuigi viimase liidusidemed Poola ja Tšehhoslovakkiaiga pakkusid ahvatlevat eeskuju. Pariisi eesmärgiks oli aga nende kaitselepingutega suurendada pigem enda julgeolekut kui pakkuda seda Ida-Euroopale.¹⁰⁶ Mitmed Balti riikide kõrgemad sõjaväelased ning diplomaadid said aga 1920.–30. aastatel Prantsusmaal täiendavat väljaõpet ja seetõttu huvi koostöö vastu prantslastega siiski püsis.

Teiseks võimaluseks võiks pidada Balti riikide liitumist mingi suurriikide vahelise julgeolekut tagava kollektiivse kaitseliidu kavaga. Kõige reaalsem tundus taolise kollektiivse pakti sünni 1934.–35. aastatel seoses Ida-Locarno läbirääkimistega ja Nõukogude Liidu-Prantsuse ning Nõukogude Liidu-Tšehhoslovakkia vastastikuse abistamise lepingute väljatöötamisega. Nende projektide raames tegi Läti 1935. a juulis Nõukogude Liidule ettepaneku kahepoolseks liiduks. Ettepaneku taga oli küll lootus, et sellest kasvab välja mingi kollektiivne julgeolekusüsteem Ida-Euroopas.¹⁰⁷ Ka N Liit väljendas varakult oma huvi Baltikumi vastu, aga see ei olnud suunatus nende riikide julgeoleku tugevdamisele. Paraku näisid kõik need kavad taanduvat pigem ühepoolseks paktiks Moskvaga, milleks eriti Eesti valmis ei olnud.

¹⁰⁴ **Eero Medijainen.** 1. detsember ja diplomaatia. Kas nad lahkusid Moskva rongiga? / 1. detsember 1924. Trt, 1996. Lk 54, 98–100.

¹⁰⁵ **John Hiden.** Introduction: Baltic security problems between the two World Wars. / The Baltic and the outbreak of the Second World War. Ed. by John Hiden and Thomas Lane. Cambridge, 1992. P. 19.

¹⁰⁶ Vt: **Piotr Stefan Wandycz.** France and Her Eastern Allies 1919–1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. Minneapolis, 1961.

¹⁰⁷ 1939: Latvia and the Year of Fateful Decisions. Riga, 1994. P. 25.

Kolmanda teena oma julgeoleku suurendamisel nägid Balti riigid juba iseseisvumise järel omavahelise sõjalise koostöö tihendamist. Peeti silmas eeskätt sõjalisi kaitseliite ning sõjalist koostööd formaalset lepingut sõlmimata. Eriti aktiivselt tegutseti selle nimel aastatel 1919–25, kuid kohati ja mitteametlikult jätkusid vastavad katsed hiljemgi. 1923. a sõlmiti Eesti-Läti sõjaline kaitseliit, mille sisuliseks täitmiseks kahjuks eriti ei pingutatud. Edukam oli ehk Soome ja Eesti sõjaline koostöö Soome lahe kontrollimiseks.¹⁰⁸

Formaalselt ei tundunudki Balti riikide väljavaated kõige halvemad. Nii väidab teenekas pagulas-Läti ajaloolane Edgar Anderson, et teoreetiliselt võinuks Balti riigid olla arvestatav jõud Loode-Euroopas. Kolme peale kokku suutnuks nad 1930. aastate teisel poolel tema arvates mobiliseerida enam kui 500 000 sõdurit. Rahu tingimustes arvestati Balti riikide armeede suuruseks kokku kuni 4660 ohvitseri ja 58 000 sõdurit, 900 suurtükki, 100 tanki, 30 soomusautot, 9 soomusrongi, 2 rongil paiknevat suurtüki patareid, 400 sõjalennukit, lisaks side- ja sapööriüksused. Ühtsesse Balti merejõudesse oleksid kuulunud 4 moodsat allveelaeva, 1 torpedopaat, 8 miinilaeva, 8 kahuripaati, 2 allveelaevade saatelaeva, 5 hüdrograafilise teenistuse alust, 8 jäälõhkujat, 8 varustuslaeva ja teised väiksemad alused. Piirivalve üksustesse kuulusid 6000 meest, politseisse 8300, kaitseliitudesse peaaegu 200 000 meest ja naist koos vastavate jala-, ratsa-, motoriseeritud-, lennuväe- ja mereüksustega. Tegelikuses suudeti relvastada siiski vaid 360 000 meest (100 000 Eestis, 130 000 Lätis ja 130 000 Leedus).¹⁰⁹

Paraku polnud Balti riikide vahel toimunud ühtegi suuremat sõjalist ühisõppust. Peamisi ohte oma riigi julgeolekule nähti mõnevõrra erinevalt. Eestis peeti peamiseks ohuallikaks idanaabrit, Leedus tajuti enam Berliinist lähtuvat survet. Läti nägi aga mõlemas suures naabris peaaegu võrdset vaenlast. Balti riikidel puudusid ühised relvatüübid, täiendavad varustuskanalid, koostööd raskendasid keeleprobleemid.

Moskva andmetel oli Eestil rahu ajal kasutada maksimaalselt 20 000 meest. Sõja korral reaalselt 50–60 000 meest (potentsiaalselt kuni 129 000) ja 450 suurtükki, 58 tanki ning soomusautot ja 70 lennukit. Saauslikel päevadel (13. augustist kuni 28. septembrini 1939) koondati aga Balti riikide piiridele hoopis suuremad jõud. Kui 28. septembril 1939 kinnitas Nõukogude Liidu kaitserahvakomissar plaani Eesti ja vajadusel ka Läti ründamiseks, siis kuulus ainuüksi Eesti vastu suunatud Punaarmee väeosadesse üle 136 000 mehe. Neile lisandusid 1500 suurtükki,

¹⁰⁸ Jari Leskinen. Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930–1939. Helsinki, 1997.

¹⁰⁹ Edgar Anderson. The Baltic Entente 1914–1940. Its Strength and Weakness. / The Baltic in International Relations between the Two World Wars. Studia Baltica Stockholmiensia. 1988. 3. Stockholm, Uppsala, 1988. P. 81–82.

1300 tanki, ligi 160 soomusautot, 8000 autot.¹¹⁰ Rääkimata sõjalaevadest ja -lennukitest, mille vastu Eesti oli üsna kaitsetu.

Kaudsete julgeolekugarantiide all peeti samuti silmas erinevaid võimalusi. Vastavalt Esimese maailmasõja järel rahvusvahelistes suhetes võidutsevale liberaalsele mõtteviisile peeti kõige paremaks teeks kaudse julgeoleku suurendamisel regionaalset koostööd. Läänemere ümbrus oligi ilmselt kõige tihedamat omavahelist koostööd arendav piirkond 1920. aastate Euroopas. Tihedaid suhteid arendati erinevatel tasanditel – alates mitmesugustest huviseltside omavahelistest kooskäimistest lõpetades ministrite regulaarsete kooskäimisteni.¹¹¹

Kaudseks vahendiks oma julgeoleku kindlustamisel peeti ka võimalikult aktiivset osalemist Rahvasteliidu töös ja koostööd selle organisatsiooni raames.¹¹² Samuti suurt avatust nii lääne kui ka ida suunas.

Vastavalt levinud liberaalsele mõtteviisile rahvusvahelistes suhetes oli ka Balti riikide eesmärgiks võimalikult tihedad majanduslikud ja kultuurilised sidemed kõigi oma lähinaabritega. Ideaalina nähti Balti riikides silda ida-lääne vahel või vähemalt lävepakku lääneriikidele pääsemisel vene turgudele. Liberaalse rahvusvaheliste suhete teooria alusel tähendas vastastikune majanduslik sõltuvus ühtlasi sõjaohu vähenemist ning huvi suurenemist püsivama rahu vastu. 1930. aastatel loeti aga Balti riikide suurt sõltuvust väliskaubandusest faktoriks, mis nende julgeolekut pigem vähendas.

Otsese ja kaudse julgeoleku piiril asus idee Balti riikide neutraliteedist. Erapooletust deklareeriti juba Eesti iseseisvuse manifestis ja kinnitati Tartu rahulepingus. Viimases väljendati ühtlasi lootust, et garantiid tunnustavad ka teised riigid. Neutraliteediidee tegi 1920.–30. aastatel läbi mitmeid arenguetappe. Esialgse alalise neutraliteedi mõtte juurest jõuti 1930. aastate algul rahvusvaheliste garantiidega tagatud neutraliteedini. Nende ebareaalseks muutumisel võeti üle Rootsi ja Soome neutraliteedi kavad ja kohendati need Balti riikidele. Tšehhoslovakkia sündmused ja Müncheni leping kiirendasid neutraliteedisoovi kinnitamist ka sea-dusandliku aktina. Balti riikide neutraliteedi seadused valmisid 1938. a lõpul.

Balti riikide domineerivateks välispoliitilisteks printsiipideks kujunesid 1920.–30. aastatel ühelt poolt jõutasakaalu põhimõte ja teiselt poolt passiivsus selle rakendamisel. Välditi igasuguseid omapoolseid algatusi. Ainukeseks suurimaks initsiatiiviks jäi omavahelise poliitilise konsultatiivpakti sõlmimine 1934. a septembris. Nn *Balti Entente* sündis

¹¹⁰ **Михаил Иванович Мельтюхов.** Нарастивание Советского военного присутствия в Прибалтике в 1939–1941 годах. // Отечественная история. 1999. 4. С. 48–49.

¹¹¹ Vt: **Marko Lehti.** A Baltic League as a Construct of the New Europe. Envisioning a Baltic Region and Small State Sovereignty in the Aftermath of the First World War. Frankfurt am Main, 1999.

¹¹² Vt: **Vahur Made.** Eesti ja Rahvasteliit. Trt, 1999.

reageeringuna kriisile ja jõuvahekordade muutumisele rahvusvahelistes suhetes 1933.–34. aastal, kuid ei lisanud midagi Eesti, Läti ja Leedu julgeolekule.¹¹³ Pigem saaks tõestada, et mainitud pakt tekitas asjatuid illusioone ja tema mõju Baltikumi suhetes teiste riikidega kujunes hoopis negatiivseks. Balti liit oli näiteks Soomele üheks ettekäändeks, et tõmbuda Balti küsimustest eemale ja otsida lähenemisteid Rootsil ja teistele Skandinaavia riikidele. *Balti Entente*'i kritiseeriti seetõttu eriti Eestis. Pakti vastu võtsid sõna poliitikud ja sõjaväelased ning isegi opositsiooni hulka kuulunud haritlased.¹¹⁴ Balti ühtsust või Balti identiteeti, mille lõhkumises Eestit on süüdistatud, sisuliselt välja ei kujunenudki. Formaalne ühtsus aga julgeolekut ei suurendanud.

Balti riikide välispoliitika sai toetuda ainult põhimõttele, et jõutasakaalu säilitamiseks Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel on vajalik teatud puhvertsoon. Selle säilitamiseks peeti vajalikuks mittekallaletungi lepingute süsteemi loomist. Nõukogude Liiduga algasid vastavad läbirääkimised juba 1925. a ja kulmineerusid mitmepoolsete lepingutena 1932. a alguses. 1934. a kevadel järgnes juba Moskva algatusel ja peamiselt tema propagandistlikke eesmärgi silmas pidades mittekallaletungi lepingute kehtivusaja pikendamine kümneks aastaks. Järgnesid vastavad ettepanekud ka Berliinile, kuid seal jäädi ükskõikseks kuni 1939. a kevadeni välja.

¹¹³ Vt: J. H. Rodgers. *Search for Security. A Study in the Baltic Diplomacy, 1920–1934*. Hamden, 1975.

¹¹⁴ Ilmar Tõnisson. Eesti välispoliitika I–II. // *Akadeemia*. 1937. 3, 6. Lk 155–179, 355–397.

1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis

Enno Korv

Molotov-Ribbentropi pakti (MRP) ning selle salajaste lisade tähendusest rääkides tuleb pidada tõsiasjaks, et suure osani eesti rahvast jõudsid selle sündmuse kajastused paljude aastakümnete vältel nõukogude võimu poolt ajalookäsitlusele pealesurutud seisukohtade kaudu. Vaevalt keegi kahtleb MRP-ga seonduva sündmustiku erilises tähenduses Eesti 20. sajandi ajaloo jaoks. Vaatama nõukoguliku ajajärgu pikale kestusele aitas tuginemine 1939. aastal alguse saanud pöördelistele sündmustele põhjendada ja motiveerida eesti rahva iseseisvusvõitlust. MRP kujunes järk-järgult üheks tähtsamaks episoodiks teiste 20. sajandi Eesti ajaloo võtmemomentide kõrval, nagu seda on iseseisvuse proklameerimine 1918. ning nõukogude okupatsiooni vormistamine 1940. aastal.

Nõukogude võõrvõim püüdis aastakümneid 1939. aastal toimunut rahva teadvuses tahaplaanile suruda. Omapäraseks kujunes sündmuste paigutamine ametlikku ajaloo periodiseeringusse: see kuulus loogiliselt justkui Eesti Vabariigi perioodi, kuid tihtipeale lahustati 1939. a sündmustik ära *sotsialistliku revolutsiooni* eelloos. Teise maailmasõja põhjusi nähti peamiselt Müncheni kokkuleppes, Nõukogude Liidule kalaletungimine oli aga lihtsalt sakslaste kuri tahe ja ammune kavatsus, mille puhul 1939. aastal sõlmitud lepingu rikkumise rõhutamine polnud obligatoorne. Probleemiks oli ka see, et 1939. a sündmuse oli raske sellisel moel *demagoogiavahuga* katta, nagu seda tehti 1940. a puhul. 1939. a tähendust iseseisvuse kaotamise lähtepunktina ei saanud asendada *tõelise iseseisvuse saabumisega*. Kasutada sai vaid negativistlikku väidet, et Eestit valitsev rühmitus tegeles sel ajal riigi iseseisvuse mahanüümisega ning seda muidugi mitte Nõukogude Liidule, vaid lääneriikidele. Nõukogude ametlik ajalookirjutus esitas Eesti annekteerimiseni viinud protsessi ühelt poolt millegi sellisena, mis vastas *eesti töötava rahva* huvidele, teisalt kasutati toimunu kirjeldamisel ka Nõukogude Liidu huvide prioriteeti tunnistavat terminoloogiat nagu *Nõukogude rahupoliitika triumf* või *Nõukogude Liidu võimsuse kasv*.

Vaatamata nõukogude-aegsete hinnangute suhtelisele üheplaanisusele ning üleideologiseeritusele ilmnes ka MRP käsitluses teatavaid nüansse, millel järgnevalt lähemalt peatuksin.¹

1939. aasta problemaatika seletamise üldisematest arengujoontest nõukogude perioodil

Vaadelgem esmalt MRP-temaatika kajastamist Eestis pärast Saksa okupatsiooni lõppu – perioodil, mil Eesti osutus taas inkorporeerituks Nõukogude Liitu. Teatava autonoomia säilimine ka stalinismi kõige süngemal perioodil võimaldas ajalookirjanduses siiski Eestit puudutavaid ajaloosündmusi mõnevõrra põhjalikumalt käsitleda. See kõik tuli aga mahutada nõukogude totalitaarriigi dogmade ning ühtse ajalookäsitluse raamidesse ning seega polnud lõpptulemusena erilisi võimalusi tõese ja eestikeskse vaateviisi esitamiseks. Viimane skeem peegeldus aeg-ajalt mõnevõrra äraspidiselt ning kohati tundub, et mõnda aega olid keskuses paika pandud hinnangud isegi teatavaks tõkkeks sellele, et anda Eesti ajaloost veelgi ideologiseeritum ja tendentslikum pilt, kui seda Moskva oleks eeldanud.

Kuna 1940. a sündmustega seoses arendatud sotsialistliku revolutsiooni teooria ei saanud eluõigust mitte kohe, siis jäi esialgu rohkem ruumi sellele eelnenud sündmustele. 1939. a välispoliitikat puudutavate küsimuste mahtu kärbiti vaid järk-järgult, sedamööda, kuidas oli loodud pilt *revolutsioonilise kriisi küpsemisest* ja tekkis võimalus paigutada 1939. a järgneva sündmustiku konteksti.

Pärast Punaarmee jõudmist Eestisse 1944. a suvel, mis tähendas veelkordset režiimivahetust, ei saanud jätkata siiski samalt kohalt, kus 1941. a pooleli jäadi, sest mitu aastat kestnud sõjasündmused vajutasid kõigele oma pitseri. 1945. a algul, kui Eesti oli juba *vabastatud*, kuid sõda polnud veel lõppenud, vaadeldi toimunut paratamatult kestvate sõjasündmuste taustal. Nii kinnitas äsja nõukogude tagalast propaganda-töölt naasnud Arnold Tulik kohaliku parteiorganisatsiooni häälekandja *Eesti Bolševik* aprillinumbris: *Eesti rahva elus ei ole olnud teist ajajärku, mis nii otsustavalt ja põhjalikult oleks tähendanud tema pöördumist vabaduse ja õigluse teele [...] kui möödunud aasta – aasta 1944.*²

Oma aktsendi celnenud aastate sündmuste hindamisele seadis ka ametliku ideoloogia üks kohustuslik koostisosa, sõpruse deklareerimine *suure vene rahvaga* ning selle ajalooline põhjendamine. *Eesti Bolševiku*

¹ Käesolev artikkel tugineb autori poolt 2000. a kevadel Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas kaitsitud bakalaaurusetöö *1939. aasta pöördemomentide interpreteerimisest Eesti ajaloo taustal 1940–2000. (Historiograafiline käsitus)* teisele peatükile.

² Arnold Tulik. Suure Isamaasõja võitlusedokumendid. // Eesti Bolševik. 1945. 8. Lk 407.

1945. a juuninumbri juhtkirjast võis lugeda: *Nõukogude Liidu vennasrahvaste ja eeskätt suure vene rahva abil heitis Eesti töötav rahvas endalt 21. juunil 1940 valitseva kodanluse ikke.*³

MRP-tõlgenduste lähtepunktiks Eestis (ja kogu Nõukogude Liidus) kujunes paljudeks aastakümneteks Jossif Stalini 1941. a 3. juuli raadiokõnes antud hinnang. Selle kontseptsiooni põhipunktideks oli lepingu väidetav pealesunnitus rahvusvahelise olukorra poolt, Nõukogude Liidu heauskne suhtumine sellesse *rahupakti* ja lõpuks pakti sõlmise tulemuseksna väljavõidetud poolteise- või kaheaastane hingetõmbeperiood, mida tõlgendati kui *hädavajalikku ettevalmistusperioodi Saksa agressiooni tagasilöömiseks*. Äsjavõidetud sõda lisas sellele tõlgendusele mõne nüansi. Võidusära paistel ei olnud koheselt sobilik üleliia rõhutada MRP sõlmimise pealesunnitust ja väidetavat rahuloovat iseloomu, nagu see sobis sõja puhkemise perioodi konteksti. Kuna MRP sõlmimisele järgnenud kuueaastase perioodi saavutuste bilanss osutus Nõukogude Liidu jaoks pigem positiivseks, siis sobis hästi esitada seda dokumenti kui *Nõukogude Liidu valitsuse suurimat diplomaatilist saavutust*. Sõjajärgse perioodi hinnanguile tüüpiliselt rõhutati mitte ainult Kremlis ettenägelikkust endale kaheaastase rahuperioodi kindlustamisel, vaid ka väidet, et Hitleri Saksamaa olevat sellega *demonstreerinud NSV Liidu võimsuse tunnustamist ja kartust, et Nõukogude riik võiks võtta osa võitlusest Saksamaa vastu*.⁴ Sama nurga alt vaadeldi MRP-d ka 1945. aastal Moskvast ilmunud *Diplomaatia ajaloo* neljandas köites.⁵ Analoogiline oli lähenemine hiljem järgnenud baasidelepingutele.

Külma sõja puhkedes tuli sellesse kontseptsiooni kaasata ka *teiste imperialistliku bloki riikide agressiivsed plaanid*. Üldisemates käsitlustes lõppenud sõja kohta hoiduti veel paar aastat teiste lääneriikide negatiivsest iseloomustamisest ning pandi kogu süü Saksamaale. Eesti Las-kurkorpuse ohvitser Tammo Raias kirjeldas Teise maailmasõja puhkemise kuuendale aastapäevale pühendatud artiklis sõja võitnud kolmikliitu kui *vabadustarmastavate rahvaste blokki*, mis Berliini (Potsdami) *nõupidamisel demonstreeris taas kord oma üksmeelt*.⁶

Pärast *külma sõja* puhkemise apogee ning ida-lääne suhete sügavaima madalseisu ületamist jõuti kohati nendele seisukohtadele taas üpris lähedale. Nii kinnitati 1962. aastal ilmunud *Suure Isamaasõja ajaloo* teises köites: *Kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus, püstitades antifašistliku koalitsiooni loomise ülesande, lähtusid jõudude reaalsest vahekorra-st. Fašistlike riikide agressioon ähvardas ka Suurbritannia, Ameerika Ühendriikide ja teiste maade iseseisvust ja rahvuslikku sõltumatust*.⁷

³ Eesti Bolševik. 1945. 11/12. Lk 495.

⁴ Eesti Bolševik. 1945. 23/24. Lk 1104.

⁵ История дипломатий. Т. 4. Москва, 1945. С. 689–690.

⁶ Tammo Raias. Sünge aastapäev. // Õhtuleht. 1945. 1. september.

⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. Т. 2. Москва, 1962. С. 176–178.

Tulles tagasi sõjajärgsesse perioodi, tuleb märkida, et Moskvas andis 1939. a sündmuste juurde pöördumiseks tungiva ajendi 1939.–41. aastate Nõukogude Liidu-Saksamaa lepinguid (sh MRP-d ja Saksa Nõukogude sõprus- ja piirilepingu salajasi lisasid ning *Reichi* välisministri Joachim Ribbentropi ja Saksamaa saadiku Moskvast Friedrich Werner von der Schulenburgi vahelist kirjavahetust) sisaldavate Saksa välisministeeriumi materjalide publitseerimine USA Riigidepartemangu poolt 1948. a algul.⁸ Nende materjalide koheseks vaks kuulutamiseks ilmus juba sama aasta veebruaris Eesti vabariiklikes ajalehtedes Nõukogude informatsioonibüroo teadaanne *Ajaloo võltsijad*, mis avaldati järgmisel kuul eraldi ka ajakirja *Eesti Bolševik* toimetuse väljaandena.⁹

Kirjutise juhtmotiiviks oli Nõukogude Liidu julgeoleku kindlustamine ja rahu tagamine. Lääneriike iseloomustati seal veel kui mitteagressiivseid riike, kes otsekui saamatute lambukeste rolli sattununa ei saanud hakkama ei iseenda ega Euroopa julgeoleku kindlustamisega ning kes pääsesid lõpptulemusena vaid tänu Nõukogude Liidu võimsusele ja ettenägelikule rahupoliitikale. Lääneriikide kontakte Saksamaaga toodi seal küllaltki läbinähtavalt esile eelkõige selleks, et ümber lükata enda aadressil tehtud süüdistusi. Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingut iseloomustati selles dokumendis *parimana kõigist võimalikest väljapääsudest*. See valik oli *kaugelenägev ja tark Nõukogude välispoliitikas tol ajal kujunenud olukorras*.¹⁰ Selle totaalse eneseõigustuse kõrval viidati dokumendis korra siiski Nõukogude Liidu-Saksa kõnelustel arutluse all olnud salalepetele. Seda seoses 1940. a novembris Berliinis toimunud läbirääkimistega. Küllaltki üksikasjalikult kirjeldati seal Nõukogude Liidule tehtud territoriaalseid pakkumisi, mis olevat aga *vastuvõtmatutena kindlalt tagasilükatud*.¹¹ Nõukogude Liidu sammud oma mõjusfääri laiendamisel lääne suunas leidsid kajastamist *valitsuse esmaülesande täitmisena*, milleks oli *idarinde loomine hitlerliku agressiooni vastu*.¹² Idarinde-kontseptsiooni kontekstis puudutati põgusalt ka Balti riikide küsimust, heites lääneriikidele ette mitte mõistmist, *et kõne all ei olnud Soome, Läti, Leedu, Eesti ja Poola rahvuslike õiguste kärpimine või mittekärpimine, vaid võitude organiseerimine natside üle*.¹³

Olgu siiski öeldud, et see küllaltki infoküllane ning kohati ehk ka liiga avameelne materjal lakkas peagi olemast ideoloogilise propaganda relvaks, sest käsitletavat ajalooperioodi sooviti Nõukogude Liidus pigem

⁸ Nazi-Soviet Relations 1939–1941. Document from the Archives of the German Foreign Office, Ed. by R. J. Sontag and J. S. Beddie. Washington: Department of State, 1948. XXXVI; Vt selle kohta ka: Jüri Ant. Eriti salajane. 3–5. // Postimees. 1999. 21.–24. august.

⁹ Ajaloo võltsijad. Ajalooline ülevaade. Tln: RK Ajalehtede kirjastus, 1948. Lk 79.

¹⁰ Samas. Lk 53.

¹¹ Samas. Lk 69–70.

¹² Samas. Lk 56.

¹³ Samas. Lk 63.

unustada. Kui 1952. aastal Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt välja antud *Eesti NSV ajaloos* tsiteeriti ja viidati seda dokumenti veel korduvalt,¹⁴ siis viis aastat hiljem sama ajalooraamatu kordustrüki puhul polnud 1939. a sündmusi käsitlevas peatükis sellest trükisest ega seal sisaldunud seisukohtadest enam midagi järele jäänud.

Kohe pärast informatsioonibüroo avaldust püüdis nõukogude propaganda ideoloogiaringel vasturünnakut jätkata juba mõni nädal hiljem kiiruga trükki toimetatud ning korruga mitmes keeles välja antud niinimetatud *Dirkseni* (ka *Dirkseni*) arhiivi dokumentidega,¹⁵ mis haarasid tegelikult suhteliselt väikest osa 1939. a rahvusvaheliste suhete kompleksist ja jäid pealegi kõige kaalukamatele kõnelustele eelnenud ajalõiku. Sellele vaatamata kujunes see allikublikatsioon Nõukogude Liidu (sh Eesti NSV) ajaloolaste jaoks järgnevatel aastakümnetel üheks peamiseks lähtematerjaliks sõjaeelse situatsiooni lahtiseletamisel. Tol hetkel oli see nõukogude ideoloogia jaoks ilmselt päris hea leid.

Vahetult infobüroo avaldusele järgnenud aeg tõi kaasa otsustava murrangu *külma sõja* ning Nõukogude Liidu ja lääneriikide suhete halvenemise suunas. Vaid nädal pärast selle seisukohavõtu avaldamist leidis aset kommunistlik riigipööre Tšehhoslovakkias, mis sai viimaseks tilgaks kommunistliku idabloki formeerumist jälgivate lääneriikide karkasse ning sundis neid võtma kiirendatud kursi Saksa riikluse kujundamisele lääneriikide okupatsioonitsoonides. 1948. a juuni tõi endaga Berliini blokaadi näol kaasa esimese tõeliselt ohtliku vastasseisu ida ja lääne vahel pärast Teist maailmasõda.

Sellest tulenevalt kandis nõukogude ideoloogia järgneva paari aastaga oma senise peavaenlase Saksamaa iseloomustamiseks kasutatud retoorika nüüd täielikult üle Suurbritanniale, Prantsusmaale ja USA-le ning see peegeldus ka ajaloosündmuste hindamises. Samad tendentsid ilmnesid paralleelselt ka Eesti lähiajaloo kajastamisel kodumaal. Kui esimestel sõjajärgsetel aastatel inkrimineeriti *eesti kodanlusele* vaid *kokkumängu hitlerlastega*, siis 1948. aastast hakkas ajakirjandus avaldama artikleid sellest, kuidas *eesti töörahvast kurnasid inglise-ameerika imperialistid*.¹⁶ Paralleelselt väitega, et Eesti vallutamise plaan oli Saksa kindralstaabil valmis juba 1938. aastal, polnud mitte vähem oluline rõhutada, et ka *Suurbritannia admiraliteet koostas 1939. aastal Balti riikide vallutamise*

¹⁴ Eesti NSV ajalugu. Kõige vanemast ajast tänapäevani. Toim. Gustav Naan. Tln, 1952. Lk 373–374, 379–380.

¹⁵ Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 2. Архив Дирксена (1938.–39. гг). Москва, 1948. Kogumikus on ära toodud Saksamaa ja Suurbritannia vahelkorda kajastavad dokumendid perioodist 31. märts 1938–13. august 1939, mil Saksamaa suursaadiku ülesandeid Londonis täitis Herbert von Dirksen. Tema arhiiv sattus Moskvasse pärast Punaarmee sissetungi Saksamaale, kust see võeti kaasa sõjatrofeena.

¹⁶ Ainult tänu Nõukogude Liidu abile vabanes Eesti töörahvas kapitalismi ikkest. // Eesti Bolševik. 1950. 12. Lk 27.

*plaani, et muuta nad õigusteta kolooniaks ja platsdarmiks Nõukogude Liidu vastu.*¹⁷

Selline lähenemine domineeris umbes kümnekonna aasta vältel ning hakkas 1950. aastate teisel poolel, seoses ida-lääne suhete iseloomu mõningase muutumisega uuesti maad andma käsitlustele, milles tunnistati oma endiste liitlaste positiivset osa. See leidis peagi kajastuse nii õpikuis, teatmeteostes kui ka ajakirjanduses. Balti riikide suurimaks patuks loeti taas nende tihedat koostööd Saksamaaga.

Alates 1950. aastate teisest poolest soodustas üldine *sula* teatavaid muutusi poliitiliste hoiakute leevenemises. Nii võis 1960.–65. aastatel ilmunud kuueköitelise *Suure Isamaasõja ajaloo* veergudelt lugeda juba mõnevõrra teisenenud ja realismi suunas toimunud nihkeid Teise maailmasõja ja ka selle eelloo ajalookäsitluses.

Aja möödudes võis 1939. a kohta üha enam informatsiooni leida näiteks populaar-teaduslikes või ilukirjanduslikes teostes. Nii ei jäänud Saksa-Nõukogude pakti sõlmimise eellugu kõrvale Poola autorite Ryszard Freleki ja Włodzimierz T. Kowalski raamatus *Tormi eel 1939.*¹⁸ Teise maailmasõja ja selle puhkemisega seotud temaatika oli küllalt põhjalikult vaatluse all 1970. aastatel nõukogude autorite poolt kirjutatud lääne riigitegelaste biograafiates, mis anti välja ka eesti keeles. Vladimir Truhhanovski mõonis 1982. aastal eesti keelde tõlgitud Winston Churchilli biograafias koguni: *Praegu on Läänes kombeks väita, et Saksa-maa sai 1939. aasta 1. septembril Poolale kallale tungides päästa Teise maailmasõja valla sellepärast, et Nõukogude Liit oli kirjutanud alla mittekallaletungilepingu Saksamaaga.*¹⁹ Churchilli enda seisukohtadega nendes küsimustes siis veel Eesti lugejale tutvumisvõimalust ei pakutud. Balti küsimuses, nagu teada, ei olnud need teine kord ka kuigi soodsad.²⁰

Seevastu USA toonase liidri suhtumisest võis Nõukogude Eesti lugeja vabalt aimu saada juba märksa varem, sest Franklin Roosevelti biograafia autor Nikolai Jakovlev tõi selle oma 1969. aastal Moskvast ning kolm aastat hiljem ka Eestis ilmunud raamatus lühidalt ära. Nimelt kuulus 1939. a 23. augustil sõlmitud Nõukogude Liidu-Saksamaa mittekallaletungipakt Roosevelti jaoks *kõige halvemate uudiste hulka.*²¹

Nõukogude ajal paistsid oma laia leviku ja massilise tiraaziga silma kalenderteatmikud, mis olid üsna ajaloolembesed väljaanded. Ometi võib 1939. a sündmuste lähemat käsitlemist leida vaid 1969. aastal, seoses 30 aasta möödumisega Teise maailmasõja algusest, kui avaldati Valdo

¹⁷ Eesti NSV ajalugu. Lk 374.

¹⁸ Ryszard Frelek, Włodzimierz T. Kowalski. *Tormi eel 1939.* Tln: Eesti Raamat, 1981.

¹⁹ Vladimir Truhhanovski. Winston Churchill: poliitiline elulugu. Tln: Eesti raamat, 1982. Lk 206.

²⁰ Vt lähemalt: Winston Churchill. *Tormihoiatus.* Tln: Varrak, 1995. Lk 296–297.

²¹ Nikolai Jakovlev. Franklin Roosevelt. Tln: Eesti Raamat, 1972. Lk 277.

Pandi ülevaade *Avamäng sõjateatris*. Eesti ja tema Ida-Euroopa naabrite jaoks keskse tähtsusega pakt oli sellest aga täielikult välja jäetud. Ilmselt polnud soovitatav selle asetamine Teise maailmasõja konteksti.

Traditsioonist kõrvale kalduvate käsitluste võimalikkusest MRP-temaatika kajastamisel

Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahel sõlmitud baasidelepingute puhul oli asi nõukogude historiograafiale enam-vähem selge. Kuna tegemist oli vaid kahe osapoolega, siis oli lihtne *tõestada*, et üks lepingupool ei olnud usaldusväärne. Nõukogude-Saksa lepingute osas tuli pidevalt vastu seista lääne kriitika vähem või rohkem süüdistavale argumentatsioonile, et MRP sõlmimine tähendas selle dokumendi salajase lisaprotokolliga tõttu maailma ümberjaotamist.

Nõukogude ajalookirjandus püüdis alates 1941. a suvest suruda argiteadvusele peale kontseptsiooni sellest, kuidas Nõukogude Liit sõlmis rahu nimel tegutsedes Saksamaaga mittekallaletungilepingu, mida Saksamaa siis reeturlikult murdis ja sellega ainsaks rahu rikkujaks ja agressoriks kujunes. Sellele kontseptsioonile võis MRP salajaste lisade olemasolu, st ilmselgete territoriaalsete pretensioonide ilmsikstulek, hävitavalt mõjuda, samuti nagu kõik järgneva poolteise aasta jooksul kahe riigi vahel sõlmitud lepingud koos oma salajaste lisadega. Seetõttu püüti kogu see ajavahemik, mis jäi MRP sõlmimise ja 1941. a 22. juuni vahele, jätta omalaadseks mustaks auguks. Paljud sel perioodil sõlmitud kokkulepped olid seotud kooskõlastatud territoriaalsete muudatuste fikseerimisega Ida-Euroopas. Tähtsamates dokumentide kogumikes ja teatmeteostes loetleti need kokkulepped reeglina vaid üles ja ka soliidises teatmekirjanduses puudusid pahatihti viited teistele Nõukogude-Saksa lepingutele.²²

Alles 1962. aastal ilmunud *Maailma ajaloo* üheksandas köites pühendati Nõukogude Liidu-Saksamaa lepingule peaaegu lehekülj, märkides ära, et Saksamaa alustas pinnasondeerimist Moskvast juba 1939. a mais.²³

Selge vihje sellele, et Punaarmee invasioon Poolasse ei toimunud Saksamaaga kooskõlastamata, tehti *Suure Isamaasõja ajaloos*. Selle esimeses köites kinnitati, et Nõukogude Liidu väed peatusid ühiselt Saksamaaga kindlaks määratud joonel. *Ainus mida oli võimalik teha – see oli päästa Saksamaa sissetungist Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene, aga ka Baltikum. Nõukogude valitsus saavutaski Saksamaalt lubaduse mitte ületada Pissa-Narew-Bug-Visla-San jõgede joont.*²⁴

²² Vt nt: Большая Советская Энциклопедия. Т. 39. Москва, 1956. С. 492.

²³ Всемирная История. Т. 9. Москва, 1962. С. 516–517.

²⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза. Т. 1. Москва, 1960. С. 176.

Asjaolule, et 1939. aastal sõlmitud lepingutega kaasnes maadejagamine Ida-Euroopas, vihjas küllaltki selgelt juba 1944. aastal publitseeritud Nõukogude Liidu ja Poola eksiilvalitsuse kokkulepe 30. juulist 1941.²⁵ Selle kokkuleppe esimeses punktis kinnitati, et N Liidu valitsus loeb kõik Poolas territoriaalseid muudatusi sätestanud Nõukogude Liidu-Saksa kokkulepped kehtetuks. Selle kokkuleppe sisu toodi ära ka mitmes hilisemas dokumentide kogumikus ning 1971. aastal ilmunud *Nõukogude Ajaloo Entsüklopeedia* 13. köites.²⁶

Samuti leidis aeg-ajalt äratoomist väide, et koos Saksamaa kallaletungiga Nõukogude Liidule lakkas MRP kehtimast. *Vastavuses rahvusvahelise õiguste printsiipidele kaotasid Nõukogude-Saksa lepingud oma jõu Saksamaa kallaletungi hetkest Nõukogude Liidule*, kinnitas J. Zaitsev 1976. aastal *Suure Nõukogude Entsüklopeedia* kolmanda väljaande 24. köites.²⁷ Samas oli lisaks MRP-le nimetatud ühtekokku seitset aastail 1939–41 sõlmitud Nõukogude-Saksa lepingut. Seevastu 1956. aastal ilmunud *Suure Nõukogude entsüklopeedia* teises väljaandes oli juttu ainult 23. augusti lepingust, kusjuures ei väidatud, et see oleks oma toime kaotanud.²⁸

Eesti ajaloo kooliõpikutes mittekallaletungilepingust reeglina ei räägitud. Näiteks pole 1971. aastal ilmunud keskkoolile mõeldud *Eesti NSV ajaloos* mingitki vihjet Nõukogude Liidu ja Saksamaa lepingulisele koostööle 1939. aastal. Kõneldakse vaid ähvardusest, mis tõusid Saksa suunalt Baltimaade kohale varsti pärast Klaipeda piirkonna annekteerimist Saksamaa poolt 1938. aastal.²⁹

Vastupidiselt üllatas 1986. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja Eesti NSV välisministeeriumi ühisväljaandena ilmunud dokumendipublikatsioonide kogumik *Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis*, mille kolmanda osa eessõnas toodi ära selgitus, et Nõukogude Liit keeldus kõnelustel andmast nõusolekut selleks, et fašistlik Saksamaa võiks haarata Balti riigid, läänevalgevenelased ja lääneukrainlased oma võimu alla ning nõudis Saksa valitsuselt lepingu sõlmimise vältimatu eeldusena NSV Liidu ajalooliste ja strateegiliste huvide tunnustamist.³⁰ Umbes sama fraas leidis kordamist vaid pool aastat hiljem trükkivalgust näinud raamatus *Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade*.³¹

²⁵ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. 1. Москва, 1944. С. 121.

²⁶ Советская Историческая Энциклопедия. Т. 13. Москва, 1971. С. 143.

²⁷ Большая Советская Энциклопедия. 3. изд. Т. 24. Москва, 1976. С. 30.

²⁸ Большая Советская Энциклопедия. 2. изд. Т. 39. Москва, 1956. С. 510.

²⁹ Marta Lõhmus, Karl Siilivask. Eesti NSV ajaloost: lisamaterjali IX–XI klassi NSV Liidu ajaloo kursuse juurde. Tln: Valgus, 1971. Lk 104.

³⁰ Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917–1940. Eesti NSV astumine NSV Liidu koosseisu. Dokumente ja materjale. Tln: Valgus, 1986. Lk 89.

³¹ Juhan Kahk, Karl Siilivask. Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade. Tln: Perioodika, 1987.

Lisagem, et ENSV TA eelnimetatud kogumikku, nagu ka *Suure Isa-maasõja ajalugu* kasutati MRP-ga seonduva probleemistiku avalikustamise algetapil 1987. aastal esimese legaalse allikana, tõestamaks, et mingi salalepe 1939. aastal ikka sõlmiti. Samuti tugineti hilisemates argumentatsioonides neile nõukogude historiograafias juba koha leidnud väidetele, mis puudutasid Nõukogude-Poola kokkulepet ning MRP väideta-vat kehtetuks muutumist pärast sõja puhkemist.

1939. aasta uurimisest Nõukogude Eesti ajaloo teaduses sõjajärgsetel aastatel

Varsti pärast nõukogude korra taastamist Eestis kerkis muu hulgas üles ka vajadus asuda uute nõuete kohaselt paika panema ajaloo uurimise põhimõtteid. Selles suunas tehtavate jõupingutuste koordineerimiseks hakati kujundama 1947. aastal loodud ENSV TA Ajaloo Instituuti, mille esimeseks direktoriks määrati Richard Kleis.

Instituudi esmajärguliseks ülesandeks kuulutati Eesti ajaloo üldkäsitluse koostamine ning Eesti ajaloo uue periodiseeringu väljatöötamine.³² Selle kõrval võeti instituudi 1947. a tööplaani ka palju muid teemasid, kusjuures teemavalik sõltus esialgu mitte ainult kõrgemalt poolt tehtud ettekirjutustest, vaid paratamatult ka uurijate olemasolust. Nii nimetatati 1947. a esimese poolaasta tööaruandes *eriti häirivaks asjaolu, et teemade juurde, nagu "Oktoobrirevolutsioon Eestis", pole suudetud asuda, kuna pole leitud juhendajat*.³³

Samas aitas TA töökoormust *revolutsiooniliste teemade* osas kahtlemata mõnevõrra leevendada Partei Ajaloo Instituudi loomine samal, 1947. aastal.

Ühtekokku võeti 1947. aastal Ajaloo Instituudi tööplaani 15 teemat, mille seas oli 1939. a probleemidega seotud kaks: *Eesti kodanlik riik 1918–40 ning Kodanliku Eesti välispoliitika aastail 1934–40*.³⁴ Mõlema nimetatud teema teaduslikuks juhendajaks oli TA president Hans Kruus, kes oli selle teema uurimisega Ajaloo Instituudi loomise ajal ilmselt juba alustanud, nii et ta võis 1947. a aprillis toimunud TA esimese teadusliku sessiooni üldkogul esineda pikema ettekandega *Kodanliku Eesti diktatuurivõimu välispoliitika seoses Teise maailmasõja sõlme arenemisega aastail 1939–40*. Selle ettekande mõnevõrra lühendatud stenogrammi tõi ära juba maikuuks ilmunud *Eesti Bolševiku* number,³⁵ ettekande täielik tekst nägi trükivalgust järgmise aasta algul.³⁶

³² Leninlik etapp Eesti ajaloo teaduses. Historiograafilisi artikleid. Tln: Eesti Raamat, 1970. Lk 36.

³³ Eesti Teaduste Akadeemia Keskarhiiv (TA KA). 22-2-12. L 17.

³⁴ Samas. L 24.

³⁵ Eesti Bolševik. 1947. 9. Lk 30–46.

³⁶ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Sessioon 23.–29. aprillini 1947. a. A. Üldkogu istungid. Trt, 1948. Lk 230–259.

Eesti Vabariigi välispoliitikat käsitleva teema osas seati 1949. a tööaruandes eesmärgiks viia selle teema uurimine lõpule 1950. aastaks.³⁷ Samas kustutati teema *Eesti kodanlik riik* uurimistööde nimekirjast. 1950. aastal lühiajaliselt Ajaloo Instituudi direktori kohusetäitja ülesannetes olnud ja aastatel 1951–68 instituuti juhtinud Viktor Maamägi süüdistas Hans Kruusi mõlema teema monopoliseerimises ning kinnitas, et need poleks kriitikasõela läbinud.³⁸

1950. aastal toimunud puhastustega Teaduste Akadeemias, kust vallandati nii Hans Kruus kui ka Richard Kleis, anti ühtaegu ka tõsine hoop Hans Kruusi poolt juhendatud teemade edasisele uurimisele. Päevakorrast langes välja kaheköitelise *Lühikese Eesti ajaloo* väljaandmine, praktiliselt nullist ning uute inimestega alustati Eesti Vabariigi ajalooga seonduva temaatika uurimist.

1938. a sündmuste kohta ilmus 1953. aastal vaid Ilo Sildmäe lühike propagandabrošüür *Fašistlik eesti kodanlus imperialistliku agressiooni teenistuses Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamisel (1934–40)*,³⁹ mis tugines paljuski Hans Kruusi varasematele kirjutistele.

Eesti Vabariigi välispoliitika peamiseks uurijaks sai 1950. aastal NLKP KK Kõrgema parteikooli lõpetanud Madis Pesti, kes kaitses 1955. aastal kandidaadidissertatsiooni teemal *Kodanliku Eesti välispoliitika inglise-ameerika ja saksa imperialismi teenistuses fašistliku diktatuuri aastail 1934–40*. Samal aastal alustas Pesti juhtimisel Teaduste Akadeemias tööd ka oktoobrijärgse ajaloo sektor. Pesti ilmutas järgnevalt Eesti Vabariigi välispoliitika alal mõned artiklid ning 1960. aastal jõudsid tema uurimistulemused raamatukaante vahele.⁴⁰

Juba 1956. aastal tuli Ajaloo Instituuti aspirandiks Heino Arumäe, kes kaitses 1960. aastal kandidaadiväitekirja teemal *Eesti kodanliku valitsuse nõukogudevastane välispoliitika 1920–1925*. Hiljem laienes Arumäe käsitletav periood ka Eesti Vabariigi hilisematele aastatele. Siitpeale sai Heino Arumäest peamine Eesti Vabariigi välispoliitika uurija ning 1962. aastal valiti ta ka Ajaloo Instituudi oktoobrijärgse ajaloo sektori etteotsa. Arumäe jätkas Eesti Vabariigi välispoliitika uurimist muude teemade kõrval veel rohkem kui kolme aastakümne vältel, mille jooksul ilmus temalt ühtekokku 24 artiklit, brošüüri, monograafiat ja kollektiivset tööd. 1972. aastal ilmus vahekokkuvõttena artikkel Teaduste Akadeemia

³⁷ TA KA. I-10-49. L 11.

³⁸ Viktor Maamägi. 10 aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis. Eesti ajaloo küsimusi. / Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–50. Tln, 1950. Lk 31–32.

³⁹ Ilo Sildmäe. Fašistlik eesti kodanlus imperialistliku agressiooni teenistuses Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamisel (1934–40). Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953.

⁴⁰ Madis Pesti. Rahvuslik reetmine *rahvuseluse* sildi all. Kodanliku Eesti välispoliitika aastail 1934–40. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

toimetistes⁴¹ ning 1979. aastal nägi trükivalgust raamat *Kahe ilma piiril*.⁴² Doktoridissertatsiooni teemal *Eesti kodanliku valitsuse rahvavaenulik välispoliitika 1918–39* kaitses Arumäe 1988. a 19. oktoobril.⁴³

Kõik eelpool nimetatud autorid käsitlesid 1930. aastate lõpu välispoliitilist situatsiooni üldjoontes vägagi samaselt, juba varem kirjeldatud kaanonite kohaselt. Kruusi ettekanne Eesti NSV TA 1947. a aprillisessioonil oli ehk mõnevõrra väljapeetum. Autor kasutas Eesti valitsuse kohta valdavalt terminit *kodanliku Eesti diktatuurivõim* ning märkis näiteks seonduvalt baasidelepingu täitmisega Eesti poolt, et väliselt püüti olla korrektne ja täita lepingulisi kohustusi, võttes samas äraootamise taktika.⁴⁴ Müncheni lepingu järgset olukorda kirjeldades märkis Kruus: Üldiselt püüdsid kodanlik ajakirjandus ja valitsevad ringkonnad pärast Münchenit [...] mõjustada eesti rahvast odava, ja võiks öelda, lausa kergemeelse optimismiga.⁴⁵ Oma hinnangus MRP-le oli ta seda meelt, et see jättis maailmale võimsa mulje ning pani inglise ja prantsuse ajakirjanduse märatsema. NSV Liit soovis selle lepingu sõlmimise, et tagada rahu ja julgeolek vähemalt omaenda rahvale.⁴⁶

Ilo Sildmäe nimetas MRP sõlmimist Eesti valitsuse (*Pätsi fašistliku kliki*) jaoks külmaks dušiks, kuid lisis samas, et esimesest ehmatusast saadi kiiresti üle, sest Pätsi fašistlikule klikile oli ebaselge, et sõlmitud kokkulepe on Saksamaa poolt ajutine.⁴⁷ Pesti kinnitusel poleks aga Eesti juhid pidanud muretseda selle Nõukogude välispoliitika ettenägeliku sammu pärast.⁴⁸

Lisaks juba kirjeldatud Teaduste Akadeemia liinile tegeldi Eesti Vabariigi välispoliitika uurimisega ka Tartu Riiklikus Ülikoolis. 1963. aastal ilmus õigusteaduse doktorilt Paul Vihalemilt monograafia *Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse*.⁴⁹ Tervikuna on Vihalemi uurimus ehk mõnevõrra vähem propagandistlikus laadis kui Pesti ja Arumäe sama perioodi tööd. Vihalem tõstis näiteks esile fakti, et Eesti poliitikud reageerisid MRP-le esialgu soodsalt.

⁴¹ Heino Arumäe. NSV Liidu võitlus Baltimaade rahvaste julgeoleku eest. // ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 21. 1972. 4. Lk 391–410. Väärrib äramärkimist, et sellest artiklist on MRP-temaatika täiesti välja jäetud.

⁴² Heino Arumäe. Kahe ilma piiril. [Võitlusest Balti riikide julgeoleku ümber 1933.–35. ja 1939. aastal]. Tln: Eesti Raamat, 1979.

⁴³ Vt selle kohta lähemalt: Kaido Jaanson. Doktoridissertatsioon Eesti Vabariigi välispoliitikast. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 1988. 1. Lk 138.

⁴⁴ Eesti Bolševik. 1947. 9. Lk 43. Teatava vastandina selle võib tuua Olaf Kuuli esitatud väite tema retsensioonist Madis Pesti raamatule: *On üldiselt teada, et kodanliku Eesti valitsus ka pärast vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist 1939. a sügisel jätkas oma nõukogudevaenuliku poliitikat ja süstemaatiliselt rikkus endale võetud kohustusi*. (Eesti Kommunist. 1960. 6. Lk 66).

⁴⁵ Eesti NSV TA teaduslik sessioon. Lk 236.

⁴⁶ Samas. Lk 242–243.

⁴⁷ I. Sildmäe. Fašistlik eesti kodanlus imperialistliku agressiooni teenistuses. Lk 17.

⁴⁸ M. Pesti. Rahvuslik reetmine rahvusluse sildi all. Lk 169.

⁴⁹ Paul Vihalem. Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse. Trt, 1963. Sama uurimuse täiendatud trükk ilmus 1971. aastal Tallinnas.

1972. aastal Teaduste Akadeemia toimetistes ilmunud Viktor Maamäe ja Abe Liebmani artiklist *Eesti rahva võitlus riikliku liidu eest Nõukogude Liidu rahvastega* on aga kogu 1939. a täiesti välja unustatud ning jõutud 1930. aastate töölisliikumise keskelt korraga 1940. a suveni, mil *Eesti, Läti ja Leedu töörahvas ajas nurja oma maa reaksionääride kavatsuse muuta Baltimaad Nõukogude-vastase sõja platsdarmiks*.⁵⁰

* * *

Hinnates kokkuvõtlikult nõukogude perioodi MRP ja baasidelepingu käsitusi, võib kõhklemata öelda, et sedalaadi kirjutiste hulka püüti viia miinimumi ning sisulises osas tuli kindlasti teatud joonel pidama jääda. See, mis läände sattunud eesti autorite puhul oli seda teemalõiku käsitledes enam kui primaarne, tuli okupatsioonitingimustes maksimaalselt maha vaikida. Võimulolijate arvamist mööda ilmselt selleks, et mitte tekitada auditooriumis ebamugavaid küsimusi. Vaatamata nõukogude desinformatsioonikampaania totaalsusele ja mitmekülgsusele purunesid pealesunnitud müüdid veidigi vabamate olude tekkimisel kohe. Nii juhtuski, et 1987. aastal kujunes kevadise *fosforiidisõja* järel järgmiseks kodumaise avalikustamise proovikiviks MRP-temaatika, hoogustades sellega poliitilisi arenguid, mida viis aastakümnet oli püütud varjusrmas hoida.

⁵⁰ Viktor Maamägi, Abe Liebman. Eesti töörahva võitlus riikliku liidu eest Nõukogude Liidu rahvastega. // ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 21. 1972. 4. Lk 375–390.

Kaadrid otsustasid kõik...

ENSV Siseministeeriumi kaadrist aastatel 1940–1954

Valdur Ohmann

Siseministeerium oli stalinismiperioodil institutsiooniks, mille struktuuri, kaadri ja isegi tegevusvaldkondade kohta laiemal avalikkusel teave puudus. Informatsiooni levitamist ei seatudki totalitaarrežiimi poolt eesmärgiks. Pigem vastupidi – enamikel dokumentidel ilutses märges *salajane* või koguni *täiesti salajane*. Viimasel ajal on keskorganite tasandil saladusloori kergitanud mitmed publikatsioonid ja uurimused. Tähelepanuväärsemate hulka kuuluvad kindlasti Aleksandr Kokurini ja Nikita Petrovi koostööna perioodikas osade kaupa ilmunud¹ ning 1997. aastal omaette publikatsioonina trükivalgust näinud teatmik siseministeeriumi ja julgeolekuorganite struktuurist.² Viimase aja uurimustest tuleks esile tõsta Nikita Petrovi ja Konstantin Skorkini teatmikku NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi (SARK)³ juhtivatest kaadritest ajavahemikul 1934–41.⁴ Viimases on kirjeldatud tolle institutsiooni juhtiva kaadri teenistuskäiku, esile toodud selle rahvuslik koosseis ja

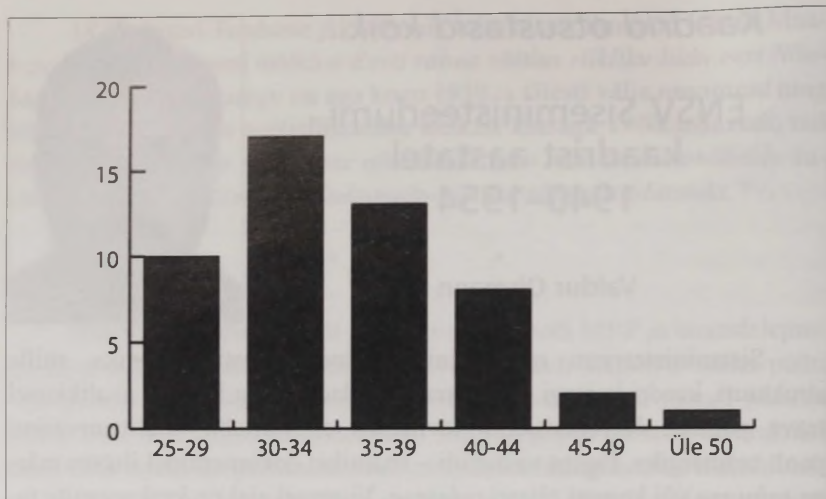
¹ **Александр Кокурин, Никита Петров.** НКВД: структура, функции, кадры (1934–38). // Свободная Мысль. 1997. 6. С. 105–118; **А. Кокурин, Н. Петров.** НКВД: структура, функции, кадры (1938–41). // Свободная Мысль. 1997. 7. С. 109–118; **А. Кокурин, Н. Петров.** НКВД – НКГБ – СМЕРШ: структура, функции, кадры (1941–43). // Свободная Мысль. 1997. 8. С. 118–128; **А. Кокурин, Н. Петров.** НКВД – НКГБ – СМЕРШ: структура, функции, кадры (1944–45). // Свободная Мысль. 1997. 9. С. 93–101; **А. Кокурин, Н. Петров.** Н. МГБ: структура, функции, кадры (1946–53). // Свободная Мысль. 1997. 11. С. 109–121; **А. Кокурин, Н. Петров.** МВД: структура, функции, кадры (1946–53). // Свободная Мысль. 1997. 12. С. 102–119; **А. Кокурин, Н. Петров.** МВД: структура, функции, кадры (1953–54). // Свободная Мысль. 1998. 1. С. 112–123; **А. Кокурин, Н. Петров.** КГБ: структура, функции, кадры (1954–57). // Свободная Мысль. 1998. 2. С. 110–125. Mainitud artiklite sari erineb nende poolt koostatud publikatsioonist. Kuuldavasti ei võimaldatud teatmikusse paigutada andmeid selles mahus ja ajalistes piirides nagu tegijad soovisid. (Andmed pärinevad autori isiklikust vestlusest A. Kokuriniga 1997. a oktoobris).

² Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – КГБ – 1917–1960. Справочник. Составители: Александр Иванович Кокурин. Никита Васильевич Петров. Москва, 1997. Kokurini ja Petrovi uurimusi on pikemalt tutvustanud Indrek Jürjo: **Indrek Jürjo.** Teatmeteos NKVD ja KGB struktuurist. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri. 1998. 1. Lk 144–146.

³ Народный Комиссариат Внутренних Дел (НКВД).

⁴ **Никита Васильевич Петров, Константин Владиславович Скоркин.** Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. Москва, 1999.

Joonis 1. ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi juhtivkoosseisu vanuseline struktuur 1940. aastal.

haridustase, vanus, sotsiaalne päritolu ja tööstaaž tšekistina.

Eestis tehakse selles uurimisvaldkonnas alles esimesi samme. ENSV Siseministeerium (SM)⁵ tervikuna pole seni veel meie ajaloolaste uurimisobjektide hulka sattunud. Selle institutsiooni kaadriajaloo mõningatest tahkudest on arhiivimaterjalidele tugineva ülevaate esitanud Tõnu Tannberg, käsitledes 1953. a esimesel poolel toimunud kaadrimuutusi.⁶ Käesolev artikkel on üheks osaks uurimistööst *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–54)*, milles on analüüsitud kaadrimuutusi mainitud perioodil.

Järgnevas analüüsis kasutatud andmed paiknevad hajali erinevates aruannetes ja muudes dokumentides, mis kuuluvad Rahvusarhiivi Riigi-arhiivis asuvasse ENSV Siseministeeriumi keskaparaadi fondi.⁷

1940.–1941. aasta: kaadripoliitika üldjooni

ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi isikkoosseisu sellest ajast on keerukas iseloomustada, kuna 1940.–41. a mingeid koondandmeid ei ole säilinud. Isikkoosseisu tähestikuline kartoteek jõudis aga alles hiljuti Rahvusarhiivi valdusesse ning selle süsteemaatilise läbitöötamiseni pole veel jõutud. Küll aga saab anda ülevaate ENSV SARK-i juhtivkaadri vanuselisest struktuurist (joonis 1).

⁵ Министерство Внутренних Дел (MVD).

⁶ Tõnu Tannberg. *Lubjanka marssal* Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas. Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal. II. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri. 1999. 4. Lk 58–62.

⁷ ERAF. SM 17/1-1-27, 47, 53, 74, 133–136, 153, 174–176, 193–194, 225–227, 247, 250–251 jt.

Sellelt nähtub, et domineerivaks oli 30–35 aastaste meeste osakaal. See on seletatav 1930. aastate lõpus Nõukogude Venemaal toimunud ohjeldamatute repressioonidega, mille tulemusena oli nooremapoolsetel inimestel karjääriredelil suhteliselt lihtne tõusta.

Auastmetest. NSV Liidu Siseministeerium kujutas endast sõjaväestatud ametkonda, mille ametnike hierarhias mängisid olulist rolli auastmed. Vastavalt NSVL Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu määrustele 1935. a 7. oktoobrist ja 26. novembrist seati sisse NSVL Riikliku Julgeoleku spetsiaalsed auastmed. Algselt nägi see ette, et julgeoleku seersandile vastas armees leitnandi auaste, leitnandile kapten, kaptenile polkovnik jne.⁸ Seetõttu pole midagi imekspandavat, et ENSV SARK-is oli juhtivate ametnike seas silmatorkavalt suur julgeoleku leitnantide ja kaptenite osakaal. Sõjaväeliste auastmete üldskaalal oli nende positsioon juunduvalt kõrgem. Algselt esinesid auastmete skaalal 3., 2. ja 1. järgu riikliku julgeoleku komissar, kuid 5. juulist 1945 tegid siseasjade rahvakomissar Lavrenti Beria, julgeoleku rahvakomissar Vsevolod Merkulov ning Punaarmee tagala ülem Andrei Hruljov Stalinile ettepaneku asendada julgeoleku spetsiaalauastmed vastavate üldsõjaväeliste ohvitseride ja kindralite auastmetega.⁹ Paraku ei ole julgeoleku auastmete skaalal toimunud muutused andmete nappuse tõttu kõikjal fikseeritavad, kuid Teise maailmasõja järgsel perioodil on täheldatavad uutena julgeoleku alampolkovniku ja polkovniku auaste. Absoluutselt adekvaatset NSVL Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (RJRK),¹⁰ Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (RJM),¹¹ SARK/Siseministeeriumi ja NSVL relvajõudude auastmete võrdlustabelit koostada on keerukas, kuna mõlemal skaalal toimus erinevatel aegadel terve rida muutusi. Kompileerides erinevate autorite käsitlusi kujunes välja võrdlustabel, mis näitab, et julgeolekustruktuuridel oli märgatavalt kõrgem positsioon võrreldes armee ja miilitsaga (vt tabel 1).

See seletab ka asjaolu, miks püüeldi just julgeoleku auastmete poole ja püüti selles liinis karjääri teha. Sõja lõpuaastatel ilmneb, et nii mitmelegi ENSV SARK-i töötajale oli omistatud julgeoleku auaste.

⁸ Павел Павлович Ганичев. Войнские звания. Москва, 1989. С. 52–53.

⁹ А. Кокурин, Н. Петров. НКВД – НКГБ – СМЕРШ: структура, функции, кадры (1944–45). С. 99.

¹⁰ Народный Комиссариат Государственной Безопасности (НКГБ).

¹¹ Министерство Государственной Безопасности (МГБ).

Tabel 1. NSVL julgeolekustruktuuride, Siseministeeriumi ja relvajõudude auastmete võrdlustabel.¹²

Spetsiaalne auaste julgeolekus	Kohustuslik teenistusaeg julgeolekus	Spetsiaalne auaste miilitsas
		miilitsa nooremseersant
		miilitsaseersant
riikliku julgeoleku nooremseersant		miilitsa vanemseersant
riikliku julgeoleku seersant		miilitsa nooremleitnant
riikliku julgeoleku vanemseersant	2 aastat	miilitsaleitnant
riikliku julgeoleku nooremleitnant	2 aastat	miilitsa vanemleitnant
riikliku julgeoleku leitnant	3 aastat	miilitsakapten
riikliku julgeoleku vanemleitnant	3 aastat	miilitsa major
riikliku julgeoleku kapten	4 aastat	miilitsa vanemmajor, hiljem alampolkovnik
riikliku julgeoleku major	5 aastat	miilitsa polkovnik
riikliku julgeoleku vanemmajor, hiljem alampolkovnik	NL rahvakomissari (ministri) otsusel	miilitsainspektor (varem), 3. järgu miilitsakomissar
riikliku julgeoleku 3. järgu komissar, hiljem polkovnik	NL rahvakomissari (ministri) otsusel	miilitsa direktor (varem), 2. järgu miilitsakomissar
riikliku julgeoleku 2. järgu komissar, hiljem kindralmajor	NL valitsuse määrusega	miilitsa peadirektor (varem), 1. järgu miilitsakomissar
riikliku julgeoleku 1. järgu komissar, hiljem kindralleitnant	NL valitsuse määrusega	

¹² Tabelist on välja jäetud seersantide skaala viimasesse astmesse kuuluv vanema (старшина) auaste, mis puudutas peaausjalikult tegevteenistuse isikkoosseisu. Rahvakomissariaatide/ministeeriumi ametnike hulgas selle auastme esinemine

Kohustuslik teenistusaeg	Relvajõudude auaste	Relvajõudude üksuse juht
	nooremseersant	
3 aastat	seersant	jao(rühma)komandör
	vanemseersant	rühmakomandör
3 aastat	nooremleitnant	rühmakomandör
3 aastat	leitnant	rühma(roodu)komandör
3 aastat	vanemleitnant	roodukomandör
4 aastat	kapten	roodu(patarei)komandör
5 aastat	major	pataljoni(divisjoni) komandör
NL rahvakomissari (ministri) otsusel	alampolkovnik	polgukomandör
NL rahvakomissari (ministri) otsusel	polkovnik	polgukomandör brigaadikomandör
NL rahvakomissari (ministri) otsusel	kindralmajor	diviisikomandör
NL rahvakomissari (ministri) otsusel	kindralleitnant	corpusekomandör
NL valitsuse määrusega	kindral-polkovnik	2. järgu armeekomandör
	NL marssal	1. järgu armeekomandör

pole tähteldatav. Auastmete ja juhtimistasandite ühtivus ametkondade vahel oli periooditi erinev ning seda ei saa võtta absoluutsena.

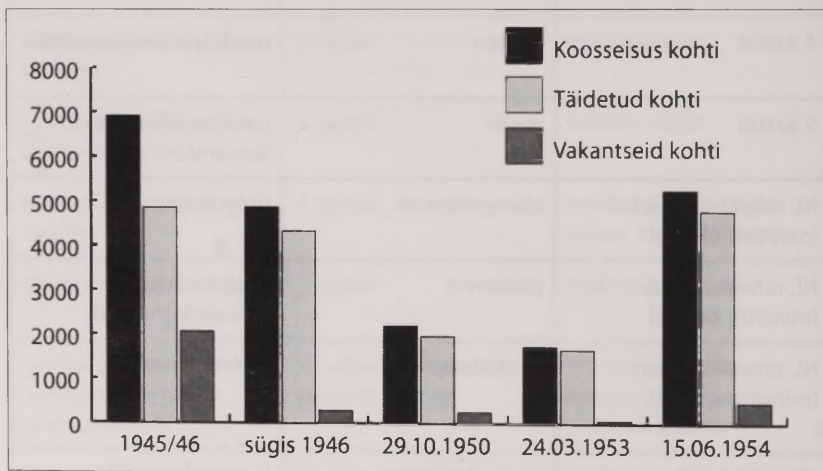

ENSV Siseministeeriumi kaader aastatel 1945–1954

Komplekteerimine ja isikkoosseisu arvu dünaamika. 1945.–46. aastal oli ENSV Siseministeeriumi¹³ süsteemis koosseisulisi kohti kõige enam, kuid samas olid paljud neist vakantsed: ette nähtud 6909 kohast oli täidetud 4850 (70,2 protsenti). Pärast L. Beria eemaldumist NSV Liidu SARK-i juhtimisest hakkas julgeolek siseministeeriumi struktuuri- de ja funktsioonide arvelt jõuliselt paisuma. Seda näitavad väga ilmekalt ka Eesti NSV Siseministeeriumi andmed (tabel 2).

Tabel 2. Eesti NSV Siseministeeriumi kaader 1945–54.

	1945/46	sügis 1946	29.10.50	24.03.53	15.06.54
Kohti koosseisus	6 909	4 859	2 206	1 725	5 217
Täidetud kohti	4 850	4 321	1 954	1 653	4 747
Vakantseid kohti	2 059	286	252	72	470

1949. a sügiseks oli loovutatud suurema üksusena julgeolekule banditismivastase võitluse osakond. 1949. a lõpus–1950. a algul andis siseministeerium RJM-le üle miilitsa isikkoosseisu, mis mõjus samuti tuntavalt kaadri arvulistele näitajatele. 1953. a 24. märts kajastab hetkeseisu enne siseministeeriumi ja julgeolekuministeeriumi ühendamist. Tol hetkel oli ENSV Siseministeeriumis 1725 koosseisulist kohta, millest täidetud 1653 ja vakantseid kohti oli 72. Nagu näha, oli vahetult sõjajärgsel perioodil eksisteerinud väga suur vakantsete kohtade osakaal muutunud peaaegu olematuks, moodustades üksnes 4,2 protsenti kogu isikkoosseis-

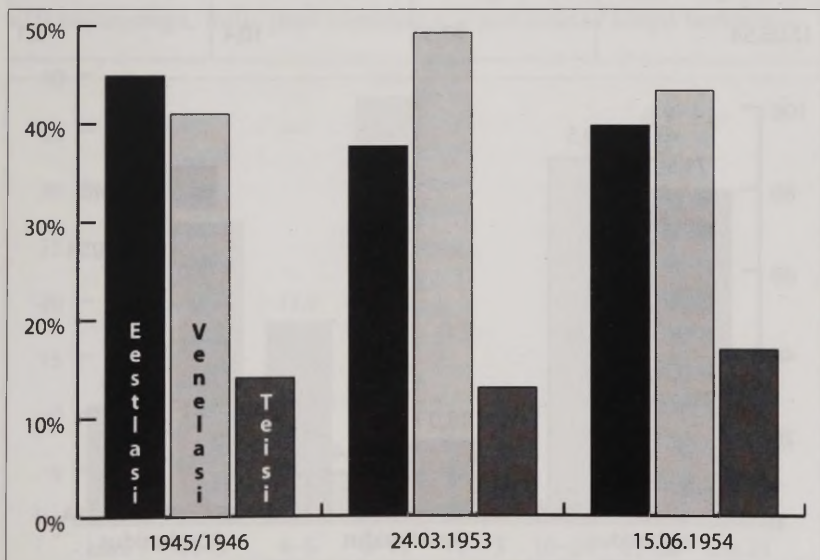
¹³ 1946. aastal muudeti Nõukogude Liidus rahvakomissariaadid ministeeriumideks.

sust. Kahe institutsiooni ühendamine Beria juhtimisel 1953. aastal kasvatas loogiliselt ka siseministeeriumi isikkoosseisu. See küündis 1954. a 15. aprilli andmetel, s.o enne julgeolekustruktuuride eraldamist ja Riikliku Julgeolekukomitee (RJK)¹⁴ moodustamist Ministrite Nõukogu juurde, peaaegu 1945.–46. a tasemeni. Samas ei tohi unustada, et need arvud ei ole siiski võrreldavad, kuna 1945.–46. aastal eksisteerisid julgeoleku struktuurid siseasjade rahvakomissariaadist eraldi. Paraku pole Rahvusarhiivi valduses nimetatud perioodi julgeoleku kaadridokumente, mis võimaldaks asetleidnud muutusi paremini analüüsida. Siiski võib üpris suure tõenäosusega konstateerida, et kahe ministeeriumi ühendamise puhul toimus ka koosseisude optimeerimine.

Rahvuslik koosseis. ENSV Siseministeeriumi koosseisus (vt tabel 3) oli eestlaste osakaal 1945.–46. aastal peaaegu 45 protsenti ning see kahanes tasapisi, kuni jõudis 1953. aastaks 37,7 protsendini. Tõnu Tannberg, käsitledes L. Beria tegevust, juhib tähelepanu huvipakkuvale tendentsile. Selle kohaselt hakkas pärast Beria asumist siseministeeriumi etteotsa eestlaste osakaal ENSV Siseministeeriumi koosseisus kasvama.¹⁵

Tabel 3. ENSV Siseministeeriumi isikkoosseisu rahvuslik koosseis 1945–54 (%).

	1945/46	24.03.1953	15.06.1954
Eestlasi	44,9	37,7	39,8
Venelasi	41,0	49,3	43,3
Teisi rahvuseid	14,1	13,0	17,9

¹⁴ Комитет Государственной Безопасности (КГБ).

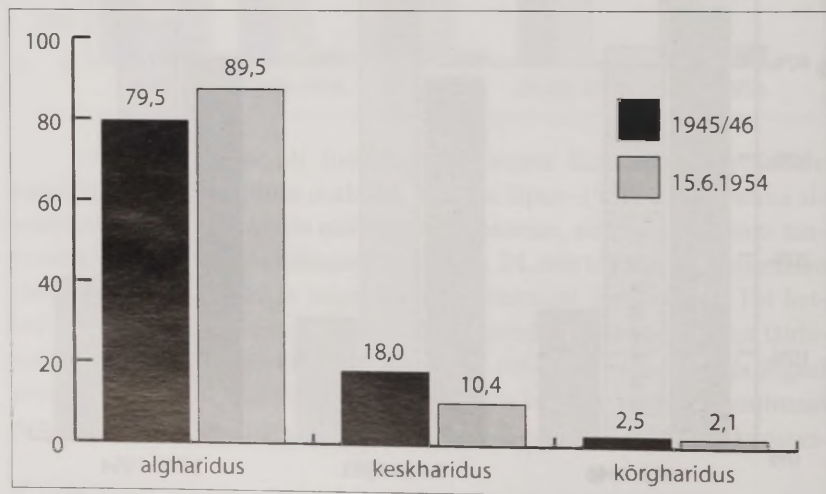
Seda kinnitavad ilmekalt ka koondandmed 1954. aastast, kui laekusid statistilised andmed tolle aasta esimese poole kohta. Eestlaste osakaal oli 39,8 protsenti ja seda ajal, mil Beria reformidele oli juba tagasikäik antud.

Haridustase. ENSV Siseministeeriumi isikkoosseisu haridusliku taseme analüüsimisel torkavad silma üsna kummalised näitajad (tabel 4). Selle institutsiooni haridustase aja jooksul mitte ei kasvanud, vaid kahanes, seejuures kõigil perioodidel oli domineerivaks algharidusega isikute osakaal. 1945.–46. aastal moodustas algharidusega töötajate osakaal 79,5 protsenti, 1954. aastal 87,5 protsenti. Ka keskharidusega inimesi oli sõjajärgsel perioodil siseministeeriumi liinis rohkem – s.o 18 protsenti ning 1954. aastaks oli nende osakaal langenud 10,4 protsendini. Algharidusega inimeste hulka on arvestatud ka keskharidust omandama asunud (taoliste inimeste osakaal 87,5 protsendist moodustas 32,15 protsenti ning nende paigutamine juba keskhariduse omandanute kategooriasse tõstaks tunduvalt keskharidusega inimestega osakaalu).

Veelgi drastilisemad olid näitajad kõrgharidusega inimeste puhul. 1945.–46. aastal oli neid vaid 2,5 protsenti, 1954. aastaks oli see arv langenud 2,1 protsendini (kusjuures kõrgharidusega inimeste hulka on arvestatud ka lõpetamata kõrghariduse omandanud). Ääremärkuse korras

Tabel 4. ENSV Siseministeeriumi isikkoosseisu haridustase 1945.–46. ja 1954. aastatel (%).

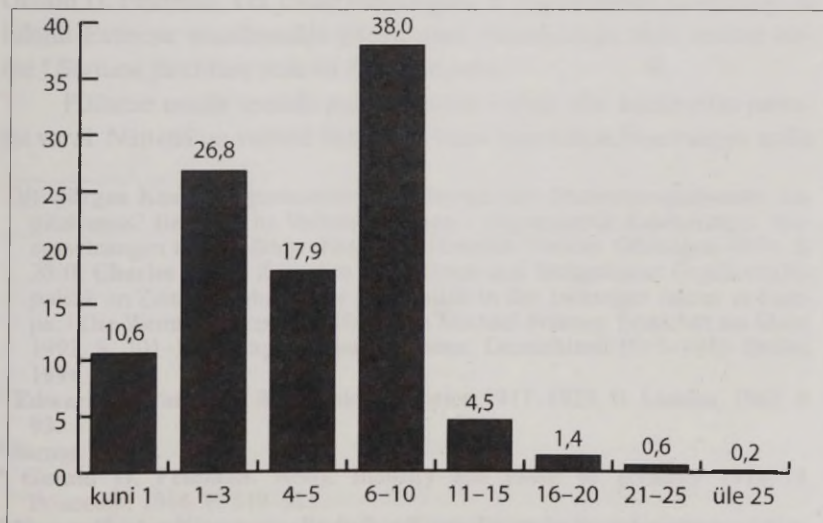
	algharidusega	keskharidusega	kõrgharidusega
1945/46	79,5	18,0	2,5
15.06.54	87,5	10,4	2,1

¹⁵ T. Tannberg. *Lubjanka marssal*. Lk 63.

olgu öeldud, et sajast kõrgharidusega ja lõpetamata kõrgharidusega inimesest tervelt 23 töötasid arhiivides. Esmapilgul tunduvad esitatud andmed seletamatutena, kuid arvestades tolles ametkonnas valitsevat jäika käsuliinide täitmist, tugevat hierarhilist alluvussuhet ja vastuvaidlematut kuulekusnõuet, ei olegi selles midagi eriti üllatavat. See ametkond vajab tarmukaid käsutäitjaid ja selleks olid kõige sobilikumad madala haridustasemega isikud. Siseministeeriumi teenistujatelt ja töötajatelt oodati jõhkruks ja brutaalsust ning sedagi rolli sobisid paremini täitma vähema haridustasemega inimesed. Muidugi võis olla ka objektiivsemat laadi põhjuseid. Sõja tõttu võis ENSV Siseministeeriumi sattuda suuremal hulgal inimesi, kelle haridustee oli katkenud või õpiaeg langenud just sõjaperioodile.

Tööstaaž. ENSV Siseministeeriumi kaadri tööstaaži peegeldav diagramm (joonis 2) seisuga 15. juuni 1954 näitab, et domineerivaks (37,96 protsenti) oli 5–10 aastase staažiga inimeste osakaal. Suhteliselt suurt osa etendavad ka 1–3 aastase staažiga töötajad, kelle vastav näitaja oli 26,84 protsenti. Kuni aastase tööstaažiga inimeste hulk (10,57 protsenti) osundab kahtlemata mingil määral Beria-aegsetele kaadri uuendustele. Rohkem kui 10 aastat siseministeeriumi liinis töötanute osakaal, s.o Beria varasema ametkonna juhtimise aegadesse küündiva isikkoosseisu osakaal, oli kokku kõigest 6,72 protsenti. Ilmselt suudeti 7 aasta jooksul siiski märgatavast hulgast selle mehe ideoloogia pooldajatest vabaneda. Et veidi julgemalt seda hüpoteesi edasi arendada, peaks kõrvutama vastavad üleliidulised näitajad, milliseid paraku vastavast ajajärgust autoril kasutada pole. Kahtlemata on ligi 40 protsendilise 1–3 aastase staažiga uue kaadri suur hulk seotud ministrite vahetusega ja päris tuntavalt EKP KK VIII pleenumiga, mille järel toimusid *suurpuhastused* kõigil tasanditel.

Joonis 2. ENSV Siseministeeriumi kaadri tööstaaž 15. juunil 1954. aastal.

Nii ehk teisiti võib üsna veendunult väita, et ENSV Siseministeeriumi asus tööle sõjajärgsel perioodil uus põlvkond, kusjuures suurem *verevahetus* toimus just 1950. aastate algul. Paraku ei toonud toimunud ulatuslikud kaadrimuudatused kaasa paremat kvaliteeti. Siseministeeriumi töötajaskond muutus selle tulemusena harimatumaks. Kahjuks pole ENSV Siseministeeriumi aruandluses ette sattunud koondandmeid selle ametkonna töötajaskonna vanuselise struktuuri kohta. Perspektiivis on võimalik seda valdkonda edasi arendada juhtivkaadri teenistuskäiku puudutavate andmete põhjal.

Saksa sõjamajandus Esimese maailmasõja ajal. Müüt ja tegelikkus Blohm & Vossi näitel

Olaf Mertelsmann

Lugedes ülevaateid Saksa riigi sõjamajandusest Esimese maailmasõja aastail kohtame ikka ja jälle müüti selle erilisest efektiivsusest. Saksa riik olevat tänu oma sõjamajandusele (hoolimata tooraine puudusest ning liitlaste mereblokaadist) neli aastat ülekaalukale vaenlasele edukalt vastu seisnud. Pärast Esimest maailmasõda nähti Saksa sõjamajanduse organisatsioonis suurepärasest eeskuju riigisotsialismi ja plaanimajanduse ülesehitamiseks ning sellised diktaatorid nagu Hitler, Mussolini, Lenin ja Stalin leidsid selles palju järgimiseväärset.¹ Noor Nõukogude Liit kooperis hiljem mõningaid Saksamaa sõjamajanduses väljakujunenud struktuure, sedasama tegid fašistlik Itaalia ja *Kolmas Reich*. Lenin oli 1918. aastal arvamisel, et saksa riigikapitalism olevat riiklikult juhitud majandussüsteemi eeskujuks, mis oleks vaja ainult junkrute ja kapitalistide keskkonnast nõukogulikku süsteemi installeerida.² Edward H. Carr rõhutab, et Saksa eeskuju mõjutas väga tugevalt Lenini majanduslikku mõtlemist,³ Lenini ettekujutused majandusest aga omavad tugevaid järeldusi isegi tänases Eestis.

Saksa sõjamajanduse korralduse üheks tuntumaks uurijaks on Gerald D. Feldman, kes jõuab hinnanguni, et riigiasutused ja sõjavägi ei tulnud Esimese maailmasõja päevil oma ülesannetega täiel määral toime.⁴ Sarnase järelduse teeb ka Jürgen Kocka.⁵

Püüame nende teeside paikapidavust uurida ühe konkreetse juhtumi varal. Näitena on valitud Blohm & Vossi laevatehas Hamburgis, mille

¹ Vt: **Jürgen Kocka**. *Organisierter Kapitalismus oder Staatsmonopolisierter Kapitalismus? Begriffliche Vorbemerkungen.* / *Organisierter Kapitalismus. Voraussetzungen und Anfänge.* Hrsg. von Heinrich Winkler. Göttingen, 1974. S. 20 ff; **Charles Maier**. *Zwischen Taylorismus und Technokratie: Gesellschaftspolitik im Zeichen industrieller Rationalität in den zwanziger Jahren in Europa.* / *Die Weimarer Republik.* Hrsg. von Michael Stürmer. Frankfurt am Main, 1993. S. 201–202; **Hagen Schulz**. *Weimar. Deutschland 1917–1933.* Berlin, 1994. S. 34.

² **Edward H. Carr**. *The Bolshevik Revolution 1917–1923.* II. London, 1963. P. 93.

³ Samas. P. 362.

⁴ **Gerald D. Feldman**. *Army, Industry and Labor in Germany 1914–18.* Princeton, 1966. P. 519–521.

⁵ **Jürgen Kocka**. *Klassengesellschaft in Krieg.* *Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918.* S. 173–178.

ulatuslik arhiiv selle perioodi kohta oli siiani veel teaduslikult läbi uurimata.⁶

Blohm & Voss oli suurim ja tähtsaim eralaevatehas keisririigis ning oluliseim tööstuslik tööandja Hamburgis. Firmat autokraatselt juhtiv Hermann Blohm oli samaaegselt kahtlemata üks tähtsamaid isikuid Saksa laevaehitustööstuses ja küllap vist mõjuvõimsaim tööstur kogu hansalinnas. Tema laevatehasel oli sõja ajal keskne koht allveelaevade tootjana, kusjuures toodangu suurus sõltus allveesõja edust või ebaedust. Seega võib arvata, et firma omas Saksa sõjamajanduse raamides tähtsat ja eriti privilegeeritud kohta. Silmas pidades majanduse totaalset mobiliseerimist oleks pidanud tehas vähemalt sõja teisel poolel saavutama täpse ning põhjaliku sõjalaevade tootmise korralduse.

Saksa laevaehitustööstuse arengut mõjutasid enne sõja puhkemist mitmesugused tendentsid. Veel 1913. aastal moodustas sõjalaevade osa laevatehaste tellimustest ainult 10,24 protsenti.⁷ Tänu ulatuslikele uuendustele jõuti tehniliselt tasemelt maailma juhtivatele inglise laevatehastele küll järele, kuid hinna osas ei suudetud siiski veel konkureerida – Saksa kaubalaevad olid Suurbritannia omadest ikka veel 10 protsenti kallimad.⁸ Mereväe võidurelvastumisel Suurbritanniaga sundis Saksa Riigi Mereväeamet (*Reichsmarineamt*, edaspidi RMA) laevatehaseid seninägematutele jõupingutustele. Ülepinge tõttu sattus laevaehitus hoolimata täis tellimusraamatutest sügavasse struktuurikriisi, 1913. aastal oli keskmine dividend vaid 1,24 protsenti.⁹ RMA hinnapoliitika muutis sõjalaevade ehitamise vähe kasutoovaks, nii et ka Blohm & Voss kaalus näiteks ristleja *Derfflinger* tootmisest väljajätmist.¹⁰

Laevaehitus sõja ajal

1914. a augustis oli Blohm & Vossi laevatehases ehitamisel või juba valmis neli turbiiniagregaati vene mereväe miiniristlejate jaoks.¹¹ Kuna toodangu müümisest vaenlasele ei saanud juttugi olla, tegi firma juhatus nüüd RMA torpeedopaatide inspeksioonile ettepaneku alustada sobivate miiniristlejate ehitamist, et turbiiniagregaadid ära kasutada. See ettepanek lükati tagasi, kuna laevad ei sobivat oma suuruse ja suure kiiruse (!) tõttu Saksa torpeedopaatide üksustesse. Alles pärast RMA riigisek-

⁶ Samal teemal kaitses autor 2000. a septembris doktoritöö: **Olaf Mertelsmann**. *Zwischen Krieg, Revolution und Inflation. Die Werft Blohm & Voss 1914–1923*. Tartu, 2000.

⁷ **Michael Epkenhans**. *Die wilhelminische Flottenrüstung 1908–1914. Weltmachtstreben, industriellen Fortschritt, soziale Integration*. München, 1991. S. 462.

⁸ **Marina Cattaruzza**. *Arbeiter und Unternehmer auf den Werften des Kaiserreiches*. Stuttgart, 1988. S. 61.

⁹ **M. Epkenhans**. *Die wilhelminische Flottenrüstung*. S. 244.

¹⁰ *Werfterinnerungen 1877–1939 von Eduard Blohm*. *Maschinenschriftliche Transkription*. S. 282; Blohm. *Staatsarchiv Hamburg (=StA)*. 622-1/2.

retäri Alfred von Tirpitz otsesest sekkumist neli miiniristlejat koos kahe suure lahingulaevaga siiski telliti. Nendest pidi moodustatama keiserliku sõjalaevastiku kõige kiiremad mereväeüksused.

Rahu ajal oli laevatehas spetsialiseerunud suurte laevade ehitamisele. Sõja puhkemisel aga tühistasid laevaühingud oma tellimused laevaehitusele ja remonditöödele, samuti ei suutnud ettevõtte võimsust maksimaalselt ära kasutada kaubalaevade ümberehitamine abiristlejateks. See pärast tuli 1914. a augusti lõpust 22. oktoobrini töötada osalise tööajaga,¹² et vältida vallandamisi ja *jagu saada saabuvast kõrgkonjunktuurist laevaehituses pärast peatset rahusõlmimist*.¹³

Ei laevatehas ega RMA polnud arvestanud pikaleveniva sõjaga. Ometi alustati kahe suure ristleja ehitamist, mis isegi rahuaja tingimustes oleks kestnud vähemalt kaks aastat. Mõlema sõjalaeva kallal töötati kuni 1918. aastani ja pärast sõda lammutati valminud laevad vanarauaks. See-ega koormati asjatult tootmiseadmeid, kulutati tööjõudu ning materjali. Sõja tingimustes, püsiva tooraine- ja tööpuuduse oludes, oleks tulnud valmistada kiiresti toodetavaid ja suure strateegilise väärtusega laevaüksusi. Selle, mida ehitada, määras aga RMA oma tellimispoliitika.

Kuna 1915. a kevadeni ei suutnud laevatehas oma võimsust maksimaalselt ära kasutada, suurendati kaubalaevade ehitamist. Märtsis võeti ühe Rotterdami laevatehase tellimusel sihikule koguni kahe kiire ristleja konstrueerimine neutraalse Hollandi jaoks. Jõuti isegi salajase kokkuleppeni inglise-hollandi konkurents, ¹⁴ mille kohaselt oleks Blohm & Voss saanud 100 000 marka hüvitust juba alustatud tööde eest. Ka RMA polnud selle vastu, et tema sõjalaevatehased keset sõda n.ö tööhankimisabinõuna mõne neutraalse maa heaks töötasid.¹⁵

1915. a aprillis külastas RMA salanõunik Veith laevatehast, et veenda Hermann Blohmi tegema kaastööd allveelaevade tootmisel.¹⁶ Tellimus esitati 30. aprillil 1915. Sõja alguse ja firma töövõimsuse maksimaalse ärakasutamise vahele oli jäänud üheksa kuud. Koos firmadega Siemens-Schuckert ja MAN töötas Blohm & Voss välja uued allveelaevade tüübid, samuti võeti üle olemasolevad ehitusplaanid teistelt Saksa suurematelt laevatehastelt (Germania, Keiserlik laevatehas ja aktsiaselts Weser).

Allveelaevade tootmise esimene faas käivitus edukalt, 1916. a jõuludeks valmis 42 allveelaeva. Ehituse alguse ja üleandmise vahele jäi iga kord umbes üheksa kuud. Pöörde firma töövõimsuse maksimaalseks ärakasutamiseks tõi ettevalmistus *piiramatuks allveesõjaks*. Laevatehase

¹¹ Werfterinnerungen von Eduard Blohm. S. 285.

¹² Protokoll v. 22. 10. 1914. B&V StA. 621-1/13. 1.

¹³ Protokoll v. 17. 9. 1914. B&V StA. 621-1/13. 1.

¹⁴ Besprechung mit Dir. van Gelder. B&V StA. 621-1/1040.

¹⁵ Schreiben des RMA an die Germania-Werft vom 16. 5. 1915. B&V StA. 621-1/1040.

¹⁶ Werfterinnerungen von Eduard Blohm. S. 289–290.

tellimused soikusid, sest pärast von Tirpitz lahkumist RMA riigisekretäri ametist 1916. a märtsis kehtestati seal raudne kokkuiupoliitika. Laevatehase esindajate konkreetsetele ettepanekutele vastati: *Mida me teeme rahu ajal kõigi nende allveelaevadega?*¹⁷ Tootmisniit katkes ja kuue kuu jooksul ei valmistatud ühtegi allveelaeva. Alles 11. juunil 1917 anti üle sügistellimuse esimene laev, piiramatu allveesõja aastal valmis kokku vaid 14 allveelaeva.¹⁸ Allveesõda nurjuskis lõpuks allveelaevade väikese arvu tõttu, või õigemini ebapiisavate tellimuste pärast üks aasta enne seda.

Piiramatu allveesõja pooldajad (sh RMA) olid konservatiivsed, natsionaalliberaalsed ja natsionalistlikud ringkonnad. 1916. a detsembris oli RMA edastanud teadlikult desinformeeriva teate piisavast allveelaevade olemasolust. Valitsus ja sõjaväe juhtkond uskusid seda, lõpliku otsuse piiramatuks allveesõjaks tegi kroonnõukogu (*Kronrat*) 9. jaanuaril 1917 ja see jõustus 1. veebruaril samal aastal. Mereväe juhtkond riskeeris niisiis puuduvate lisatellimuste tõttu täiesti mõttetult Ameerika sõtta astumisega. Siinkohal võib täiesti julgelt rääkida *illusioonide sõjast*.

RMA ehituspoliitika kujutas endast poolikute abinõude ja väära planeerimise süsteemi. Ei langetatud ühtegi otsust mistahes laevatuubi forsseeritud tootmiseks. Alles 11. augustil 1917 andis RMA korralduse teised ehitused allveelaevade kasuks kõrvale heita,¹⁹ sellest hoolimata töötati nende kallal edasi. Firma juhtkond otsustas lõpetada töö ristlejate kallal ja puhvertööna tegeleda hoopis kaubalaevade ehitamisega.²⁰ Sõja ajal olid ehitamisel kaheksa suuremat kauba- ja reisilaeva eralaevauhingute jaoks, mille tellimus oli sisse antud juba enne sõda.²¹

1915. a oktoobris liigitas RMA uute kaubalaevade ehituse vahetuks sõjatarneks ja laevatehase avaldused tooraine saamiseks anti RMA soovitusel edasi Rinde Toormaterjaliosakonnale (*Kriegsrohstoffabteilung*).²² Saksa Riigi Siseasjade Ameti 1916. a aprillis tehtud järelepärimisele, kui palju kaubalaevu oleks võimalik ehitada fiktiivse rahu tähtajaga 1. november 1916 ja millises ulatuses oleks võimalik ehitus sõja ajal,²³ järgnes laevauhingute poolt uus laine tellimusi.

Hermann Blohmi vastutusel õnnestus saksa laevatehastel luua laevaehtuskartell. Detsembris 1916 võtsid kartelli liikmed vastu kokkuleppe, mis reguleeris tellimuste väljaandmist ja garanteeris kindla, 10-prot-

¹⁷ Werfterinnerungen von Eduard Blohm. S. 294.

¹⁸ Hans Georg Prager. Blohm + Voss. Schiffe und Maschinen für die Welt. Herford, 1977. S. 244.

¹⁹ Zdenek Jindra. Der Rüstungskonzern Fried. Krupp AG 1914–1918. Prag, 1986. S. 93.

²⁰ Protokoll v. 30. 8. 1917. B&V StA. 621-1/13. 2.

²¹ H. G. Prager. Blohm + Voss. S. 239–240.

²² Protokolle v. 14. 10 ja 25. 11. 1915. B&V StA. 621-1/13. 1.

²³ Besprechung mit dem Verein Hamburger Rheder vom 1. 5. 1916. B&V StA. 621-1/9. 2.

sendilise kasumi.²⁴ Alles 1918. aastal keelati kaubalaevade ehitamiseks vajalike materjalide tootmine ja laevade edasiehitamine seiskus.²⁵ Kartell jäi siiski edasi eksisteerima, edasi kehtisid ka vanad lepingud.

Tehastel tuli kindlustada soodsaid turupositsioone, kusjuures sõjalaevade ehitus oli vähe tulutoov. Saksa sõjamajanduse jaoks oli see hoiak siiski laostav. RMA mõttetu tellimispoliitika tegi rohkem kui tarvis, et kahjustada relvatootmist. Üksnes olemasoleva potentsiaali aruka ärakasutamise korral oleks Blohm & Voss suutnud hõlpsasti 91 allveelaeva asemel üle anda 150.

Isikkoosseis, tooraine ja toiduainetega varustamine

Laevatehase töötajaid ei saa mingil juhul vaadelda kui homogeenset tervikut. Nii oli selge vahe teenistujate ja tööliste vahel, kusjuures mõlemad grupid omakorda diferentseerusid. Lisaks rakendati tootmises intensiivselt ka laevatehaseväliseid oskustöölisi, noorukeid, sõjavange ja naisi. Tootmise selgroo moodustasid siiski tehnikud, kümnikud, meistrid ja insenerid. Kuna nad kuulusid reservsõduritena enamasti eriuksustesse, raskendas see nende sõjaväeteenistusest vabastamist, nii et laevatehas kannatas kogu sõja jooksul spetsialistide puuduse käes.

1914. a läbilõikes andis firma tööd 9503 inimesele,²⁶ 1915. aastal langes see arv 7807-le, 1916. aastal oli tehases 9084 töötajat ja alles 1917. aastal ületati 11 071 töötajaga sõjaeelne tase. Veidi enne sõja lõppu ulatus töötajate arv juba 14 000 piirini.²⁷ Tööliste väike arv kahel esimesel sõja-aastal põhjustas olemasolevate tootmisseadmete ebapiisava ärakasutamise. Allveelaevade tootmise alustamisega 1915. aastal tekkis kohe oskustööliste puudus. Ajapikenduse andmine sõjaväeteenistusest võis toimuda ainult RMA kaudu, kusjuures sõjaväest ajapikendust saanud töölisi ei tohtinud ametlikult kasutada kaubalaevade ehitamisel. Praktikas nägi asi sageli teisiti välja. Tuli ette arvukaid korruptsioonijuhumeid, kus sõjaväeteenistusest vabastati laevatehases töötamise ettekäändel näiteks kõrtsipidajaid ja kaupmehi.²⁸ Vakantseid töökohti täitsid 1915. a lõpust ajuti üle 1000 naise. Nende puhul oli tööjõu voolavus eriti kõrge. Põhjuseks oli ühelt poolt raske füüsiline töö, teiselt poolt ka firma juhtkonna suhtumine naistesse: *Halvad elemendid naiste hulgas tuleb kõrvaldada või eemale hoida.*²⁹ *Ebasobivate naistööliste hulgas tuleb*

²⁴ Protokoll der Versammlung des Kriegsausschusses vom 6. 12. 1916. B&V StA. 621-1/245. 1.

²⁵ Schreiben des Schiffbaustahlkontors vom 2. 7. 1918. B&V StA. 621-1/244. 2.

²⁶ Aufsatz von Rudolf Rosenstiel. B&V StA. 621-1/184.

²⁷ Blohm & Voss. Hamburg: Blohm & Voss, 1927. S. 243.

²⁸ Brief an General von Falk, ohne Datum, Aktennotizen v. 14. 11. 1917, 29. 5. 1918 ja 3. 10. 1918. B&V StA. 621-1/478.

²⁹ Protokoll v. 13. 1. 1916. B&V StA. 621-1/13. 1.

*puhastustööd teha.*³⁰ Naiste töötasu oli kolmandiku võrra väiksem mehe sissetulekust sama töötulemuse puhul,³¹ mis kiirendas veelgi naiste siirdumist laskemoonatööstusse. Pärast sõja lõppu tõrjuti nad nii ruttu kui võimalik tootmisest kõrvale.

1915. a sügisel kasutati laevatehase töölistena u 500 sõjavangi. Nad allusid sõjaväe juhtkonnale.³² Firma pidi hüvitama ühe sõjavangi eest ühe normaalse töölise sissetuleku ja muretsema toitlustamismäärt, mis vastas umbes töölise omale. Sõjavangide kasutamine otseselt sõjatööstuses oli küll vastuolus kehtivate rahvusvaheliste konventsioonidega, kuid üldiselt koheldi neid humaanselt.

Hoolimata vastuabinõudest ei õnnestunud ettevõtte tööjõuprobleeme lahendada. Peamiseks takistuseks oli RMA poolne finantseerimine, mille tõttu palgad laevatehases olid madalamad kui naabruses asuvas laskemoonatööstuses. Oskamatu sõjaväeteenistusse kutsumise poliitika tõttu puudusid ettevõttel püsivalt spetsialistid. 5. detsembril 1916 Riigipäeva poolt vastvõetud Isamaaline sõjaabiteenistusseadus (*Das Vaterländische Kriegshilfsdienstgesetz*), mis nägi ette 17–60 aastaste meeste üldise sõjaväekohustuse, toimis bumerangina, kergendades sõjaväe poolt ajapikendust saanud töölistele töökohavahetust, kui see oli seotud töötasu suurusega. Seega kasvas seaduse tagajärjel laevatehase kaadri volavus veelgi.³³

Kõige tähtsam tarnija saksa laevachituse jaoks oli laevachituse terasekontor,³⁴ peamine jaoks kaubandusettevõtte ühte kartelli koondunud terasevalmistajatest laevachitajate jaoks. Sõjaväevõimud ignoreerisid kontori tähtsust ja sõja puhkemisel võtsid selle juhataja viivitamatult sõjaväkke.³⁵ See tõi ootuspäraselt kaasa organisatoorse kaose. Alles 1915. a suvel hakkas Riiklik Toormeosakond mõningaid laevachitusmaterjale oma kontrolli alla võtma. Sõja käigus hakati suurt osa toorainetest normeerima. Tarbimine oli ametkondliku kinnitusega, mida pidi täpselt tõendama. Selle tõttu kasvas nii riigi kui ka firma haldusaparaat pidevalt. Hoolimata toorme plaanipärasest jaotamisest ehitati kaubalaevu edasi, selleks kasutati osaliselt ka illegaalseid materjale.³⁶

Tooraine kokkuhoiu saavutamiseks ilmutas RMA kõige kurioossemaid plaane. Nii nõuti näiteks laevatehase vastuseisust hoolimata allveelaevade elektrijuhtmetiku jaoks vase asemel tšingi kasutamist.³⁷ Pool

³⁰ Protokoll v. 25. 4. 1918. B&V StA. 621-1/13. 2.

³¹ Protokoll v. 6. 9. 1918. B&V StA. 621-1/13. 2.

³² Mitteilungen des deutschen Handelstages zur Kriegsgefangenenarbeit. B&V StA. 621-1/101. 1.

³³ Protokolle v. 4. 1. 1917 ja 18. 1. 1917. B&V StA. 621-1/13. 2.

³⁴ Vt: **Günther Leckebusch**. Die Beziehungen der deutschen Seeschiffswerften zur Eisenindustrie an der Ruhr in der Zeit von 1850 bis 1930. Köln, 1963. S. 73–75.

³⁵ Einzelbesprechung im RMA v. 28. 9. 1914. B&V StA. 621-1/9. 1.

³⁶ Protokoll v. 9. 9. 1915. B&V StA. 621-1/13. 1.

³⁷ Protokolle v. 29. 11. 1917 ja 27. 6. 1918. B&V StA. 621-1/13. 2.

aastat pärast allveelaevade esimesi proovisõite tuli kogu elektrijuhtmes-tik välja vahetada, kuna tsink roostetab niiskes keskkonnas kiiremini kui vask.

Aga ka allettevõtjate hankeraskused tõid kaasa tootmishäireid. Saksa kindralstaabi ülema Paul Hindenburgi programm, mis pidi viima tootmise suurendamiseni, põhjustas selle asemel 1916.–17. a talvel transpor-di- ja söekriisi – miljon sõdurit tuli seetõttu rindelt ära tuua.³⁸ Laevateha-ses suudeti töörütmi vaid suure vaevaga säilitada. 1917. a jaanuaris lüli-tati välja küte, lõpetati ületunni- ja öötöö.³⁹

Suureks ja kõige otsesemalt tööviljakusega seotud probleemiks oli toiduainetega varustamine. 1915. a veebruaris asutati Hamburgis Senati komisjon rinde toitlustamiseks.⁴⁰ Esimesena viidi sisse leivanormid, hil-jem normeeriti aga kõik igapäevased tarbeesemed. 1916. a mais ühines Hamburg üleriigilise organisatsiooniga – Rinde Toitlustusametiga (*Kriegsernährungsamt*). Aasta lõpus loodi Rinde Varustusamet (*Kriegs-versorgungsamt*) – 3000 töötajaga miljoni Hamburgi elaniku jaoks. Ratsioneeritud kaubad müüdi lõpuks töökohal, niisiis ka laevatehase einelaudades.

1916. a lõpul tabas tehase töötajaskonda nälg, kuna ametivõimud ei suutnud enam vajalikul määral toiduaineid hankida. Seepärast otsustas firma alates 1917. aastast osta lisatoiduaineid mustalt turult. Nende ille-gaalsete äritehingute jaoks kasutati riigi teadmisel aastas umbes 1,5 mil-jonit marka.⁴¹ Seda tõendavad dokumendid muidugi hävitati. Rinde Va-rustusamet jõudis hinnanguni, et laevaehitustöölised *on seetõttu paremas olukorras kui elanikkonna teised osad*.⁴² Sellest hoolimata langesid lae-vaehitustööliste töösaavutused 1917. aastal 20 protsendi võrra.⁴³ Tröösti-tu toiduainetega varustamine ning motivatsioonipuudus oli küll ühelt poolt liitlaste blokaadi tagajärg, mida aga veelgi halvendas ametivõimu-de ebakompetentsus.

Vahekord ametivõimude ja sõjaväeasutustega

Ametkondlikes küsimustes oli laevatehase tähtsaim partner RMA, mis püüdis pidevalt tööprotsessi juhtimisse sekkuda. Koostööd tehti nii all-veelaevade tellimisel, tootmisel kui ka turustamisel, kusjuures hinnaküsi-mustes oli RMA raskeks ja sageli asjatundmatuks läbirääkimispartneriks.

³⁸ Gerald D. Feldman. *Army, Industry and Labor*. P. 256–260, 272–273.

³⁹ Protokolle v. 1. 1. 1917 ja 25. 1. 1917. B&V StA. 621-1/13. 2.

⁴⁰ Vt lähemalt: Hamburg, *Geschichte der Stadt und ihrer Bewohner*. Hrsg. Werner Jochmann. Bd. II. Vom Kaiserreich bis zur Gegenwart. Hamburg, 1986. S. 111.

⁴¹ Besprechung über das Scheer-Programm am 1. 10. 1918 in Köln. B&V StA. 621-1/933. 1.

⁴² Bericht über die Stimmung der Bevölkerung v. 24. 2. 1918. Kriegsverord-nungsamt (=KVA). StA. 377-6/1A19b. 2.

⁴³ Protokoll v. 29. 12. 1917. B&V StA. 621-1/13. 2.

Aja jooksul kasvas RMA otsene mõju ka tootmisprotsessile – iga üksikut tootmisloiku pidi kooskõlastama, aruandlust nõuti isegi üksikute kruvide kasutamise kohta. Loomulikult sekkus RMA ka palgaküsimustesse. Nii ähvardas salanõunik Harms 1917. a mais streigi vältimiseks laevatehase militariseerimisega,⁴⁴ mille puhul pidanuks ettevõtte juhtkond oma sõnaõigusest palkade suhtes täielikult loobuma.

Tooraineküsimustes oli tehase partneriks Rindeteenistuse Tooraineosakond, toiduainetega varustamisel Rindeteenistuse Varustusamet. Enesestmõistetavalt ei olnud õiguspädevus koondunud ühte ametiasutusse, vaid sinna olid segatud mitmed institutsioonid. Nii nõudis näiteks küürimislappide tellimine mitte ainult Hamburgi senatikomisjoni heakskiitu, vaid see pidi lõplikult otsustatama Berliini Riikliku Konfektsiooni Ameti poolt. Selline protsess tõi endaga kaasa mahuka kirjavahetuse.⁴⁵ 1916. a suvel asutatud Rindeteenistusamet suurendas veelgi määruste, seaduste ja eeskirjade üldist tulva. Tulemuseks oli kasvav bürokratism ja laevatehase haldusaparaadi suurenemine. Kaubalaevade ehitus langes Saksa Riigi Siseasjade Ameti või hilisema Saksa Riigi Majandusameti võimupiirkonda.

Piiramis seisukorra väljakuulutamisega sõja puhkemisel läksid paljud täidesaatva võimu õigused Hamburg-Altonas üle 9. armeekorpuse staabile. Laevatehase jaoks oli kindralstaap partneriks *halvas nimekirjas* tööliste sõjaväeteenistusse kutsumisel, sest rindele saatmisega ähvardamine oli armastatud vahend distsiplineerimiseks. Nii nõudis korpuse staabi esindaja firma juhatusele sobimatute tööliste nimekirja: *Kisakõrid laevatehases peaks silmatorkamatul viisil sõjaväeteenistusse võtma*.⁴⁶ Sellepärast seati ettevõtte territooriumil sisse oma sõjaline registreerimisbüroo. Pärast 1918. a jaanuaris toimunud edutut laevaehitustööliste streiki organiseeris korpuse staap mitmepäevase laevatehase militariseerimise.⁴⁷ Üldjoontes oli aga korpuse staap pigem tüüpiline ülebürokratiseeritud ametiasutus.

Riiklik politsei nõudis tehasele korrapäraseid raporteid ettevõttes töötavate välismaalaste kohta, poliitiline politsei tundis pigem huvi laevaehitustööliste arvamuste ja käitumise kohta. Koguti informatsiooni, jälgiti koosolekuid.

Üldjoontes olid tehase suhted ametivõimudega ja sõjaväeteenistusametiga pigem külmad, kuna seal domineerisid bürokraadid ja sõjaväelased, kelle ettevalmistus ja arusaamine nii majandus- kui ka organisat-

⁴⁴ Besprechung von Rudolf Blohm und Geheimrat Harms im RMA am 25. 5. 1917. B&V StA. 621-1/9. 3. Militariseerimine tähendab siinkohal ettevõtte juhatuse ülevõtmist kõrgemate sõjaväelaste poolt.

⁴⁵ Senat-Kriegsakten. StA. 11-2/BII 696/52.

⁴⁶ Besprechung im Stellvertretenden Generalkommando am 24. 7. 1917. B&V StA. 621-1/9. 2.

⁴⁷ Militariseerimise kohta lähemalt: Volker Ullrich. Der Januarstreik 1918 in Hamburg, Kiel und Bremen. // Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte. 1985. 71. S. 72–74.

sioonilistes küsimustes oli puudulik. Ka tehnika ja loodusteaduse suhtes olid nad sageli hämmastavalt vähiklikud. Edaspidi ei koostanud riiklikud ametid enam pikaajalisi plaane, vaid improviseerisid ühest kriisist teisele. Paljud probleemid tekkisid alles riikliku sekkumise tulemusena, pidevad kompetentsitülid muutsid töö veelgi vähemviljakaks.

Tulemus

Kui riiklike väljaannete teatud valdkondades on sisse tulnud ebakohad, siis kannavad selle eest otsest süüd sõjalised instantsid (Feldzeugmeisterei, WUMBA⁴⁸), mis ohvitseridele omase puuduliku kaupmeheliku mõtlemise tõttu sõja algusest kuni tänapäevani oli osutunud võimetuks hangete organiseerimisel ja hinnangute andmisel tellimustele ning nende kontrollimisel. Nüüd tahetakse neidsamu ohvitseri, kes õnnetuse esile kutsunud on, panna ettevõtte vastutavaid juhte kontrollima. See peab viima täieliku kokkuvarisemiseni. Nii kirjutas Rudolf Blohm 26. märtsil 1918. aastal Saksa Tööstuse Rindekomisjoni juurde Hinna Revisjoniameti asutamise plaani kohta.⁴⁹ Tema vend Walther Blohm arvas, et ohvitseridel pole oma elus midagi muud teha, kui oma aega oskuslikult surnuks lüüa.⁵⁰ See Hermann Blohmi mõlemate poegade hävitav seisukoht iseloomustab tabavalt suhtumist ohvitseridesse, kelle hoolde oli usaldatud majanduselu.

Riiklikud asutused ei teinud tehastega koostööd, vaid jagasid autoritaarseid korraldusi, tundmata kohapealset olukorda. Iseloomulikul viisil ei olnud ka RMA-s ühtegi tööstuse esindajat. Sõjaväelased ja kõrged ametnikud ignoreerisid asjaolu, et turumajanduses on majandusettevõtte peamiseks sihiks just kasumi saavutamine, mis tagaks ettevõtte edasikestmise ja turuosa säilitamise. Laevatehas suutis sõja ajal aktsionäridele välja maksta vaid 4–6,5 protsenti dividende.⁵¹ Seega jäi aktsiate tulu kaugelt alla inflatsioonile ja oli märgatavalt madalam kui sõjatööstuse enamikes harudes. Mõne sõjalaeva ehitamine lõppes isegi kahjumiga. See selgitab ka kaubalaevade ehitamise jätkamist. Riik püüdis kontrolli ja sekkumise kaudu sõjalaevade tootmist arendada, selle asemel, et kinni haarata kõige lihtsamatest ja tõhusamatest vahenditest suurema kasumi saavutamiseks. Seetõttu ei kasutatud mitte kunagi täielikult ära Blohm & Vossi võimalusi sõjatoodanguks.

⁴⁸ Relva- ja laskemoona Varustusamet.

⁴⁹ Schreiben v. 26. 3. 1918. B&V StA. 621-1/243.

⁵⁰ **Susanne Wiborg.** Walther Blohm. Schiffe und Flugzeuge aus Hamburg. Hamburg, 1993. S. 19.

⁵¹ **Olaf Mertelsmann.** Die Werft Blohm & Voss im Ersten Weltkrieg. Ein Beispiel für die Kriegswirtschaft. Hamburg, 1995. S. 60–63.

23. septembril 1918 tutvustas RMA laevatehase töösturitele *Scheer-programmi*⁵² (admiral Reinhard Scheeri järgi), mis pidi allveelaevaehitust aasta jooksul neljakordistama. Dimensioonid olid gigantsed ja eba-reaaalsed, sellest hoolimata osales laevatehas selles plaanis.⁵³ Tulemuseks oli täielik kaos ettevõttes ja revolutsiooniliste meeleolude tõus töötajaskonna hulgas.

Alates 1918. a oktoobrist hakkas Saksa riigi valitsus valmistuma vaherahuläbirääkimisteks.

* * *

Lähemal vaatamisel näib Saksa sõjamajanduse oletatav efektiivsus vaid müüdina. Tegelikult oli Wilhelm II aegne keisririik oma enda poolt tekitatud organisatoorse kaose ja majanduse planeerimise läbi täielikult majanduslikult laostunud. 1918. a novembri revolutsioon oli trööstitu majandusliku olukorra ja võimude vastu usalduse kaotamise tagajärg.

See tõendab veel kord, et autoritaarne riik on majandusküsimustes enamasti ebakompetentsem kui avatum ja demokraatlikum ühiskond. Need diktatuurid, kes ülevalt tulevat käsumajanduse organisatoorset printsiipi hiljem matkisid, pidid kogema sama mida keisririik – totaalset kompetentsuse puudust, bürokraatiat ja ebamajanduslikkust.

⁵² Besprechung über das Scheer-Programm am 23. 9. 1918. B&V StA. 621-1/933. 1.

⁵³ Werfterinnerungen von Eduard Blohm. S. 307.

Eesti väliskaubandus- poliitikast kahe maailma- sõja vahelisel perioodil (Eesti-Saksa kaubandussuhete baasil)

Martin Klesment

Tänapäeva Eesti väliskaubanduse probleemidest pakub kõige enam kõneainet just tollipoliitikaga seonduv. Põllumajandusega seotud ringkonnad soovivad sisseveotollide tõstmist, et oma toodangule kõrgemat hinda kindlustada. Seevastu tarbijaskond ja tööstusringkonnad pooldavad võimalikult laialdast vabakaubandust ning minimaalset riigi regulatsiooni. Ka rahvusvahelistes suhetes on tollide, topeltmaksustamise ja võimaliku vaba-kaubanduse küsimused tähelepanuväärsel kohal.

Alljärgnevalt tahaksin tutvustada mõningaid kaubanduspoliitilisi meetmeid ja arusaamu, mis kehtisid 20. sajandi esimesel poolel. Seda poliitiliste suhete arengu seisukohast ääretult pingelist perioodi iseloomustavad pinevad suhted ka rahvusvahelises kaubanduses. Selles valdkonnas 1930. aastate alguses asetleidnud muutused mõjutasid kogu järgneva kümnendi arenguid ja puudutasid üsna tugevalt just Ida-Euroopa riike, sealhulgas Eestit. Käesolev ülevaade ei pretendeeri kõikehõlmavusele ning esitab eelkõige need seaduspärasused, mis autoril õnnestus välja selgitada Eesti-Saksa kaubandussuhteid käsitleva uurimistöö raames.¹

1920. aastad – enamsoodustusklausel kaubanduslepingutes

Vene tsaaririigi perioodil oli Eesti ala suhtlus välismaailmaga reguleeritud impeeriumi poolt sõlmitud välislepingutega ja kodumaist tootmist kaitses kõrge tollimüür. Iseseisvudes tuli Eesti riigil hakata endale otstarbekat välismajanduspoliitikat kujundama.

Alates 19. sajandi teisest poolest oli rahvusvahelises kaubanduses valitsevaks *enamsoodustusrežiim*. Enamsoodustusklausel (*Most Favoured Nation clause, Meistbegünstigung*)² kaubanduslepingus oli vahendiks, mis aitas objektiivselt ka väiksema mõjuvõimuga riikidel kätte võita suurriikidega samasuguseid õigusi. Kui üks suurriik tegi soodustusi teisele suurriigile, kel oli mõjukust neid välja kaubelda, laienesid need automaatselt ka igale kolmandale riigile, millel oli selle maaga enamsoodustusleping.

¹ Artikli aluseks on 2000. a kevadel TÜ ajaloo osakonnas kaitstud peaseminaritöö: **Martin Klesment**. Eesti-Saksa kaubandussuhted 1920–33. Peaseminaritöö. Juhendaja Jaak Valge. Tartu, 2000. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

Seega, suurriikide omavahelised kaubanduspoliitilised vastutulekud kandusid edasi ka väikeriikidele. Väliskaubandust suunati peamiselt tollidega, mis olid lepingute sõlmimisel peamisteks tingimise objektideks.

Sõjajärgsed aastad olid paljudele riikidele stabiliseerimise ajaks, enamik neist võitles inflatsiooniga. Kaubanduslike jõudude vahekord kujunes mõnevõrra teistsuguseks, kuna Euroopa üks võimsamaid tööstusriike, Saksamaa, seati sõja kaotajana sundseisu: kuni 1925. aastani olid tema kaubanduspoliitilised võimalused piiratud. Lääneriigid ei olnud kuigi agarad oma raskuste kergendamiseks erilisi meetmeid rakendama. Ida-Euroopas oli aga olukord teistsugune. Sealsed vastisesesivunud riigid alles hakkasid oma majandust üles ehitama, mistõttu nende tootmine ei suutnud konkureerida lääne arenenud tööstusega. Et kodumaist tootmist kaitsta ja seda arendada, kasutati kaubandustõkkeid ja valuutakontrolli.

Ka noor Eesti Vabariik ei saanud koheselt vabakaubanduse teele asuda ja esialgu tuli väliskaubandust rangelt reguleerida. Tollipoliitikat kui klassikalist vahendit alguses eriti efektiivselt rakendada ei suudetud. Esmalt üritati kasutada saksa okupatsiooni ajast kehtima jäänud tollikorraldust, kuid see ei vastanud Eesti Vabariigi huvidele. Järgnevalt taaskehtestati tsaaririigi tollisüsteem, kusjuures rublad arvestati ümber markadesse ja korregeeriti tariife.³ Tollide osa jäi esimestel aastatel siiski väga tagasihoidlikuks.

Peamine roll väliskaubanduse reguleerimisel oli litsentsisüsteemil, mis põhimõtteliselt tähendas riikliku monopoli kehtestamist kaupade veo üle. 1918. a novembris keelati ilma sellekohase eriloata igasugune sisse- ja väljavedu, samuti transiit. Ranget kontrolli põhjendati vajadusega takistada kodumaisele majandusele vajalike ainete väljavedu ja piirata tarbetute kaupade importi. Igakordseks sisse- või väljaveoks tuli eraldi luba taotleda. Lubade ehk litsentside andmine usaldati Kaubandus-Tööstusministeeriumi kaubandusosakonnale.⁴ Eesti peamise ekspordiartikli, lina, väljavedu kuulutati 1919. a sügisel riigi monopoliks. On ilmne, et sellises keskkonnas oli korruptsioon ja kildkondlike huvid soodustamine kerge tekkima. Meetmete vajalikkust põhjendati aga välisvaluuta nappusega, mis oleks muutunud katastroofiliseks, kui impordivõimalused oleksid täiesti vabad olnud.

1921. aastast alates võeti suund litsentsisüsteemi kaotamisele, mida kohalike kaupmeeste nõudmiste kõrval soodustas ka 1920. a oktoobris Brüsselis rahvusvahelisel konverentsil vastu võetud analoogiline soovitus.⁵ Vaid mõningad väljaveokitsendused jäid maksma 1924. aastani. Lit-

² Enamsoodustuse juriidilise külje kohta vt: **Aleksander Varma**. Enamsoodustus-klauselist kaubalepingutes (Eesti kaubalepingud esimesel kümnel aastal). Magistritöö. Tln, 1929.

³ **Alfred Vendt**. Estnische Handelspolitik. Inaugural-dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Wirtschaft- und Sozialwirtschaftliche Fakultät der Universität Köln. 1938. S. 90–91.

⁴ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tln, 1934. Lk 93.

⁵ **Maie Pihlamägi**. Eesti Vabariigi tööstuspoliitika 1920. aastatel. // Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991. 2. Lk 104.

sentsidest loobumine tähendas asumist traditsioonilise kaubanduspoliitika rajale, kus kaubandust suunati tollide ja enamsoodustussüsteemil põhinevate kaubanduslepingutega. Rangest väliskaubanduse kontrollist loobumise taga võib näha lääneriikide eeskujut, mis soovitasid arendada kaubavahetust vabamas õhkkonnas. Ka otsene vajadus riiklikuks sekkuamiseks oli ära langenud.

Kaubanduse reguleerimise ülesanne langes nüüd tollisüsteemile. Kui 1920. aastal olid tollitariifid olnud suhteliselt madalad ja tarbijat ning riigieelarvet kuigipalju ei mõjutanud, siis nüüdsest peale toimus tariifide kujundamine rohkem riigi finantse silmas pidades. Tunduvalt kõrgem tariif tarbekaupadele soodustas ka kodumaist tööstust. Rahakursi langedes tariife loomulikult tõsteti, kuid alles 1923. a lõpus kehtestati esimene meetermõõdustikus arvestatav tariif. 1920. aastate esimesel poolel moodustasid tollimäärad keskmiselt 10–30 protsenti kauba väärtusest.⁶

Kümnendi teisel poolel oli tollipoliitika peamiseks eesmärgiks väliskaubandusbilansi tasakaalustamine, mis tähendas impordi piiramist. Kuna taheti soodustada ka kodumaise tööstuse arengut, oli valmistootang maksustatud umbes 20-protsendilise tolliga, kuid toorained ja poolfabrikaadid kandsid vaid mõneprotsendilist tollikoormatust *ad valorem*.⁷ Seega ei jäetud 1925. aastast prioriteediks kuulutatud põllumajanduse kõrval tähelepanuta ka tööstuse arengut.

Üks tähtsam muutus tariifipoliitikas leidis aset 1928. aastal, kui hakkas kehtima nn kahetariifiline tollisüsteem, mis tähendas, et Eestiga kaubanduslepingut mitte omavatele riikidele kehtestati endisest põhitariifist 50 protsenti kõrgem maksimaaltariif. Lepingut omavatele riikidele säilis endine, uue nimega minimaaltariif. Osalt kujutas selline praktika survet nendele maadele, kel Eestiga kaubanduslepingut ei olnud. Maksimaaltollide jõustumise tähtaeg lükati siiski mõnevõrra edasi, et vältida võimalikku tollisõda Saksamaaga. Nimelt ei olnud Eesti siis veel Saksaga lepingut sõlminud ja ühepoolselt poole kõrgemate tariifide kehtestamine oleks võinud kaasa tuua analoogse sammu Saksamaa poolt. See oleks aga Eesti eksportkaubanduse, eelkõige või väljaveo, tõsisesse raskustesse viinud. Eesti-Saksa kaubanduslepingu ratifitseerimisega 1928. aastal sai Eesti ka oma tariifidele laiendatud enamsoodustuse ja sellega lepinguriikidele kehtinud madalamad tollid.

1920. aastatel Eesti poolt sõlmitud kaubanduslepingud olid enamjaolt tavalised enamsoodustusel põhinevad kokkulepped. Kui vastaspoolel arvasid, et senised tingimused neid ei rahulda ja jõudsid kokkuleppele tollitariifide korrigeerimises, said selle lepinguga samad soodustused ka kõik teised tollidele laienevat enamsoodustust omavad riigid. Näiteks

⁶ **Voldemar Grohmann.** Eesti tollipoliitika. / Eesti. Maa, rahvas, kultuur. Trt, 1926. Lk 691–692.

⁷ **A. Vendt.** Estnische Handelspolitik. S. 92–93.

1920. aastal sõlmitud leping Suurbritanniaga oli Eestile üsna kasulik, kuna too riik oli suhteliselt vabakaubanduslik maa ja suuri sisseveopii-ranguid ei kasutanud. Eesti poolt tehtavaid soodustusi hakkas vastaspool kasutama aga alles pärast Eesti-Prantsuse kaubanduslepingu kehtima hakkamist.⁸ Samas – kui Eesti tegi lepinguga prantslastele teatavaid soodustusi, sai sellest kasu ka Suurbritannia.

Tollitariifiliste enamsoodustuste automaatne laienemine kõigile lepinguriikidele oli aga tülikas ja sageli otsiti teid selle vältimiseks. Eesti kasutas lepingutes nn Balti klauslit, mis sätestas, et soodustused, mis Eesti on andnud või tulevikus annab Soomele, Lätile, Leedule ja Vene-maale, ei laiene teistele lepinguriikidele. Selle klausli taga oli lootus, et kaubavahetus naabritega kujuneb elavaks, loodeti isegi tolliliitu nii Läti kui Soomega. Tegelikuses jäi Balti klausli efekt minimaalseks.

1920. aastate rahvusvaheline kaubandus tähendas Eesti jaoks enamjaolt enamsoodustusrežiimi valitsemist, ja kui kümnendi algus välja arvata, siis regulatsiooni peamiselt tollipoliitika läbi. Viimane oli iseloomulik kogu Ida-Euroopale ja kaubanduslike kitsendustega püüti endale soodsamaid majanduslikke tingimusi luua.

Majanduskriis toob muutused

Sõjajärgse kümnendi suhteliselt liberaalse kaubandussüsteemi kokkuvarisemine algas suure majanduskriisiga. Maailmaturul toimus tohutu hindade langus, seda eriti põllumajandussaaduste ja toorainete osas. Seetõttu kannatasid just agraartootmisele orienteerunud riigid, kaasa arvatud Eesti.

Sarnaselt paljude teiste riikidega pidi Eesti hakkama kaitsma oma siseturgu. Selleks tuli eelkõige takistada sissevedu, et vältida valuuta väljavoolu, mille teenimine oli ekspordi kitsenemise tõttu äärmiselt raskendatud. Teiseks tuli arvestada, et kodumaised tootjad ei suuda odava välismaise toodanguga võistelda. Kogu asja võtmeks oli Eesti krooni taseme säilitamine või selle väärtuse alandamine mitmete teiste riikide eeskujul.⁹ Kuna 1933. a keskpaigani vääringumuutust läbi ei viidud, otsiti olukorra leevendamiseks teisi meetodeid.

Kõige traditsioonilisem vahend siseturu kaitsmiseks oli tollide tõstmine. Tollid olid aga tavaliselt lepingutega seotud ja neid ei saanud vabalt muuta, kui ei tahetud avalikult seniste kokkulepetega vastuollu minna. Kaitset võis läbi viia ka varjatult. Selleks kasutati eksportpreemiaid ja tootjatele seadusega kindlustatud miinimumhindasid. Nimetatud praktika polnud ka Eestis tundmatu.

⁸ Vt: **Voldemar Grohmann**. Eesti kaubalepingud. // Eesti Majandus. 1924. 25. Lk 469.

⁹ Vt: **Jaak Valge**. Okkaline devalveerimine: Eesti krooni kursi ümberhindamine aastail 1931–1933. // Akadeemia. 1997. 8. Lk 1605–1639.

1930. a juulis võttis Riigikogu vastu seaduse, millega vilja import muudeti riigi monopoliks. Sellega välditi odava välismaise rukki sissevedu, mis sundinuks kohalikke tootjaid müüma vilja alla omahinna. Riik kohustus vajadusel ise kohaliku rukki ära ostma.¹⁰ Tegelikult oli see teene nn vanapõllumeestele, kes peamiselt rukkikasvatusest elatusidki. Seni välismaist vilja söödana kasutanud karjakasvatajad said monopolist kahju. See oli aga alles väliskaubanduse monopoliseerimise algus.

Eksportpreemiate maksmiseks hakati 1932. aastast võtma valuutatehingute pealt maksu, millega kindlustati väljaveetava või, peekoni jm tavalisest kõrgem hind. Ajutisena välja kuulutatud meetmed jäid pikaks ajaks püsima.

Kontingendid, sisseveoload ja valuutakontroll

Majanduskriisi puhkedes hakati enamsoodustusklauslis nägema tülikat takistust, mis sidus kõik riigid ühesuguste tingimustega ega lubanud sõlmida erinevatel alustel üksikkokkuleppeid. Kui mitmed maad hakkasid piirama sissevedu, et valuutat säästa ja kaubandusbilanssi tasakaalus hoida, tekkisid enamsoodustusest kõrvalkaldumiseks uued võimalused.

Üks selliseid oli kontingentimine. Kontingent tähendas omaaegses kõnepruugis sisuliselt kvooti ehk impordi kvantitatiivset piiramist. Kvoot võidi määrata iga sissevedaja riigi, aga ka üldimpordi kohta. Juhul, kui kehtestati kindel sisseveo koguse ülempiir, nimetati seda absoluutseks kontingendiks.

Eraldi oli tuntud tollikontingent, mis tähendas teatud kvoodi piires rakendatavat madalamat, kogust ületava puhul aga kõrgemat tollitariifi. Näiteks aastatel 1930–32 võis iga riik Saksamaale vedada kuni 5000 kg võid tolliga 50 riigimarka tsentnerilt, üle selle ulatuva koguse kohta kehtis toll 100 riigimarka. Eesti või-eksport Saksamaale mahtus neil aastatel suures osas kontingendi sisse, kuid suurematele tootjatele võis taoline piirang kalliks maksma minna. 1932. a novembris kehtestati Saksamaal või sisseveole ühtne tollitariif ja 55 000-tonnine absoluutne kontingent, mis jaotati riikide vahel vastavalt nende eelnevate aastate keskmisele sisseveole.

Valuutakontingendi puhul seati kontrolli alla valuuta müük importööridele. See tähendas, et sisseveoks anti kindel hulk valuutat, mis jaotati importööride vahel. Valuutat võis anda ka sisseveoks mingist kindlast riigist. Valuutakontingendi süsteemi võib kohata ka *deviisikontrolli* nime all. Deviiside all mõisteti valuutat või muid välismaksevahendeid. Valuutakontrolli kasutati kaubabilansside tasakaalustamiseks, st raskemini anti valuutat sisseveoks neist maadest, kellega kaubavahetus oli passiivne.¹¹

¹⁰ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Lk 97–98.

¹¹ Vt: **Villibald Raud**. Rahvusvahelise kaubanduspoliitika uusi meetodeid. // Konjunktuur. 2. 1935. Lk 164–167.

1931. a novembris sai Eesti valitsus õiguse osade kaupade impordi monopoliseerimiseks. Sisseveo õiguse võis valitsus edasi anda tema poolt valitud ettevõtetele või isikutele.¹² Sisuliselt tähendas see taas litsentsisüsteemi sisseviimist. Kuigi näiliselt oli tegu ajutise abinõuga, sai sellest peagi riiklik poliitika, mis jäi kehtima aastakümne lõpuni. Litsentsi alla kuuluvate kaupade nimekirjas tehti aeg-ajalt muudatusi, kuid kontroll pigem suurenes, seda isegi kriisijärgsetel tõusuaastatel. 1930. aastate esimesel poolel oli litsentsidega kontrollitud 30–40, aastatel 1935–38 aga keskmiselt 50 protsenti sisseveost.¹³

Algselt tuli litsentsi taotleda Majandusministeeriumist. Pärast sisseveola saamist pidi importöör valuuta ostmiseks pöörduma Eesti Panga poole, kuna 1931. a lõpust oli ka valuuta müük kitsendatud. 1938. aastast anti litsentside jagamise funktsioon üle vastasutatud Kaubanduskomiteele, mille kaudu saadud sisseveoluba oli ühtlasi ka alus valuuta saamiseks.

Seega olid 1931. a lõpust Eestis üksteisega seotult kehtivad nii valuutakontroll kui sisseveolubade süsteem. Sellist kooslust võib pidada üheks radikaalsemaks impordi reguleerimise vormiks. Kuigi väliskaubandus ei olnud täielikult monopoliseeritud, oli kontroll tugev. Sisseveo kogus oli vabalt reguleeritav. Võimalik oli valida riike, kust sisseostud tehti – see sõltus sisseveola andjast. Näiteks võis ostusid suunata maadesse, millega kaubandusbilanss oli aktiivne ja kes nõustusid Eesti kaupu ostma. Väliskaubandus muutus üha enam poliitiliseks. Enam ei otsustanud kaupmees, kustkohast ja kui kallilt ta oma kauba hangib, vaid valitsusastus. Samuti määras viimane sisseveo õiguse saaja.

Ülalkirjeldatud meetodid olid enamasti kaubandust kitsendavad. Majanduskriisi ajal oli kahjuks tavaline, et iga riik seisis rangelt oma huvide eest ja sobivate lahenduste saavutamine läbi koostöö ei olnud kerge tekkima. Kuid tohutute kitsenduste kõrval oli tegelik kaubavahetus siiski hädavajalik ning soovitatav oli ka selle laiendamine.

Riik ei soovinud kaubanduspiirangutest loobuda, see oleks nõrgendanud positsioone teiste riikide suhtes. Seetõttu hakati otsima teid, kuidas suurendada kaubavahetust nii, et mõlemad pooled sellest kasu saaksid, aga soodustused ei laieneks kolmandatele riikidele. Selline lähene mine oligi aluseks eelistuskäsitluse ja vastastikkuse kompensatsiooni-kaubanduse arengule.

¹² Riigi Teataja. 1931. 90. Lk 1109.

¹³ Arkadi Rannes. Litsentsisüsteem ja Eesti importkaubandus. // Konjunktuur. 1939. 53/54. Lk 233.

Kliiringkaubanduse teke

Kogu majanduskriisiaegse arengu põhiline mõte oligi selles, et vastupidiselt varasemale multilateraalsele enamsoodustussüsteemile, milles võrdsetest tingimustest said osa kõik lepinguriigid, hakati nüüd kaubandustingimusi kahepoolsetl määrama.

Eelistuskäsitluse puhul võis soosida kaubavahetust teatud riigiga rohkem kui teistega. Ka Eesti sisseveolubade süsteem võimaldas suunata sissevedu nendesse maadesse, kes nõustusid vastutasuks ostma Eesti kaupu. Sama eesmärgi teenis valuutakontroll. Kuna valuutakontrolli eesmärk oli välismaksevahendeid võimalikult säästa ja neid ratsionaalselt kasutada, sai see nurgakivi kliiringkaubandusele.

Kliiring (ingl *clearing*) tähendab tasakaalustamist või tasaarveldamist. See tekkis olukorras, kus kaupu krediidina müüvatel riikidel tekkis võlglastelt raha kättesaamisega suuri raskusi. Kui võlgades olevas riigis kehtestati valuutakontroll, oli sealt kaupade vastu valuuta saamine veelgi lootusetum. See sundis krediiti andnud maid kehtestama kahe riigi vahel kaubavahetuskorra, kus oma kaupu müüdi teise maa kaupade vastu ja niimoodi välditi tarvidust valuuta järele. Esialgu taheti kliiringuga lahti sulatada külmunud võlanõudeid, kuid hiljem kujunes sellest korrapärane kaubandusbilansi tasakaalustamise meetod.¹⁴ Kui riigis juba kehtis kontroll valuuta müügi üle, oli kliiringu sisseviimine üsna lihtne. Selleks loodi kahe riigi keskpankades teineteise jaoks eriarved. Võisid tegutseda ka eraldi kliiringorganid. Eestis tegeles sellega Eesti Pank. Kaubavahetuseks riigiga, kellega oli sõlmitud kliiringleping, ei olnud kaupmeestel enam vaja valuutat taotleda. Eesti importöör maksis kauba eest Eesti Pangas olevale võõrriigi arvele ja sellelt arvelt tehti väljamakseid Eesti eksportöörile, kes oli sellesse riiki oma kaupa müütnud. Ühe riigi keskpank teatas oma arvele tehtud sissemaksetest teise riigi pangale, mis tegi selle järgi väljamakseid oma eksportööridele. Selle süsteemi eduka funktsioneerimise eelduseks oli kahe riigi vahelise kaubavahetuse väärtuse ligikaudne tasakaalustamine. Teatavad kõikumised nõudsid muidugi täiendavat valuutat.

Kliiring oli hea vahend kahepoolsete kaubandussuhete arendamiseks. Samas stimuleeris see valuutakontrolliga riiki üha enam ostma just oma kliiringupartnerilt, kuna valuuta saamise mure puudumise tõttu ruttasid kaupmehed hinnast hoolimata ostma just sellest riigist.¹⁵ Esimesena sõlmis Eesti kliiringlepingu Prantsusmaaga. 1932. aastal sõlmitud kokkulepet Saksamaaga ei saa rangelt võttes nimetada kliiringleppeks, kuna see polnud sõlmitud valitsuste, vaid keskpankade vahel. Täpsem nimetus oleks *arveõienduslepe* või *maksukokkulepe*.¹⁶

¹⁴ Kliiring ja litsentsisüsteemi mõju Eesti väliskaubandusele. Bülletään. (ERA. 891-1-423. Lk 3-4).

¹⁵ Aleksander Pallo. Kliiringlepingute süsteem Rahvasteliidu valgustusel. // Konjunktuur. 1935. 8/9. Lk 767-768.

¹⁶ G. Meri Berliini saatkonnast Välisministeeriumi väliskaubandusosakonnale. 18.11.1933. (ERA. 969-2-119).

Kliiringsüsteemil oli ka hulk pahesid. Saksa firmad ei müünud oma kaupu kuigi meelsasti kliiringuga, kuna selle kaudu said nad vaid mittekonverteeritavaid riigimarku.¹⁷ Samas oli võimalik kliiringu teel saadud kaupu kolmandatesse riikidesse valuuta eest edasi müüa, mis oli hea võimalus välismaksevahendeid teenida.¹⁸

Kliiring soodustas Eesti kaupade väljavedu Saksamaale, mis oli seni olnud pidevalt väiksem sealt saabunud impordist. Kuid siis, kui väljavedu hakkas ületama importi Saksamaalt, muutus asi ebameeldivaks. Ekspordi eest teenitud saksa margad tuli kuidagi ära kasutada ja sageli osteti nende eest mittevajalikke või tunduvalt kallimaid kaupu, kui oleks saanud teistest riikidest. 1936. aastaks oli kliiringarve seis 2,8 miljoni riigimargaga Eesti kasuks.¹⁹ Sellise olukorra vältimiseks tuli hakata pidurdama eksporti Saksamaale ja proovida müüa oma kaupu mujale vabalt konverteeritava valuuta vastu.

Eelnevalt kirjeldatud kaubavahetuse süsteem näitlikustab kõige paremini rahvusvahelise kaubanduse muutumist bilateraalseks. Konkreetse juhtumi puhul oli kindlasti suur ka Saksamaal roll, sest see riik püüdis nõrgemaid Ida-Euroopa maid kahepoolsete lepingutega majanduslikult enda külge siduda.

¹⁷ Välisministeeriumi väliskaubandusosakonnalt Berliini saatkonnale. 11.01.1935. (ERA. 957-4-341. L 119).

¹⁸ Berliini saatkonnalt Välisministeeriumi väliskaubandusosakonnale. 2.03.1935. (ERA. 1581-1-1290. L 1-2); 23.08.1934. (ERA. 957-4-342. L 137).

¹⁹ Kliiring ja litsentsisüsteemi mõju Eesti väliskaubandusele. Lk 43–44.

Bertrand Russell Tallinnas¹

Urmas Sutrop

Lõppeva sajandi väljapaistev loogik, filosoof, rahuvõitleja ja moralist Bertrand Russell (1872–1970) viibis 1920. aastal Tallinnas. On sel meile mingit tähendust? Võib-olla, et polegi. Russell eestikeelse essee-kogu järelsõnas ei peeta seda vajalikuks märkidagi.² Õeldakse küll, et ta käis Venemaal, käis kahekümnendate aastate alguses Hiinas. See on meile vist tähtsam. Maailma-ajaloo jaoks kindlasti, kui näiteks Russell elu vaadata New Yorgist, Londonist, Pekingist või Moskvast. Meie elame Eestis, meil peab olema oma vaatepunkt. Me peaksime siiski omaks võtma, et ta käis siin, kohtus siin kellegagi, jättis mingid jäljed, mida me kunagi dešifreerima peame hakkama.

Esmalt katsun siiski kokku panna killud, mida mul Bertrand Russell Tallinnas viibimisest on koguda õnnestunud. Kõigepealt Russell vaatepunkt.³ Tallinn oli tema jaoks kindlasti endise Vene impeeriumi saksapärase linn *Reval*. Kas ta üldse teadvustas endale eestlaste olemasolu, Eesti olemasolu? Tema jaoks oli olemas *Reval*. Aga Eesti? Russell märgib oma Venemaa reisi märkmetes, et vodkat on Venemaal hakatud valmistama uue tehnoloogia abil, mis teeb selle kvaliteedi palju halvemaks kui varem (st tsaariajal). Vodka olevat lihtsalt kohutav. Ta lisab, et võib seda öelda oma kogemustest, juues head vodkat *Revalis*. Siit võib välja lugeda, et Tallinnas valmistati viina veel vana tsaariaegse tehnoloogia järgi.⁴ Ka siin ei räägi ta midagi Eestist, vaid *Revalist*, kus valmistatakse head viina nagu vanasti.

¹ Loo esialgne lühivariant on ilmunud ajakirjas *Looming*. 1996. 1. Lk 140–142.

² **Bertrand Russell**. Valik esseid. Tõlkinud Erkki Sivonen. Tallinn: Hortus Litterarum. E[rkki] S[ivonen]. Saateks. Lk 287–292.

³ Mõnedapid laused, mis viitavad *Revalile*, on kirjas raamatus: *The Autobiography of Bertrand Russell*. 2. 1914–1944. London: Allen & Unwin, 1968. P. 104, 108–110, 122. Üht-teist leiab samuti tema Venemaa reisi märkmetest, mis on avaldatud kogutud teoste 15. köites: **Bertrand Russell**. *Uncertain Paths to Freedom: Russia and China, 1919–22*. / *The Collected Papers of Bertrand Russell*. 15. Ed. Richard A. Rempel ja Beryl Haslam. London, New York: Routledge, 2000 (edaspidi TCPBR 15).

⁴ *Says drinking common among soldiers and peasants: vodka made by new process, more poisonous than old. Judging by my experience of good vodka at Reval, it must be terrible.* (**Bertrand Russell**. *Journal of Trip to Russia*. / TCPBR 15. P. 162).

Russell oli inimene, kelle jaoks olid tähtsad suurvõimud – Saksa sotsiaaldemokraatia, Vene bolševism, Hiina, liberalismi kadumine USA-s ning loomulikult Briti impeerium. Eesti võiks jääda tema huvides, kui üldse, kuhugi bolševismi läänepiirile. Kuid Eesti ei satu ilmselt tema mõtetesse. Teda huvitab Vene bolševismi ja Inglise imperialismi huvide kokkupõrge Idas – Hiinas ja seejärel Indias. Kahekümnendatel aastatel Russell arvab, või pigemini kardab, et maailmas ei leidu jõudu, mis takistaks Venemaal kümne aasta jooksul vallutamast neid alasid.

Siiski, oma *Õhtumaade filosoofia ajaloos*, kirjutades Locke'i poliitilist filosoofiat käsitledes omandist, kurdab Russell kõrgaristokraadina, et Eestis võeti Vene revolutsiooni käigus aristokraatidelt omandus.⁵ Tahtmatult või tahtlikult sisaldub selles väide, et Eesti agraarreform oli ikkagi agraarrevolutsioon ja sellisel kujul Vene revolutsiooni jätk või osa.

1920. aasta 11. maist kuni 16. juunini reisis Russell koos Briti Leiboristide Partei (kaasas olid ka Sõltumatu Leiboristide Partei ILP liikmed) ja ametiühingute ühisdelegatsiooniga mööda Venemaad. Russell ei kuulunud ühtegi neist kolmest osapooldest. Ta huvitus Venemaast, sotsiaalsest eksperimendist; ta kirjutas, et Lenin ja Trotski on maailma kaks ainsat valgusealikat. Ta oli põlatud kõigi parempoolsete poolt. Venemaal purunesid tema kommunistlikud ideaalid, ta sattus vastamisi bolševismi tõelise näoga. Kohtumistel Leniniga torkas talle silma viimase intellektuaalne piiratus. Russellist sai antikommunist. Ja nüüd põlgasid teda kõik vasakpoolsed. Russell'i jaoks oli kõige paremaks ühiskonnakorras *vabadus*.

Kohe pärast Venemaalt naasmist kirjutas ta oma armukesele leedi Ottolinile: *Bolševism on suletud türanlik bürokraatia, palju viimistletuma ja kohutavama nuhkide süsteemiga kui tsaariajal, ning ülbe ja südametu aristokraatiaga, mis koosneb amerikaniseerunud juutidest*.⁶

Nõukogude Venesse sõitis ta Stockholmi ja Eesti kaudu.⁷ Stockhol-

⁵ ...in Russia and what are now Lithuania, Latvia, and Esthonia, the aristocrats were dispossessed by the Russian Revolution. (Bertrand Russell. History of Western Philosophy and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. London: Routledge, 1991. P. 611.)

⁶ Russell'i kiri Ottoline Morrellile hotellist Continental Stockholmis 25. juunil 1920. (The Autobiography. 2. P. 122).

⁷ Vt: Jefim Zaidelson. Rahvusvahelise töölisliikumise tegelaste transiit läbi Eesti Nõukogudemaale aastail 1919–21. / Töid EKP ajaloo alalt. 5. Tln, 1970. Lk 210–223. J. Zaidelson ei nimeta Bertrand Russell'i oma artiklis. Temast on aga koos mõne allikaviitega juttu raamatus: Edgar Mattisen. Tartu rahu. Tln, 1989. Lk 431. Mattiseni väide, et Russell sai Eesti võimudelt viisa 22. aprillil 1920, vajab kontrollimist. Russell sai 21. aprillil Inglise võimudelt loa ühineda Venemaale sõitva delegatsiooniga ning taotles alles järgmisel päeval (s.o 22. aprillil) passi (vt: TCPBR 15, lk. XXXVII–XXXIX, XC). Vene viisa, mis oli aluseks transiitviisa saamiseks, sai Russell Stockholmist vahetult enne Tallinnasse sõitu 7. või 8. mail 1920. Tegelikkuusele ei vasta Mattiseni poolt Russellile omistatud hinnang Venemaa ja selle poliitika kohta pärast Inglismaale tagasipöördumist. Üldise tausta kohta vt: Jüri Ant. Eesti 1920. Iseseisvuse esimene rahuaasta. Tln: Olion, 1990.

mis oldi 2.–8. maini, kus delegatsioonil tekkis edasisõiduks takistus, kuna Nõukogude välisasjade asekomissar Maksim Litvinov keeldus Russellile Venesse sissesõiduviisa andmisest. Seejuures olid Russell ja Litvinov olnud kaasvängid Londoni Brixtoni vanglas.⁸

Kuidagi viisa siiski saadi ning Russell saabus koos delegatsiooniga Tallinnasse 9. mail. Russell kirjutab oma märkmetes napolisõnaliselt, et *Revalisse saabuti hilja. Majutati sotsiaaldemokraatide poolt kellegi Saksa paruni endisesse lossi, mis on nüüd parlamendiliikmete klubi. Kommunistid korraldasid suure õhtusöögi.*⁹ Russelli reisimärkmete toimetaja(d) on lisanud kommentaari, et see varasem privaatresidents oli bolševike poolt muudetud Petrogradi hotelliks, mille revolutsioonieelne omanik, üks saksa balti parunitest ei olevat teada.¹⁰

10. mai õhtul kuulati Šalajpini kontserti ning asuti teele Petrogradi poole. Russell kurdab, et kuni Nõukogude Vene piirini valitses lõputu [rongide] hiline mine ja segadus. Eesti-Vene piir ületati 11. mail. Seal ootas neid delegatsiooni auks ehitud kiire luksusrong, vastuvõtud, kõned, pidulik lõunasöök. Kohal olid maaliliselt kaunites vormirõivastes baškiiri kaardiväelased. Piiril tervitas neid nõukogude ametiühingute juht Melnitšanski. Petrogradi jõuti 12. mai varahommikul kell kolm.¹¹

14. mail saatis Eesti Vabariigi välisministeerium Eesti saadikule Helsingis Oskar Kallasele telegrammi: *Inglise Labour Party saatkond sõitis siit neil päevil läbi. Siinsetel Inglise esindajatel polnud nende tulekust midagi teada, niisama ka meil. Küll aga enamlastel, kelle vagunid neid Jamburis juba mitu päeva ootasivad. Tagasitulekul sõidavad nad uuesti Eesti, võib olla ka Soome kaudu. Ametlik kokkupuutumine nendega pole meie valitsuse huvides.* Seega oli Russell Tallinnas 9. mai õhtupooliku ja öö ning järgmise päeva, mille sisust me palju ei tea. Venest tagasi tulles ületas Russell 16. juunil Vene-Eesti piiri, Tallinnasse jõuti 16. juunil kell viis hommikul.¹² 25. juunil oli ta juba Stockholmi hotellis *Continental*. Kui meresõit Rootsi sellest ajast maha arvata, jääb Eesti jaoks nädal.

Kui Briti delegatsioon mööda bolševikemaad ringi reisis, haigestus Sõltumatu Leiboristide Partei esindaja Clifford Allen aurikuga mööda Volgat sõites raskelt kopsupõletikku. Vene arstid ütlesid lõpuks, et tal on veel mõned päevad elada. Suure vaevaga sai Russell loa Alleniga Venemaalt lahkuda. Nõukogude Vene transpordiminister Sverdlov, kes reisiseltskonda saatis, korraldas haigele ja väikesele grupile temaga liitunud

⁸ Russell viibis 1918. aastal 6-kuulises vangistuses sõjavastase protesti eest. Litvinov arreteeriti sama aasta oktoobris ja vabastati 1919. a jaanuaris vahetatuna briti ajakirjaniku Lockharti vastu.

⁹ B. Russell. Journal of Trip to Russia. P. 160.

¹⁰ TCPBR. 15. P. 505.

¹¹ B. Russell. Journal of Trip to Russia. P. 160.

¹² Bertrand Russell Venemaa reisi märkmete viimane sissekanne on *June 16. Reval, 5 a.m.* (B. Russell. Journal of Trip to Russia. P. 170).

inimestele transpordi. Kõigepealt Astrahanist laevaga Saraatovisse, ja sealt edasi, kunagi tsaari tütardele kuulunud vaguniga kuni Tallinna välja. Astrahani kohta kirjutas Russell hiljem, et see paik sarnanes kõige enam põrguga.

Vagunis oli luksuslik sohva. Reisiseltskond avastas ootamatult, et selle istmepadjad saab üles tõsta ning nende all on reas kolm kaunist auku sanitaarseteks vajadusteks.

Moskvast läbisõidul oli neil tegemist Tšitšeriniga,¹³ kes ei tahtnud neid enne edasi lubada, kui Allen Cliffordi on üle vaadanud kaks nõukogude arsti. Asja kiirendas siiski see, et Tšitšerin oli vanal ajal olnud Bertrand Russelli onu sõber.

Tallinnas paigutati Allen Clifford Diakonissi haigemajja, kus tegutses Ameerika Punane Rist. Arst võttis alguses haiguse suhtes lootusetu hoiaku, kuid teatas kahe päeva pärast, et oht on möödas. Allen hakkas kiiresti paranema. Tema eest hoolitses inglise keelt kõnelev õde, kes oli nõus Allenit ka vajadusel Inglismaale saatma.¹⁴ Allen Clifford (1889–1939) sai hiljem tuntuks kui Lord Allen of Hurtwood. Ta oli silmapaistev patsifist ning sotsialist, ehteks Inglise parlamendi ülemkojale. Tema suhtumine natsi Saksamaasse oli vastuoluline. Teda šokeeris Hitleri juudi-vastasus, samas ajas ta aktiivset sudeedipoliitikat ja lootis Saksamaad sõja ärahoidmiseks siduda Inglismaaga.¹⁵

Eesti võimule oli Russell ebasoovitav isik. Aga see teda vist eriti ei häirinud. Kui ta just parajasti ei filosofeerinud, siis huvitasid teda naised. Oma eluloos peab ta vajalikuks märkida, et Tallinnas kohtas ta juhuslikult missis Stan Hardingit, keda ta varem ei tundnud ning kes oli vaimustunult teel bolševikemaale. See vaimustus ei kestnud Stan Hardingil aga kaua, sest enamlased arreterisid ta varsti. Vanglast vabanes ta ainult tänu Briti valitsuse vahelesegamisele.

Kogu Venemaa reisi ajal oli Russell unistanud kohtumisest oma armukese Dora Blackiga. Aga kuna Venemaa oli blokaadirõngas, siis ei saanud ta oma kallimale kirjutada ega telegramme saata. Tallinnas hakkas ta kohe telegrafeerima, kuid oma suureks meelehärmiks ei saanud oma arvukatele telegrammidele mingit vastust. Üks Russelli biograafe, Ronald W. Clark, kes hästi geograafiat tundis, kirjutas, et *Russell telegrafeeris Dora Blackile Revali sadamast Botnia lahe kaldalt*.¹⁶

¹³ Georgi Vassiljevitš Tšitšerin (1872–1936) – alates 1918. aastast Nõukogude Vene välisasjade rahvakomissar.

¹⁴ Bertrand Russell ja L. Haden Guest (kuulus samuti reisiseltskonda, kes koos missis Snowdeniga saatis Allan Cliffordi Tallinna) avaldasid aruande Allen Cliffordi haiguse ja lõpuks ka paranemise kulust meditsiiniajakirjas *The Lancet*. 1920. CXCIX. 5055. P. 159–160 (vt ka: TCPBR. 15. P. 171–173).

¹⁵ Lord Alleni kohta vt: **Joyce M. Bellamy, John Saville.** Dictionary of Labour Biography. 2. London: Macmillan, 1974. P. 1–11.

¹⁶ **Ronald W. Clark.** The Life of Bertrand Russell. London: Jonathan Cape; Weidenfeld & Nicolson, 1975. P. 380.

Stockholmis olles sai Russell oma sõpradelt teada, et Dora olevat samas linnas. Ta hakkas oma armukest kohe otsima. Suureks kurvastuseks kuulis ta juhuslikult ühelt soomlaselt, et Dora Black oli täis tulist indu ja vaimustust teel Venemaale. Ta oli Stockholmist just mõne päeva eest lahkunud, kuid otsustanud sõita mitte Eesti, vaid Murmanski kaudu. Seejärel unustas Russell mõneks ajaks oma armukese ning kirjutas kohe 25. juunil leedi Ottoline Morrellile Stockholmi hotellist *Continental*. Russell muutis aga ruttu meelt ning Londonis oli teda perroonil ootamas juba Colette, kelle embusesse ta mõneks ajaks jäi. Pärast esimese abielu ummikusse jõudmist oli Bertrand Russellil neli alalist armukest, kellega ta vaheldumisi elas – Ottoline Morrell, Helen Dudley, Colette (Constance Malleson) ja Dora Black.

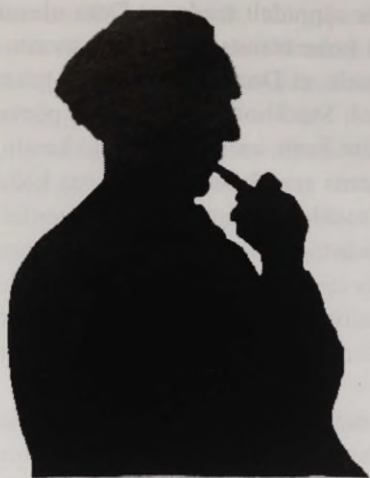
Tagasi Inglismaale jõudes sai Russell kutse tulla aastaks Hiinasse Pekingi ülikooli loenguid pidama. Ta otsustas, et sõidab ainult koos Dora Blackiga, või üldsegi mitte. Oma üllatuseks hakkas ta varsti saama käsi-postiga Doralt kirju, kus see oli ikka veel täis vaimustust Venemaa vastu. See vaimustus jäi Dorale elu lõpuni külge. Russellit vaevas küsimus, kuidas Dorale selgeks teha, et ta peab Venemaalt lahkuma ning temaga Hiinasse tulema. Blokaadi tõttu ei saanud ta talle kirjutada.

Russelli (esimene) abikaasa Alys Pearsall Smith oli kveeker. Järsku meenus Russellile, et ta tunneb Tallinnas üht kveekerit, kes kveekerite hoolekande missiooni tõttu käib tihti Venemaal. Ta saatis Arthur Wattsile mitu naela maksma läinud telegrammi, kus asja selgitas ja palus Dora üles otsida ning tema kiri edasi anda. Ja ennäe imet, Arthur Watts leidiski Dora Venemaalt üles.

Arthur Watts oli pärit Inglismaalt, 1919. aastal läks ta kveekerite missiooniga Venemaale ja jäigi sinna. Tema esimene mulje oli, et Venemaal oli vähem toiduaineid kui Saksamaal, Poolas või Balti provintsid, kuid see-eest olid need paremini jaotatud. Kuigi linnades oli suur toidupuudus, tundusid vene lapsed talle tervemate ja lootustandvamatenä kui nende eakaaslased Saksa- või Poolamaal. Kui kveekerite missioon Venemaal lõpetati, siis hakkas ta insenerina tööle ühes vabrikus, kus tema tähetunniks oli päev, mil vabriku klubi seinale pandi tema portree kirjaga, et ta on Nõukogudemaale säästnud 282 000 rubla. Kui Watts pensionile läks, andis Nõukogude valitsus talle Moskva lähedal Zagorskis lapikese maad, et ta istutaks sinna õunapuid.¹⁷

¹⁷ Kveekerite ja Arthur Watts'i kohta vt: **Richenda C. Scott**. Quakers in Russia. London: Michael Joseph. 1964. Jack Sutters (American Friends Service Committee) kirjutas käesoleva töö autorile 25. märtsil 1994. aastal muu hulgas: *It is quite true Quakers sent most of their relief supplies to Russia through the port of Revel in the 1920s. Arthur Watts was a well known representative of the Quakers, and helped to negotiate an agreement with the new Soviet government at the time. This in turn permitted Quakers to function in Russia for some years before they were asked to leave.*

Dora Black uuris välja, et Murmanski kaudu tagasipöördumine on võimatu, Eesti kaudu peaaegu samuti, sest selleks oli vaja viisat Eesti konsulaadist. Aga kogu Venemaa tahtis Venemaalt lahkuda ja seisis nädalate kaupa Eesti konsulaadi juures sabas, ning lõpuks – kõik soovijad ei saanudki Eestist läbisõiduviisat. Dora otsis uuesti üles Arthur Watts ning palus abi ja nõu. Watts andis talle ühe kirja, palus seda konsulaadis näidata, ning talle tagasi tuua. Dora näitas konsulaadis eestikeelset kirja, mille sisust tal aimugi polnud, ühele noorele sekre-

tärile. Tema suureks üllatuseks hüüatas sekretär: *A-ah, Pitka!* ning juhatas ta edasi. Konsul heitis kirjale ühe pilgu, hüüatas omakorda *A-aa-h, Pitka!* ning tembeldas ilma mingite küsimusteta Dora Blacki passi. Etteruttavalt, Dora Blackist sai moralistina tuntud Bertrand Russelli teine, kuid mitte viimane neljast seaduslikust abikaasast. Russell lahutas oma esimesest abikaasast alles pärast Hiina reisi 1921. aastal. Dora, Berti ja nende laste jaoks oli *Pitka* võlusõna, mida naljaga ikka ja jälle korrati. Alles palju aastaid hiljem lugesid nad *Evening Standardist*, et *prominentne Eesti ärimees kindral Pitka on surnud*. Nad said aru, et *Pitka* oli koos kveekeritega ajanud äri ning Venemaale kaupu toimetanud. Ilmselt oli Arthur Watts saanud *Pitka* käest eesti- või venekeelse paberi, mille ettenäitajale paluti igakülgselt abi.¹⁸

Üks huvitav seik: kui Dora Black illegaalselt ilma viisata Murmanski kaudu Venemaale saabus, sõitis ta edasi Petrogradi, kus ta toimetati mugavalt sisustatud *Astoria* hotelli. Vastuvõtus töötas üks naine, seltsimees Kingissepp, kelle kasutada oli linna üks vähestest töötavatest telefoniliinidest. *Astoria* hotellis tutvus Dora Black John Reediga, kes oli saanud kuulsaks raamatuga *Kümme päeva, mis vapustasid maailma*. Tänu Reedile (kes oli Venemaale tulnud Eesti kaudu¹⁹) võitis Dora Black bolševike usalduse ning võis Venemaal vabalt liikuda, kuigi tal polnud viisat.

Tagasiteel peatus Dora taas Petrogradis ja jäi sinna natuke kauemaks, kui oli plaaninud, sest parajasti oli käimas Kominterni III kongress ning ta tahtis perroonile minna Moskvast saabuvaid seltsimehi tervitama ja Lenini kõnet kuulama. Tallinnas peatus ta korteris, mille aadressi oli

¹⁸ Vt: **Dora Russell**. *The Tamarisk Tree*. 1. My Quest for Liberty and Love. London: Virgao, 1977. Bolshevik Russia. P. 83–105. *Pitka* episood on lk 99–100.

¹⁹ John Reed ja Eesti seoste kohta vt: **J. Zaidelson**. Rahvusvahelise töölisliikumise tegelaste transiit läbi Eesti. Lk 215–217.

juba Venemaal saanud. Ta leidis laeva, mis sõitis otse Inglismaale, ning varsti oligi ta Londonis oma Berti juures, et Hiina sõita.

Mida siis Bertrand Russell ikkagi tegi tervelt nädal aega Tallinnas. Pöetas Allen Cliffordi? Aga selleks olid ju inglise keelt kõnelev pöetaja ja arstid Diakonissi haiglas. Veetis aega voodis koos missis Stan Hardingiga? Võimalik. Oma autobiograafias kirjutab ta, et missis Harding oli võluv naine, kes (samuti) pöetas Allenit suurema osavuse ja andumusega kui Alleni varasemad sõbrad (ilmselt siis missis Snowden ja Haden Guest).²⁰

Kuigi bolševikud ja nende juht Lenin olid Russellile jättnud halva mulje ning ta soovis isegi, et ta Venemaal kohatud inimesi enam kunagi ei näeks (erandina jättis Russellile väga sümpaatse ja inimliku mulje Maksim Gorki), saatis ta siiski Tallinnast ROSTA büroo²¹ kaudu Leninile kaks oma pühendusega raamatut.²²

Eesti Vabariigi võimu esindajate huvides ei olnud kokkupuutumine Bertrand Russelliga. Aga vaimu? Mis vaim oli 1920. a Tallinnas, kust pärast Tartu rahu ja enne Vene rahulepingut Lätiga voolas läbi tohutu hulk põgenikke Venemaalt (viisaga muidugi), ning Venemaa vahet sõelusid kõikvõimalikud uudishimulikud ja seiklusteotsijad? Kas Revalis/Tallinnas oli juba eesti vaimu või oli haritlaskond, st eelkõige arstid, ikka veel saksakeelne ja -meelne?

Aga vähemalt Diakonissi haigla arstidega pidi Russell ju kõnelema. Võib-olla veetis ta aega Inglise või Ameerika esindajatega ja jõi vana head tsaariaegset viina. Kohtuda võis ta ka sotsiaaldemokraatide ja kommunistidega, kes teda vähemalt enne Venemaale sõitu majutasid ja pidulikult kostitasid. Või muudkui telegrafeeris sadamast Pariisi, kus arvas olevat oma armukese? Kes teab. Kuskil peab olema siiski jälgi. Kas või vanades muukeelsetes ajalehtedes ning salapolitsei paberite hulgas.

Lõppmärkus. Pärast Russellil naasmist Londonisse kohtus temaga Inglise kabineti minister H. A. L. Fisher, kes koostas jutuajamise põhjal salajase memorandumi. Selles kirjutab Fisher, et ta küsis Russellilt, kas Nõukogude valitsus võiks kunagi leppida Revali kaotuse või Leedu, Läti, Eesti jt väikeriikide iseseisvusega, mis olid välja lõigatud Imperaatorliku

²⁰ Meie kujutluspilti Bertist armukesega voodis aitavad elavdada kaadrid Derek Jarmani filmist *Wittgenstein*. Stseen nr 17 *postkaart Itaaliast*: Russell ja Ottoline on voodis. Russell loeb postkaarti, mille Wittgenstein on talle Itaalia vangilaagrist saatnud. Ottoline suitsetab, ning tal on peas ereroheline jaanalin-nusulgedega kübar. Russellil on seljas punane hommikumantel. Mõlemad on paljajalu. Vrdl: Wittgenstein. The Terry Eagleton Script. The Derek Jarman Film. London: British Film Institute, 1993. P. 88–89.

²¹ ROSTA (Российское телеграфное агентство) – 1918. aastal loodud Venemaa Telegraafiagentuur.

²² **В. И. Ленин.** Биографическая хроника. 9 (VI. 1920–I. 1921). Москва, 1978. C. 13. Siin märgitakse, et Lenin sai Russellil raamatud Tallinnast ROSTA kaastöötaja vahendusel pärast 12. juunit. Tegelikult pidi ta raamatud saama pärast 16. juunit, mil Russell jõudis Tallinnasse.

Venemaa kehist. Russell vastas, et ta usub, et nad [st Nõukogude valitsus] on valmis tunnistama nende riikide olemasolu ja sõltumatust, [...] kuna nad on seisukohal, et neid väikeriike võib vajadusel Vene mõju alla saada ning kui nad peaksidki kunagi sõnakuulmatuks muutuma, siis saaks neid võimsa naabri poolt kergesti alla neelata.²³

²³ H. A. L. Fisher. Cabinet Report [1920]. / TCPBR. 15. P. 422–425.

Eestlased Austraalias

Martin Hallik

Vana-eestlased Austraalias

Eestlased on sattunud Austraaliasse erinevatel põhjustel juba alates 19. sajandi keskpaigast. Esimese nimeliselt teadaoleva eestlasena saabus siia 1853. aastal Alfred Julius Sickler. On teada, et ametilt oli ta talupidaja.¹ Võimalik, et Sickler rändas Eestist välja halva majandusliku olukorra tõttu. Järgmine teadaolev eestlane Austraalias oli ehitaja ametit pidanud Karl Kauper ning tema muljetest on juba hoopis rohkem meieni jõudnud. Nimelt kirjutas ta *Oleviku* toimetaja palvel 1890. aastate algul seeria artikleid elust Austraalias. Sellele Saaremaal sündinud mehele käis hinge pihta austraallaste vähene abivalmidus. Mentaliteet mis rõhutas *eneseaitamist*, tekitas temas võõristust.² Demokraatiamlingud nagu valimised, sõna- ja trükivabadus jätsid talle soodsa mulje.³

Aegamööda rändas Austraaliasse üha uusi eestlasi, keda hiljem, pärast Teist maailmasõda saabunud eestlastest immigrandid hakkasid kutsuma *vana-eestlasteks*. Neist üks tuntumaid oli Jaan Kannuluik, kelle loodud kohtupretsedent on läinud Austraalia õigusajalukku ja seda juhtumit on pidanud õppima paljud Austraalia juuratudengid. Probleem seisnes mägedest tulnud tulvavees, mis oli üle ujutanud tema Melbourne'i eeslinnas asuva krundi. Kannuluik esitas hagi Melbourne'i linnavalitsuse vastu, süüdistusega, et see polnud lasknud ehitada kanaleid vee ärajuhtimiseks. Kannuluik võitis protsessi Austraalia mõlema astme kohtutes ja Londoni ülemkohtus.⁴

Kuni 20. sajandi alguseni moodustasid enamuse Austraaliasse rännanute mehed (1904. aastaks oli seal 21-st eestlasest vaid üks naine). Varasemad sisserännanute olid kas meremehed või noormehed, kel soov vältida tsariarmeele sattumist. Hiljem hakkas saabuma 1905. a revolutsiooniga seotud inimesi.

Alates 1924. aastast täheldati Eestist pärit immigrantide arvu hüppelist tõusu, aastatel 1924–29 on teada umbes 700 Austraaliasse rännanud

¹ Betty Birškys, Antanas Birškys, Aldis L. Putnins, Inno Salasoo. *The Baltic People in Australia*. Melbourne, 1986. P. 126.

² Karl Kauper. Kiri Austraaliast Olevikule. // *Olevik*. 1890. 5. märts.

³ Karl Kauper. Teine reisikiri Austraaliast Olevikule. // *Olevik*. 1890. 16. aprill.

⁴ Peeter Lindsaar. *Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal*. Sydney, 1961. Lk 7.

eestlast. On väidetud, et nende tulijate seas oli mitmeid 1924. a 1. detsembri putšikatsest osavõtnuid.⁵ Teised on pidanud seda alusetuks ning välja toonud just selle, et saabunute hulgas oli palju ausaid rahvuslasi, kes olid osa võtnud Vabadussõjast.⁶ Küll aga võib öelda, et nende seas oli inimesi, kes olid pettunud noore Eesti Vabariigi majanduses ning tulid otsima kergemat elujärge.

Sajandi kolmandal kümnendil oli väljarännu kulminatsiooniks 1927. aasta, mil Eestist teele asus 641 ning Austraaliasse jõudis 604 inimest.⁷ Kuna tee oli pikk, siis oli *loomulik kadu* arusaadav. Ikka oli neid, kes otsustasid ümber mõne teise maa kasuks ning lahkusid laevalt. Nii näiteks pidi 1937. aastal Göteborgi sadamast Austraaliasse rändama ka hilisem tuntud keeleteadlane Pent Nurmekund, kuid viimasel hetkel enne laevatrapi ülestõstmist otsustas ta siiski ümber ning jäi plaanitud suvekursustele taani keelt õppima.⁸

1920. aastate väljarändajatest tuleks märkida Eesti üht tuntumat skulptorit Jaan Koorti, kes jõudis Austraaliasse 1927. a algul, esialgse kavatsusega sinna jääda. 1927. aastal tehti Koortile Sydney tehnikaülikoolist pakkumine asuda 1928. a algusest ehituskulptuuri professori kohale. Kuna aga Koortile Austraalia elu-olu ei meeldinud ning abikaasa Mari keeldus talle järele tulemast, siis otsustas kunstnik Austraaliast lahkuda. Veel sama aasta lõpuks oli Jaan Koort tagasi Eestis, kuid lootusega kunagi siiski Austraaliasse naasta.⁹

1930. aastatel saabus Eestist Austraaliasse umbes 30 inimest aastas, seega viie aasta kohta 150 inimest. See on põhjendatav siinse majandusliku olukorra stabiliseerumisega.

Enne Teist maailmasõda käis emigreerumine tavaliselt skeemi järgi, kus esmalt asus Austraaliasse perekonnapea ning kutsus pere hiljem järele.¹⁰ Erinevalt soomlastest, kes elasid põhiliselt maakohtades, asus üle 90 protsendi eestlastest elama linnadesse, peamiselt Sydneysse ja Melbourne'i. 1933. a rahvaloenduse andmetel elas 74 protsenti eestlastest Uus-Lõuna Walesis, kus nad tegelesid aedvilja- ja linnukasvatusega.¹¹

1930. aastate keskpaigas ületas eestlaste arv Austraalias juba tuhande piiri. Sellel oli mitu põhjust. Austraalias elavad eestlased populariseerisid oma uut kodumaad kui head elukohta, aidates väljarändajail pileteid ja sissesõidulube hankida. Üks usinamaid propagandiste oli Jakob Lukats

⁵ B. Birškys, A. Birškys, A. L. Putnins, I. Salasoo. The Baltic People in Australia. P. 126.

⁶ P. Lindsaar. Eestlased Austraalias. Lk 16–17.

⁷ ERA. 957-3-231. L 27; Riigi Statistika Keskbüroo arvudes 1920–1935. Tln, 1937. Lk 47.

⁸ TÜR KHO. F 71. S. 1–20. L 33.

⁹ Kaalu Kirme. Jaan Koorti päevaraamat. Tln: Kunst, 1989. Lk 200–209.

¹⁰ P. Lindsaar. Eestlased Austraalias. Lk 20.

¹¹ Hill Kulu. Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Diplomitöö. Trt, 1993. Käsikiri TÜ majandusgeograafia õppetoolis. Lk 102.

– Kaug-Ida rändur ning Sydney ja Melbourne'i Eesti Seltsi asutajaliige. Austraalia võimud omakorda toetasid kuni 1925. aastani mittebriti sisse-rändajaid laevapiletite ostmisel.¹²

Sõja-eelsetel aastatel oli eestlasi Austraalias rohkem kui lätlasi ja leedulasi kokku (1933. a seisuga oli lätlasi 427 ja leedulasi 234). Märkimisväärne on aga see, et 1930. aastatel oli lätlastel igas osariigis oma aukonsul. Seejuures tuleb mainida, et kõigi kolme rahvuse esindajad naturaliseerusid aegamööda, saades seega uue kodakondsuse. Kui eestlased ja lätlased said n.ö austraallasteks, siis Leedust saabunud eelistasid Briti kodakondsust.¹³

Teise maailmasõja lõpuks oli eestlaste arv Austraalias kasvanud umbes 1100-ni. Sõja päevil saabus lõunamandrile keskmiselt kümme inimest aastas. Seejuures on alust arvata, et nemadki ei tulnud mitte otse Eestist, vaid teistest riikidest.

Eestlaste saabumine Austraaliasse pärast Teist maailmasõda

Hoopis uue suuna võttis eestlaste saabumine Austraaliasse pärast Teist maailmasõda. Teatavasti oli sõja tõttu Euroopasse sattunud suur hulk põgenikke, kes ei saanud või ei tahtnud oma endisele kodumaale tagasi pöörduda, nende seas ka hulk eestlasi. Nad asusid DP-laagrites.¹⁴ 1945. a juulis, kui likvideeriti USA Ekspeditsioonivägede Ülemjuhataja peakorter Euroopas, läks vastutus DP-laagrite eest Nelja Suurriigi Kontrollkomisjonile Saksamaal. Juba paar aastat varem oli loodud Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsioon (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*, UNRA), mille pädevusse kuulus pagulaste heaolu eest hoolitsemine ning nende kodumaale tagasisaatmine, juhul kui see oli võimalik. See sai sõlmida kokkulepped USA, Suurbritannia ja Prantsusmaaga, kuid Nõukogude Liidu tsooni organisatsiooni tegevust laiendada ei lubatud. 1947. a juulis loodi ÜRO peasekretäri initsiatiivil Rahvusvaheline Põgenike Organisatsioon (*International Refugee Organization*, IRO), mis lõpetas oma tegevuse veebruariks 1952. IRO aitas põgenikke uue kodumaa leidmisega, tegeledes peamiselt nende transpordiga.¹⁵

Üheks riigiks, kes otsustas põgenikke vastu võtta, oli Austraalia. Selleks oli mitu praktilist põhjust. Esiteks oli Austraalia saanud selgeks, et sõjalise julgeoleku huvides on maa elanikkond (7 miljonit) liiga napp.

¹² ERA. 957-8-873. L 5.

¹³ B. Birškys, A. Birškys, A. L. Putnins, I. Salasoo. The Baltic People in Australia. P. 13, 73.

¹⁴ Ümberasustatute (*Displaced Persons*) laagrid. Vt ka: Aadu Must. Dipii postmargid: värvikas episood balti põgenike ajaloost. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1997. 4 (22). Lk 39–42.

¹⁵ P. Lindsaar. Eestlased Austraalias. Lk 91–92.

Asustus oli liialt hõre, et efektiivselt suuta vastu seista invasioonile. Rahvastikust ei piisanud ka Austraalia majanduslike nõudmiste rahuldamiseks. Tööjõu vähesuse tõttu oli puudu tarbekaupadest, näiteks ehitusmaterjalidest. Probleemi praktiliseks lahendamiseks loodi 1945. aastal valitsuse koosseisu immigratsiooni- ja informatsiooniministri koht. Ministriks sai Arthur Calwell, kes nägi oma ülesannet rahvaarvu kolmekordistamises sobilike immigrantide leidmise teel. Aastas pidi sisse toodama umbes 70 000 inimest. Samas otsustati immigreerida inimesi vaid sellisel arvul ja sellise sotsiaalse taustaga, et neid oleks lihtne assimileerida.¹⁶ Berliinis asuva esinduse soovitusel ja ÜRO kohustuste raames pidas Austraalia parlament parimaks lahenduseks vastu võtta teatud hulk põgenikke Baltimaadest. Leiti, et erinevalt paljudest teistest rahvustest põgenikerühmadest oli tegemist haritud inimeste ja mitmesuguste õpetatud erialade esindajatega. Eestlaste puhul ei kardetud, et nad võiksid moodustada suletud getosid või et nende assimileerimisega tekiks raskusi. Minister Calwell käis isiklikult Euroopa laagrites balti põgenikke vaatamas ning leidis, et tegemist on *suurepärase inimmaterjaliga*. Esialgu võttiski Austraalia vastu üksnes balti põgenikke ja erinevalt teistest riikidest (USA, Suurbritannia) aktsepteeris ka Saksa armees teeninud mehi. 21. juulil 1947 sõlmiti IRO ja Austraalia valitsuse vahel leping, mille alusel pidi esialgu sisse toodama 4000 balti päritoluga inimest. Austraalia valitsus palus IRO-d salaja, et too hoiaks paremad põgenikud Austraalia jaoks¹⁷ ega saadaks neid USA-sse.¹⁸ Seega olid eestlased väga hinnatud põgenikud.

Esimene *diipiide* laev jõudis Fremantle'i sadamasse (Lääne-Austraalia osariigi pealinna Perthi sadamarajoon) 28. novembril 1947.¹⁹ Edasi läks reis rongiga Viktoria osariiki Bonegilla laagrisse, mis oli suurim balti põgenike laager.²⁰ Esimese transpordiga saabus 142 eestlast (lisaks 262 lätlast ja 439 leedulast).²¹ Kuna esimesed põgenikud olid Baltimaadest, siis omistas kohalik ajakirjandus kõikidele Euroopast saabunud põgenikele nimetuse *Balts*.²² Peatselt muutus *Balts* sõimusõnaks ning Austraalia valitsus lasi käibele ametliku termini – uued austraallased (*new australians*).

Kõigil töövõimelistel immigrantidel oli sisse rännates kohustus alla kirjutada kaheaastasele töölepingule. Leping sõlmiti juba Saksamaal. See võimaldas Austraaliale nende riigi jaoks ebasobivatest immigrantidest sel-

¹⁶ K. J. Cameron. Migratsioon ja integratsioon: eestlased Lõuna-Austraalias 1948–1961. // Akadeemia. 1995. 11. Lk 2245–2247.

¹⁷ Aastaid hiljem siirdusid paljud põgenikud ikkagi Austraaliast USA-sse ja ka mujale.

¹⁸ K. J. Cameron. Migratsioon ja integratsioon. Lk 2247–2248.

¹⁹ P. Lindsaar. Eestlased Austraalias. Lk 94.

²⁰ K. J. Cameron. Migratsioon ja integratsioon. Lk 2251.

²¹ P. Lindsaar. Eestlased Austraalias. Lk 94.

²² Teise maailmasõja ajal saabunud põgenike kohta öeldi reffo (*refugee*), mis oli sisuliselt sõimusõna.

le aja jooksul vabaneda. Lepingu tähtajal võis riik suunata inimese mistahes paikkonda ja mistahes tööle. Mehed saadeti tööle peamiselt farmidesse, tööstusse, raudteele, sõjaväe juurde, teedehitusele ning metsatöödele. Naised töötasid haiglates, hotellides ja eramajapidamistes.²³ Need olid paljuskki tööd, mida kohalikud ei tahtnud teha. Samas aga peeti immigrante tööturul konkurentideks. Osa töökohti hoiti üksnes varem tulnud kohalikele elanikele, diskrimineerides nii uusi immigrante. Kuigi riigi propaganda tegi selgitustööd, et uued immigrandid on tarvilikud, suhtuti Saksamaalt tulnutesse ikkagi sageli vaenulikult. Praktikast suhtuti lepingusse siiski paindlikult – kui inimene oli leidnud kindla töö, siis võis ta pealesunnitult tööotsast vabaneda. Alles pärast viieaastast Austraalias viibimist võis *diipii* taotleda naturaliseerimist. Pärast Austraalia kodakondsuse saamist säilitasid paljud eestlased ka Eesti kodakondsuse, kuna Austraalia seadused ei keelanud topeltkodakondsust.

Koliti sinna, kus oli saada paremaid töökohti. Eriti aktiivne liikumine algas pärast seda, kui värsketel immigrantidel lõppes sundtööleping riigiga. Selle üheks näiteks on Canberra, kust palju eestlasi kolis esimesel võimalusel ära, peamiselt Sydneyisse. Põhilised lahkujad olid noored, kes siirdusid õppima Sydney ülikooli, mille eriala valik oli oluliselt mitmekesisem võrreldes Canberra ülikooliga.²⁴

Eestlaste ja ka teiste balti põgenike kvalifikatsioonitunnistusi ja ülikoolidiplomeid ei võetud Austraalias arvesse.²⁵ Ühest küljest oli see selge ebaõiglus, kuid teisalt oli selleks ka oma põhjus. Nimelt müüdi sõjajärgsel Saksamaal kõikvõimalikke diplomeid, kui ostjal vaid raha jätkus.

Eestlasest diplomeeritud arst pidi praktilise saamiseks oma teadmisi kolm aastat Austraalia ülikoolis *värskendama* ning tegema seejärel vajalikud eksamid. Ilma täiendõppe ja eksamiteta võis tööle asuda vaid piirkonnas, kus teisi arste ei olnud. Pärast viieaastast praktiseerimist sai ta loa tegutsemiseks üle kogu riigi. Reeglina tuli kõrgkoolis õppida omal kulul ning lihttöö kõrvalt.²⁶

IRO ja Austraalia riigi vahelise kokkuleppe järgi kehtis sissesõidusoodustus kuni 1953. aastani. Erinevatel andmetel saabus sellel perioodil Austraaliasse kuni 6000 eestlast. Järgneval viiel aastal vaid umbes 600 eestlast.²⁷ Lätlasti saabus sisserännu perioodi lõpuks veidi üle 20 000 inimese. Leedulasi oli Austraalias 1953. aastal umbes 10 000. Sõjapõgenikud asusid kõikidesse osariikidesse ja territooriumitele. 1954. a seisuga asus 49 protsenti eestlastest Uus-Lõuna-Walesis, 21 protsenti Victorias ja 14 protsenti Lõuna-Austraalias.²⁸ Põhja-territooriumil oli alla 20 eestlaste.

²³ Eestlased Austraalias. I. Adelaide: Austraalia Eesti Seltside Liit, 1988. Lk 82.

²⁴ Samas. Lk 95–96.

²⁵ Seda tehti vaid väga harvadel juhtumitel, kui inimene suutis lisaks diplomile adekvaatselt teaduskraadi olemasolu tõestada.

²⁶ B. Birškys, A. Birškys, A. L. Putnins, I. Salasoo. The Baltic People in Australia. P. 129.

²⁷ Samas. Lk 127.

²⁸ H. Kulu. Eestlased maailmas. Lk 104.

Valdavas enamikus oli tegemist noorte inimestega, kellest paljud tegid arvestatavat karjääri: arhitekt Kalju Palmoja projekteeris Perthis Tehnoloogia Instituudi ja Meditsiini Keskuse;²⁹ Roland Sarv leiutas kuumtöödeldud plastikust vihmamantli; teaduses on silma paistnud Elmar Laisk, kes konstrueeris *Vehicle Drive Recorderi* (VDR). See seadeldis on analoogne *mustale kastile*, on aga palju täiuslikum ning kasutatav erinevatel sõidukitel, suutes kindlaks teha isegi selle, kas juht on purjus või sõidab varastatud autoga. Suure tunnustuse teadusmaailmas pälvisid keemik dr Adolf Parts ja geoloog dr Armin Öpik. Viimane sai 1962. aastal Austraalia Teaduste Akadeemia liikmeks ning talle annetati Ameerika Teaduste Akadeemia medal.³⁰

Eestlased võtsid aktiivselt osa kohalikust poliitilisest elust. Dr Ilmar Tohver, erialalt hambakirurg, oli aastatel 1973–76 City of Port Lincoln linnapea. Tegemist on väikelinnaga, mis asub üle Spenceri lahe Adelaide'ist läänes. Ilmar Tohver hakkas korraldama mitteametlikke kohtumisi linnavolikogu ja erinevate organisatsioonide (aborigeenide organisatsioonid, spordiklubid) vahel.³¹ Uus-Lõuna-Walesis sai Lia Loovere nii osariigi etniliste küsimuste kui ka föderaalvalitsuse immigratsiooniministri nõunikuks.³² Föderaalpoliitika tasemel jäi eestlaste panus siiski väga väikeseks. See on põhjendatav eestlaste väikese arvuga, samuti tuli esimeste põlvkondade põgenikel eelkõige oma professionaalsele karjäärile alus panna.

Kunstivaldkonnas paistsid 1950. aastate teisel poolel ja 1960. aastate algul silma ooperisolistid Kaljo Randma ja Lembit Härm. Esimene neist oli juhtiv tenor Austraalia Rahvusooperis ja teine laulis Lõuna-Austraalia Ooperis.³³

Suurkujuks majanduses sai Arvi Parbo, kellele 1978. aastal omandati tiitel *sir*. Parbo saabus Austraaliasse 1949. aastal ning alustas lihttöölisena lahtises kaevanduses ehk karjääris. Edasi saadeti ta tööle mootoritehasesse. Samal ajal asus ta Adelaide'i Ülikooli mäeinseneriks õppima. Selle kõrval jõudis ta töötada veel mitmel ametikohal (nt trammikonduktorina), kuni tal õnnestus saada riigi stipendium, mis võimaldas pühenduda üksnes ülikooliõpingutele. Ta lõpetas ülikooli eeskujulikult. Edasi asus ta tööle *Western Mining Corporationi*, alustades tööd Lääne-Austraalia kõrbes maaaluse kaevanduse ülevaatajana. 1974. aastal sai ta kompanii presidendiks, olles juba eelnevalt tegevdirektor. 1981. aastal sai temast Adelaide'i Eesti Seltsi auliige,³⁴ 1983. aastal *Chase Manhattan*

²⁹ B. Birškys, A. Birškys, A. L. Putnins, I. Salasoo. *The Baltic People in Australia*. P. 139.

³⁰ Samas. Lk 138.

³¹ Samas. Lk 144.

³² Korp! *Filiae Patriae*. Toronto, 1980. Lk 79.

³³ B. Birškys, A. Birškys, A. L. Putnins, I. Salasoo. *The Baltic People in Australia*. P. 148–149.

³⁴ Eestlased Austraalias. I. Lk 18.

Bank'i nõuandva nõukogu liige. Firma, mida Parbo juhtis, on suurim kulatootja Austraalias ning samal ajal maailmas esikohal alumiiniumoksiidi ning kolmas nikli tootmises. Parbo näol on ilmselt tegemist rahvusvaheliselt tuntuima äritegelasega väliseestlaste hulgas. Teda teatakse väga hästi ka Austraalia lätlaste ja leedulaste seas. 1993. aastal käis Parbo Eestis, külastades *Eesti Põlevkivi*, Sillamäed ja Maardut. Kokkuvõttes arvas ta, et pole leidnud investeerimiseks midagi soodsat.³⁵

Eestlaste ühistegevus

Esimesed Eesti Seltsid asutati Sydneys. 1912. aastal tekkis selts nimega *Lõunamaa*, mis tegutses vaid ühe aasta. Selts soovis rajada eestlaste põllumajanduskoloonia. Riik lubas anda maa, rajada infrastruktuuri sh sadama, juhul kui eestlasi saab kümne aasta pärast seal olema vähemalt 2000 perekonda. Sellist hulka rahvast polnud aga reaalne kohale tuua ning see maa läks itaallastele.³⁶

1927. aastal asutati Sydney Eesti Selts, mis jäi püsima pikemaks ajaks. Alates 1929. aastast hakati seltsi täienduskoolis õpetama eesti keelt. 1940. aastaks valmis samas ka seltsimaja.³⁷ Mõte asutada ka Melbourne'i Eesti Selts tekkis juba 1910. aastal, kuid selle realiseerimiseni jõuti 1914. aastal. Asutamisel oli seltsil 15 liiget ning seltsi raamatukogul 50 eestikeelset raamatut. Paraku polnud seltsil pikka iga ning ta tegevus rauges 1920. aastaks.³⁸ Selle peamiseks põhjuseks oli eestlaste suhteline vähesus – 1930. aastate keskpaigaks oli üle 300 eestlase Austraaliast juba välja rännanud – ning aktivistide elukohavahetused.

1947. aastaks oli Sydney Eesti Selts ainus tegutsev eestlaste selts Austraalias. Järgnevalt olid eesti immigrandid väga usinad rajama kõikvõimalikke seltse ja ühinguid üle kogu Austraalia. Tegemist oli küll väiksemate ja konkreetsete sihtidega seltside ja ühingute katuseorganisatsioonidega. Igale tõsisele organisatsioonile oli vaja oma maja, mille soetamine toimus annetustest saadud rahaga. Nii mõnigi kord võeti seltsimaja ostmiseks ühiselt laenu. Oma maja puudumine tekitas mõnikord kurioosseid olukordi. Näiteks pühitsetsid Tasmaania eestlased aastaid võidupüha ja jaanipäeva kohalikus Saksa Klubis!³⁹ Eestlaste seltsielu mõjutas vahevalt ka nende liikumine ühest paikkonnast teise.

1952. aastal loodi kõiki Austraalia Eesti seltse ühendav Eesti Seltside Liit. Sinna kuulusid väga erineva iseloomuga seltsid. Liidust pidi

³⁵ **Tiina Jõgeda.** Arvi Parbo ei kiirusta investeerima. // Eesti Ekspress. 1993. 19. märts; Mis on Eesti? Üks kolmandik Melbourneist. // Eesti Päevaleht. 2000. 14. oktoober. (Hannes Rummi intervjuu Arvi Parboga).

³⁶ Eestlased Austraalias. I. Lk 80.

³⁷ Samas. Lk. 18, 125.

³⁸ **P. Lindsaar.** Eestlased Austraalias. Lk 132.

³⁹ Eestlased Austraalias. II. Melbourne: Austraalia Eesti Seltside Liit, 1993. Lk 223.

saama mitte üksnes sidet pidav organisatsioon, vaid ka esindusorgan. Ametisse tuli võtta sekretär-arhiivaar, kelle ülesandeks pidi saada keskarhiivi korraldamine. Arhiivis pidi leiduma *Estica* osa, näidendite, nootide, memuaaride ja piltide kogumikud, andmed eestlaste asumisest Austraaliasse, balti rahvaid käsitlevate ajalehtede ja ajakirjade kogu. Sinna plaaniti koondada kõik eesti keeles välja antud raamatud jne. See arhiiv-raamatukogu rajati Sydneysse Eesti Maja juurde. Austraalia raames koguti kõike eestikeelset, ülemaailmselt ainult raamatuid, ajalehti, ajakirju. Esimesel aastal oli arhiivaariks Oskar Nahe, alates 1953. aastast rohuteadlane Hugo Salasoo.⁴⁰ Eesti Arhiiv Austraalias oli esimene, mis asus paguluses süsteemsele eesti kirjavara kogumisele. Hugo Salasoo oli ka see mees, kes oli tuntud arhiivaari Arnold Soomi ettepaneku vastu, säilitada Eesti arhivaale vastavalt iga asukohamaa arhiivides. Ta leidis, et sel juhul võidakse Eesti seisukohalt suur hulk olulisi arhivaale makuleerida.⁴¹ Ilmselt oli tal õigus ning Soomi lootusel sel viisil raha kokku hoida polnud rahvusluse säilitamise seisukohalt piisavalt kaalu.

Arhiivi algus oli kaunis kesine. Mõne aasta pärast viidi arhiiv üle Eesti Majast Salasoo koju, kuna ei jätkunud spetsiaalseid ruume. 1968. aastal ehitas Hugo Salasoo isikliku raha eest välja korraliku, kõikidele nõuetele vastava 25 ruutmeetri suuruse arhiivihoidla.

1987. a seisuga oli seal trükiseid 44 keeles. Need olid kirjutised eestlaste ja Eesti kohta, samuti eestlaste poolt kirjutatu. Statistika kohaselt leidis seal ka 2600 eestikeelset raamatut, mis moodustas 97 protsenti kõikidest pärast 1944. aastat väljaspool Eestit välja antud raamatutest. Eraldi väärrib ära mainimist 1000 fotost koosnev unikaalne pildikogu, mis käsitleb eestlaste põgenemist ja pagulaselu Rootsis. Lisaks sellele on seal trükitud avaldamata kirjavahetust Jaan Lattikult, Oskar Looritsalt, Hjalmar Mäelt jpm.⁴² Kirjanduse ja dokumentide kogumise kõrval avaldati ka mitmeid ülevaateid.⁴³

Peagi tekkis tarvidus põhjaliku eesti keele õpetuse järele, mida vajasiid eelkõige uued põlvkonnad. Mõni aasta oli Sydneys töötanud täienduskeskkool, kuid see oli oma tegevuse, tõenäoliselt materiaalsetel põhjustel, lõpetanud. Aastatel 1977–80 õpetati kursustel eesti keelt 39 lapsele. Paraku oli see ikkagi vaid ilma laiema riikliku toetuseta isetegevus, mis ei oleks võimaldanud enam kui huvi tekitamist eesti keele vastu. Eestikeelse kooliõpetuse sisseseadmist raskendas asjaolu, et eestlastel ei

⁴⁰ Eestlased Austraalias. I. Lk 147–148. Eesti arhiivi kohta Austraalias loe ka: **Peep Pillak**. Eesti arhiividest meil ja mujal. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 1989. 2. Lk 11.

⁴¹ Eestlased Austraalias. I. Lk 149.

⁴² Samas. Lk 151–152, 155–156, 164.

⁴³ Vt: Austraalia eestlased sõnas ja teos. E. V. Tartu Ülikooli juubeli (1919–1969) tähisteos. Toim. E. Laisk, M. Meiusi, A. G. Parts, H. Salasoo, I. Tammelo. Sydney: Eesti Akadeemiline Koondis, 1969.

⁴⁴ Eestlased Austraalias. I. Lk 125–131.

Joonis 1. Eesti Arhiiv Austraalias. 1968. Fotol paremal Hugo Salasoo. TÜ KHO Fo 3388:2A.

olnud ette näidata nii suurt arvu õpilasi, mis oleks bürokraate veennud riikliku õpetuse vajalikkuses. Asja otsustas eestlaste kasuks seik, et Sydney osariigi haridusministri väimees oli eestlane. 1978. aastal sai eesti keel Pühapäeva Keeltekoolis õpetatavaks keeleks ning 1980. aastal saadi eesti keelele tunnustus kui küpsuseksami ainele. Aasta hiljem aktsepteeriti seda õppeainet ka ülikoolides.⁴⁴

Eestlaste poliitiline tegevus Austraalias

Eesti Vabariik tundis selle kauge kandi vastu riiklikult huvi juba õige varakult. Konsulaati Austraalias vajati kahel põhjusel: siin elas alaliselt palju eestlasi ning Austraalia sadamates käis märkimisväärsel arvul ka eesti soost meremehi.

Vastavalt Eesti poole palvele andis Soome välisminister oma kirja-ga 1919. a novembris korralduse, et tollane Soome konsul, Kaarlo Johannes Naukler võtaks kaitsta ka Eesti huvid Austraalias. Naukler tegi seda oma surmani 1921. aastal.⁴⁵ Tema tegevusaja alguseks oli Austraalias maksimaalselt 200 eestlast. Sama ülesannet jätkas ka järgmine Soome konsul Harald Tanner, 1924. aastal sai ta Eesti auasekonduliks.⁴⁶ Tanner täitis oma funktsiooni kuni 1935. aastani, mil ta lahkus Austraaliast ning eestlasi hakkas esindama juba eesti soost aukonsul Johannes Kaiv.⁴⁷ Välisministeerium oli aru saanud, et Eestit ei sobi esindama ei Läti ega Soome konsul, kuna kaubanduslikus mõttes oli tegemist konkurentidega

⁴⁵ P. Lindsaar. Eestlased Austraalias. Lk 163.

⁴⁶ ERA. 957-8-721. L 20. Tegemist oli aktiivse perioodiga, sest kui 1925. aastal oli 444 konsulaadi külastust, siis 1927. aastal oli see arv juba 3700. Samal aastal edastas konsulaat Austraalia eestlastele kokku 24 300 kirja.

⁴⁷ ERA. 957-8-1131. L 106.

(peamine ekspordiartikkel – metsamaterjal – oli sama). Kaiv oli Eestis olnud kohtuministeriumi teenistuses. 1939. aastal siirdus ta konsuliks New Yorki ning uueks aukonsuliks sai Austraalia kodanik, muusikaõpetaja Arvid August Georg Mielen.⁴⁸ Nappivate vahendite tõttu ei suudetud realiseerida 1927. a konsulaarvõrgu laiendamise kava, mis nägi vastavalt Eesti Börsikomitee ettepanekule ette konsulaatide asutamist Melbourne'i ja Canberrasse. Eesti konsulaadi tegevus lõppes 23. septembril 1940⁴⁹ ja selle arhiiv anti hoiule Rootsi peakonsulaati. Millegipärast ei jõudnud see arhiiv Eesti Vabariigi eksiilvalitsuseni, vaid saadeti 1960. aastal Rootsi välisministeeriumi arhiivi.

Pärast Teist maailmasõda tegutsesid Austraalia eestlased poliitikas ühiselt koos sealsete lätlaste ja leedulastega. 9. märtsil 1965 otsustati luua iga osariigi pealinnas alaline balti infokeskus. Kaks aastat hiljem asutati Balti rahvaste keskorganisatsioonide poolt Balti Nõukogu Austraalias. Põhikirja järgi vahetusid iga rahvuse esindajad selle esimehe kohal. Algselt asus peakorter Adelaide'is, 1983. aastal viidi see üle Sydneysse. Eelnevatel aastatel oli jõutud pidada kolm Balti kongressi. Hiljem hakati kord aastas Canberras läbi viima Balti päeva. Baltlased kohtusid nii peaministri kui ka opositsiooni esindajatega ning selgitasid oma probleeme. Terav protestiaktsoon korraldati siis, kui peaminister Gough Whitlam'i valitsus otsustas tunnustada *de iure* nõukogude võimu Balti maades.⁵⁰ Lõpuks, 1985. aastal, saavutati esimene tõsine ja märkimisväärne edu. Austraalia senat ja alamkoda võtsid vastu Balti resolutsiooni, milles tauniti olukorda okupeeritud Baltimaades.⁵¹

Pärast Eesti taasiseseisvumist konsulaartegevus taastus. Jaanuaris 1993 sai aupeakonsuliks Aldur Kaljo, kes oli diplomeeritud tööstusinsener, kuid peamiselt tegelnud oma metallitöötlemisfirma juhtimisega.⁵² Ta suri detsembris 1994. Aukonsulaat suleti ning Eesti kaotas ajutiselt oma välisesinduse Austraalias. See tekitas tõsise probleemi, sest tulemas olid valimised ning Eesti kodanikud Austraalias oleksid võinud oma põhiseadusliku õiguse kasutamisevõimalusest peaaegu ilma jääda. Eelteadete kohaselt soovis valimistel hääletama tulla umbes 1000 inimest. Olukorra lahendamiseks võttis Eesti Vabariigi parlament vastu seaduse erandolukordade tarbeks, Austraaliasse saadeti välisministeeriumi erimissioon ning sealsed Eesti kodanikud said valida.⁵³

⁴⁸ ERA. 957-8-1485. L 48.

⁴⁹ Ametlikult likvideeriti konsulaat 14. augustil 1940 (ERA. 957-3-384. L 90).

⁵⁰ G. Whitlami valitsus langetas sellise otsuse 1975. aastal. (The Oxford History of Australia. 5. Melbourne, 1990. Lk 239).

⁵¹ Eestlased Austraalias. I. Lk 196–197.

⁵² Rahva Hääli. 1993. 26. jaanuar.

⁵³ **Eino Tammer.** Valitsus püüab tagada Austraalia eestlaste põhiseadusliku õiguse osaleda valimistel. // Postimees. 1995. 25. jaanuar.

Alles septembris 1995 avati aukonsulaat uuesti ning konsuliks sai Malle Tohver, kes on erialalt arst.⁵⁴

* * *

Eestlased Austraalias said kiiresti *headeks* austraallasteks ega eraldunud getodesse, kuid samas suutsid nad säilitada oma rahvusliku identiteedi, hoida kokku ja toimida aktiivselt. Koostegutsemiseks leiti uskumatult palju vorme ja võimalusi. Kuigi nad kõik pidid palju töötama, ei olnud neil sotsialiseerumise printsiibiks mitte kasulikkus, vaid rahvus. Eesti taasiseseisvumine tõi elavnemise, andis uut hoogu eestlaste seltsielule Austraalias ja pakkus tuge eestlaseks olemisele. See aitas tuua juurde uusi liikmeid kohalikele välis-eesti organisatsioonidele.

⁵⁴ T. Salasoo. Eestil Austraalias uus aupeakonsul. // Eesti Päevaleht. 1995. 30. september.

Retsensioonid ja tutvustused

Poliitilise koostöö probleeme Kagu-Aasias 1945–1976. Juhendaja järelmõtteid Martin Halliku väitekirjast

Olaf-Mihkel Klaassen

1999. aastal kaitses ajaloo osakonna nõukogu ees magistriväitekirja lähiajaloo õppetooli assistent Martin Hallik. Teemaks oli *Poliitilise koostöö probleeme Kagu-Aasias 1945–1976 (Iseseisvumisest ASEAN-ini – peamiselt Indoneesia näitel)*. Oponeerisid ajalookandidaat Maie Pihlmagi Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist ning ajaloomagister Karin Hiinema Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetoolist.

Dissertandi tee väitekirjani oli üsna sirgjooneline.

Martin Hallik sündis 5. septembril 1975 Pärnus, kus on alati olnud tugev humanitaarne õhkkond. Juba varakult hakkas teda huvitama ajalugu ja see viis ta õppima Sütevaka Humanitaargümnaasiumisse, mille Martin Hallik lõpetas kuldmedaliga. Pisut kõhklusi ajaloo ja juura vahel, aga 1993. aastal tegi ta sisseastumiseksamid ajaloo osakonda ning võeti vastu esimeste hulgas. Stuudiumi käigus keskendus Martin Halliku huvi Idamaade poliitilisele ajaloole, ja diplomaatialle, tema lõputöö (1997) käsitles Palestiina ja Eesti suhteid ajaloolises läbilõikes. Töö hinnati väga heaks ning Martin Hallik lõpetas bakalaureuseõppe *cum laude*. Sama aasta sügisel võeti ta vastu magistriõppesse. Väitekirja valdkonnas ja teemas polnud algusest peale kahtlust – Martin Hallikut huvitas Kagu-Aasia Teise maailmasõja järgsete probleemide uurimine. Selleks oli vaja algteadmisi vähemalt ühest Kagu-Aasia keelest. Ta valis indoneesia keele, mille õppimiseks oli Tartu Ülikooli võimalus.

Magistrantuuri lõpetas Martin Hallik ennetähtaegselt, täites kõiki magistriõppe nõuded väga hea hindegaga ning kaitses ka väitekirja hindele *cum laude*.

Martin Halliku väitekirja käsitleb üht Teise maailmasõja järgset olulist pingekollet, mille probleemid ja nende lahendusteed on globaalse tähendusega. Kõikides Kagu-Aasia maades valitsesid sisepoliitilised pinged, mis viisid sageli relvakonfliktideni. Ülestõusud, mässud, partisaanivõitlus, riigipöörded, kodusõjad – kõik see iseloomustas väitekirjas käsitletavat perioodi Kagu-Aasias. Lisandus regiooniväliste riikide sekkumine, mis tõi kaasa vabadusvõitluse ja pingestas olukorda veelgi. Kagu-Aasiast kaugel Eestimaal on raske kõigis neis sündmustes ja arengutes adekvaatselt orienteeruda, Martin Hallik on sellega aga suurepäraselt toime tulnud.

Igal väitekirjal on oma vourused ja väärtused, mis on saavutatud tõsise teadusliku uurimistöö tulemusena. Martin Hallik on oma dissertatsiooni põhiliseks eesmärgiks seadnud analüüsida Kagu-Aasia maade sise- ja välispoliitiliste protsesside taustal regionaalse poliitise koostöö kujunemist. Töö on üles ehitatud probleeme analüüsival temaatilis-kronoloogilisel printsiibil. Autor on õigesti näinud ja hinnanud Kagu-Aasia Teise maailmasõja järgse poliitilise arengu problemaatikat selle kompleksuses, eripäras ja komplitseerituses. Ta on põhjalikult analüüsinud neid organisatsioonilisi samme ja vorme, mis viisid lõpuks 1967. aastal Kagu-Aasia rahvaste Assotsiatsiooni (ASEAN) loomisele.

Kagu-Aasia maade seas oli ja on praegu suuruselt, majanduslikult potentsiaalilt ja poliitiliselt mõjult tähtsaim Indoneesia Vabariik, mis loodi 1945. aastal. Magistritöö autor on välja töötanud oma argumenteeritud seisukohad Indoneesia iseseisvuse väljakuulutamisega seotud probleemides, polemiseerides edukalt teiste autoritega Sukarno ja Hatta¹ rolli, Indoneesia 1945. a konstitutsiooni jm küsimustes (lk 24–27). Indoneesia edasist arengut analüüsides on autor pööranud peamise tähelepanu koostöö saavutamist soodustavatele ja pidurdavatele teguritele nii sise- kui ka välispoliitilises plaanis. Ta on hästi esile toonud Sukarno osa, tuginedes nii tema filosoofilisele maailmavaatele (marhaenism) kui ka praktilisele tegevusele (nn juhitud demokraatia – *demokrasi terpimpin*). Autori analüüsivõime ja poliitilise nägemise oskus ilmneb mitmekülgsetl Sukarno konfrontatsioonipoliitika lahtimõtestamisel. Tuleb nõustuda autori seisukohaga, et konfrontatsioonid olid Kagu-Aasia koostöö-idee arengule *erakordse tähendusega* (lk 81) ning et *konfrontatsioon Indoneesia ja Malaisia vahel oli peamine takistus regionaalse poliitilise koostöö saavutamisel* (lk 82).

Martin Hallik on oma väitekirjas käsitlenud ka teiste Kagu-Aasia riikide (Kambodža, Laos, Vietnam, Thai, Myanmar, Filipiinid ja Malaisia) sisemise poliitiliste jõudude koostöö probleeme ja nende mõju regionaalse integratsiooni saavutamisele. Ta juhib tähelepanu *külma sõja rindejoonele*, mis väitekirjas käsitletud aastatel läbis kõiki Kagu-Aasia maid ja põhjustas seal veriseid võimuvõitlusi. 1940. aastate lõpul ja 1950. aastatel aktiviseerusid kohalikud kommunistlikud parteid, kuid nende tegevust ei saatnud edu. Ainult Vietnami Demokraatlikus Vabariigis suutsid nad alates 1945. aastast võimul püsida. Kommunismi edasitungi pidurdamiseks loodi 1954. aastal Kagu-Aasia Lepingu Organisatsioon (SEATO) (lk 86).

Tõsist tähelepanu väärib Martin Halliku väitekirjas tehtud analüüs esimestest katsetest luua Kagu-Aasia regionaalse poliitilise koostöö organisatsioon. Teaduslikus ajalookirjanduses pole nende tegevusest (v.a

¹ **Sukarno** (1901–70) – Indoneesia riigitegelane, Indoneesia Vabariigi esimene president 1945–67, peaminister 1945, 1959–66; **Hatta** (1902–80) – Indoneesia Vabariigi peaminister 1948–50, asepresident 1950–56.

SEATO) peaaegu midagi räägitud. Autoril on õnnestunud nappide andmete põhjal teha veenvad järeldused selliste organisatsioonide loomisplaanide saatusest, nagu Kagu-Aasia Sõpruse ja Majanduse Leping (SEAFET), Kagu-Aasia Riikide Assotsiatsioon (ASAS) ja Kagu-Aasia Assotsiatsioon (ASA) (lk 90–94), samuti Malai Föderatsiooni, Filipiinide ja Indoneesia koostöö-organisatsiooni MAPHILINDO rajamisest (lk 94–96).

Väitekirja viimane ja kõige kaalukam osa on pühendatud ASEAN-i loomisele ja tegevuse esimesele perioodile (1967–76). Martin Hallik on tõestanud, et see riikide ühendus oli algusest peale poliitilise koostöö organisatsioon, kuigi seda asutamisel otseselt ei deklareeritud (lk 126). Seni valitses ajalookirjanduses seisukoht, et ASEAN muutus poliitilise integratsiooni organisatsiooniks alles esimese tegevusperioodi lõpul, s.o 1976. aastal. Autor on põhjalikult analüüsinud ASEAN-i põhidokumente aastatest 1967–76 ja assotsiatsiooni praktilist tegevust neil aastatel. Kagu-Aasia maade ajalugu hästi tundva teadlasena on ta osanud esile tuua just need momendid, mis on hilisemas arenguprotsessis võimaldanud ASEAN-il kujuneda kõiki Kagu-Aasia maid hõlmavaks poliitilise integratsiooni organisatsiooniks ja regionaalse koostöö eeskujuks globaalses mastaabis. Autor on osutanud vajalikku tähelepanu ka ASEAN-i ja suurriikide vahelistele suhetele. Ta nendib, et ASEAN-i arengut ei jätanud mõjutamata suurriikide omavahelised suhted ja vastasseisud (lk 136).

Martin Halliku väitekirja baseerub rikkalikul allikmaterjalil (64 nimetust) ja kirjandusel (178 nimetust), lisaks käsiraamatutel ja perioodikal (kokku 30 nimetust). Kasutatud allikate ja kirjanduse nimistus on uurimusi eesti, inglise, saksa, vene, indoneesia ja hollandi keeles. Tööd täiendavad kaheksa lisa ning riigimeeste portreefotod.

Martin Halliku magistritöö on väärtuslikuks lisandiks seni väga napile eestikeelsele kirjandusele Kagu-Aasia kohta, mis tuleks esimesel võimalusel avaldada trükisõnas ja teha kättesaadavaks nii asjast huvitatud ajaloolastele kui ka laiemale lugejate ringile. Ka võiks olla see aluseks loengute valikkursusele.

Huvipakkuvaid üldkäsitlusi Nõukogude impeeriumi ajaloost

Tõnu Tannberg

Manfred Hildermeier. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München: Verlag C. H. Beck. 1206 S.

John L. H. Keep. Last of the Empires. A History of the Soviet Union 1945–91. Oxford, New York: Oxford University Press. 1996, 477 S.

Nõukogude Liidu ajaloo uurimises on viimase kümnekonna aastaga nii Venemaal kui ka läänemaailmas aset leidnud suured muudatused. Kuni 1980. aastate lõpuni sai siinses režiimis *esimese sotsialistliku* riigi ajalugu uurida üksnes kindlates ideoloogilistes raamides ja parteilise juhtimise all. Samal ajal oli mõistagi just sotsialismi uurimine esmatähtis ning andis tööd ja leiba tohutule ajaloolaste armeele. Ja mitte üksnes selles suures riigis endas. Sellega tegeleti ju terves sotsialismileeris ja mis veelgi olulisem – Nõukogude impeeriumi uurimine toitis ka arvukat sovetoloogide peret maailma erinevates riikides.

Kui aga küsida, mida nõukogude ajaloolaste ning sovetoloogide töödest saaks tänasel päeval ilma suuremate reservatsioonideta kasutada, tuleks paradoksaalsel kombel tõdeda – neid töid on üllatavalt vähe. Sel tagasihoidlikul tulemusel on mitmeid põhjuseid, kuid ühe olulisemana tõuseb kindlasti esile uurimuste kesine allikaline baas. Kõige olulisemad 20. sajandi dokumentatsiooni talletavad arhiivid olid pikka aega nii Venemaa kui ka välismaa ajaloolastele suletud. Nii püüti Kremli võimuvõitluse tagamaid välja lugeda ajalehtede juhtkirjadest või siis sellest, millises järjekorras tollased võimurid iga-aastaselt maiparaadil mausoleumi tribüünile astusid. Nõukogude ajaloolased aga fundeerisid omi seisukohti vanade ja uute *klassikute* tsiteerimisega.

Olukord ajalooteaduses hakkas muutuma *perestroika* ajal, mil järkjärgult paotusid seni suletud arhiivid ja uurijad, eriti need, kel taskus konverteeritav valuuta, pääsesid uute ja üllatavate allikate juurde. Veelgi suurem murrang leidis aset pärast Nõukogude Liidu lagunemist 1991. aastal. Muutunud ideoloogilistes oludes ja uute allikate alusel sai hakata kujundama tõepärasemat pilti nõukogude ajast tervikuna. Senisest aktuaalsemalt tõusis päevakorrale küsimus: miks selline hiigelimpeerium tekkis ja lagunes ning millise jälje jättis see riik maailma ajalukku?

Uute üldistavate käsitluste loomine senikasutamata allikate ja uurimuste alusel on kindlasti pikaajaline protsess. Kuid hoolimata sellest on siiski küllalt lühikese aja jooksul valminud mitmed huvitavad üldkäsitlu-

sed Nõukogude Liidu ajaloost. Läänes lähiminevikus ilmunud üldkäsitlustest vääriavad teadvustamist John L. H. Keepi ja Manfred Hildermeieri monograafiad.

1998. a kevadel Saksamaal müügilettidele jõudnud Manfred Hildermeieri uurimus on õigupoolest uusim ja põhjalikum Nõukogude Liidu ajaloo terviklik üldkäsitlus. Autor alustab oma käsitlust 20. sajandi alguse Venemaa olude kirjeldamisest ja lõpetab 1996. aastaga – vaatega tulevikku ja küsimusega, kas demokraatia on Venemaal võimalik. J. L. H. Keepi raamat ilmus esmatrükina juba 1995. aastal ning erinevalt Hildermeieri teosest ei käsitlen see Nõukogude Liidu ajalugu algusest peale, vaid alates 1945. aastast. Keepi raamat on üldsuunitlusest kirjeldav ja sobib õpperaamatuks. Hildermeieri käsitlus on seevastu mitmel puhul analüüsivam ja sügavutiiminev.

Mõlema osundatud raamatu puhul torkavad silma mitmed ühisjooned. Esmalt just see, et autorid on jõudnud Nõukogude Liidu ajaloo käsitlemise juurde läbi varasema Vene ajaloo uurimise ja õpetamise. Nii Hildermeier kui Keep on varem avaldanud kaalukaid monograafiad Vene impeeriumi ajaloost.¹

Tõistele uurimustele lisaks väärib autorite puhul esiletõstmist õpetöö ülikoolides. Hildermeier on Göttingeni ülikooli Ida-Euroopa ajaloo professor. Keep on õpetanud Vene ajalugu lühemat aega mitmetes ülikoolides (London, Washington, Seattle), kuid kõige pikemalt on ta tegeutsenud Toronto ülikoolis (1970–88) Vene ajaloo professorina. Mõlema autori Venemaa revolutsioonielise ajaloo põhjalik tundmine on allakirjutatu arvates oluliselt kaasa aidanud ka nõukogude perioodi käsitluste õnnestumisele.

Teisest küljest iseloomustab mõlemaid käsitlusi küllalt hea uuema Vene ajalookirjanduse ja lähimöödaniku allikmaterjalide tundmine. Nii on jõudnud mitmed uuemad seisukohad ka laiemasse teaduskäibesse. Küllaltki asjatundlikult on käsitlemist leidnud Baltikumi koht Nõukogude Liidu koosseisus. Eeltoodu viitab aga kokkuvõttes sellele, et mõlemast raamatust on kindlasti abi ka meie endi ajaloo nõukogude ajastu uurimisel ja lahtimõtestamisel.

¹ Vt nt: **John L. H. Keep**. *Soldiers of the tsar. Army and society in Russia 1462–1874*. Oxford: Clarendon Press, 1985; **Manfred Hildermeier**. *Die Sozialrevolutionäre Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900–1914)*. Köln: Böhlau Verlag, 1978; **Manfred Hildermeier**. *Bürgertum und Stadt in Russland 1760–1870. Rechtliche Lage und soziale Struktur*. Köln: Böhlau Verlag, 1986.

Lisad

Venemaa arhiivid

Ajakirja eelmises numbris avaldasime Eesti arhiivide soovituslikud lühendid. Viimase aastakümne jooksul on toimunud olulised ümberkorraldused ning sellega seotud nimemuutused ka Venemaa arhiivinduses. Paljud arhiivid on koguni korduvalt nime muutnud. Nii valitseb arhiiviviidetes paras segadus ja pole ime, kui isegi ühes-samas kirjatöös mõnda arhiivi tema erinevate nimedega viidatakse. Aitamaks selles virt-varris süsteemi luua ja uurijatel oma aastaid tagasi kogutud materjale korrektselt viidata, esitamegi alljärgneva loetelu.

Põhjalikuma ülevaate Venemaa arhiividest võib saada Interneti vahendusel aadressil: [<http://www.iisg.nl/~abb/index.html>]

Venemaa Föderaalne arhiiviteenistus – Федеральная архивная служба России (**Rosarhiv**).

Vene Föderatsiooni Riigiarhiiv – Государственный архив Российской Федерации (**GARF**) Moskva. Ühendab endas nõukogudeaegsed NSV Liidu ORKA ja Vene Föderatsiooni Riikliku Keskarihiivi kogud.

Venemaa Riiklik Vanade Aktide Arhiiv – Российский государственный архив древних актов (**RGADA**). Moskva. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Vanade Aktide Riiklik Keskarihiiv.

Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv – Российский государственный исторический архив (**RGIA**). Peterburi. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarihiiv.

Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv – Российский государственный военный архив (**RGVA**). Moskva. Kuni 1992. aastani Nõukogude Armee Riiklik Keskarihiiv.

Endine Ajalooliste Dokumentaalsete Kollektsoonide Säilitamise Keskus – Центр хранения историко-документальных коллекций (**TsHIDK**). Moskva. Kuni 1945. aastani NSV Liidu Siseministeeriumi Sõjavangide ja Interneeritute Peavalitsuse Arhiiv; 1946–92 NSV Liidu Riiklik Eriarhiiv; 1992–99 Ajalooliste Dokumentaalsete Kollektsoonide Säilitamise Keskus. Nüüd **Venemaa Riikliku Sõjaarhiivi osakond**.

Venemaa Riiklik Sõjaajaloo Arhiiv – Российский государственный военноисторический архив (**RGVIA**). Moskva. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Riiklik Sõjaajaloo Keskarihiiv.

- Venemaa Riiklik Sõjamerelaevastiku Arhiiv** – Российский государственный архив Военно-Морского Флота (**RGAVMF**). Peterburi. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Riiklik Sõjamerelaevastiku Keskarchiiv.
- Venemaa Riiklik Majandusarchiiv** – Российский государственный архив экономики (**RGAE**). Moskva. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Rahvamajanduse Riiklik Keskarchiiv.
- Venemaa Riiklik Kirjanduse ja Kunsti Arhiiv** – Российский государственный архив литературы и искусства (**RGALI**). Moskva. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Riiklik Kirjanduse ja Kunsti Keskarchiiv.
- Venemaa Riiklik Teaduslik-Tehnilise Dokumentatsiooni Arhiiv** – Российский государственный архив научно-технической документации (**RGANTD**). Moskva.
- Venemaa Riiklik Fonodokumentide Arhiiv** – Российский государственный архив фонодокументов (**RGAFD**). Moskva. Kuni 1992. aastani Vene Föderatsiooni Filmi-, Fono- ja Fotodokumentide Riiklik Keskarchiiv; NSV Liidu Helisalvestiste Riiklik Keskarchiiv.
- Venemaa Riiklik Filmi- ja Fotodokumentide Arhiiv** – Российский государственный архив кинофотодокументов (**RGAKFD**). Krasnogorsk. Kuni 1992. aastani Vene Föderatsiooni Filmi-, Fono- ja Fotodokumentide Riiklik Keskarchiiv; NSV Liidu Filmi- ja Fotodokumentide Riiklik Keskarchiiv.
- Venemaa Riiklik Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiiv** – Российский государственный архив социально-политической истории (**RGASPI**). Moskva. Kuni 1991. aastani NLKP Keskkomitee juures asuva Marksismi-leninismi Instituudi Partei Keskarchiiv; 1991–94 NLKP Keskkomitee juures asuva Sotsialismi Teooria ja Ajaloo Parteiarchiiv; 1994–99 Venemaa Lähiajaloo Dokumentide Säilitamise ja Uurimise Keskus (Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории RTsHIDNI). 1993. aastal ühendati arhiiviga ka K. Marxi ja Fr. Engelsi muuseumi juures säilitatavad dokumentide kogud.
- Endine Noorsoo-organisatsioonide Dokumentide Säilitamise Keskus** – Центр хранения документов молодёжных организаций (**TsHDMO**). Moskva. Kuni 1992. aastani Üleliidulise Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu (komsomoli) Keskarchiiv; nüüd Venemaa Riikliku Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiivi osakond.
- Venemaa Riiklik Lähiajaloo Arhiiv** – Российский государственный архив новейшей истории (**RGANI**). Moskva. Kuni 1991. aastani NLKP Keskkomitee Asjaajamine (jooksvad arhiivid); 1992–99 Kaasaegse Dokumentatsiooni Säilitamise Keskus (Центр хранения современной документации TsHSD).

Venemaa Riiklik Kaug-Ida Ajaloo Arhiiv – Российский государственный исторический архив Дальнего Востока (**RGIA DV**). Vladivostok. Kuni 1992. aastani Vene NFSV Kaug-Ida Riiklik Keskarchiiv.

* * *

Venemaa Presidendi Arhiiv – Архив Президента Российской Федераций (**AP RF**). Moskva. Kuni 1990. aastani NLKP Keskkomitee Üldosakonna VI Sektor; 1990–91 NSV Liidu Presidendi Administratsiooni Üldosakonna Arhiiv.

Vene Föderatsiooni Välisluureteenistuse Operatiivarhiiv – Оперативный архив Службу внешней разведки РФ (**Vene SVR arhiiv**). Moskva. Kuni 1991. aastani NSV Liidu Riikliku Julgeolekukomitee Esimese Peavalitsuse Arhiiv; 1991 NSV Liidu Kesklureteenistuse Arhiiv.

Vene Föderatsiooni Välispoliitika Ajaloo Arhiiv – Архив внешней политики Российской Федераций (**AVP RF**). Moskva. Kuni 1991. aastani NSV Liidu Välispoliitika Arhiiv.

Vene Impeeriumi Välispoliitika Arhiiv – Архив внешней политики Российской Империй (**AVP RI**). Moskva. 1991. aastani Venemaa Välispoliitika Arhiiv.

Vene Föderatsiooni Välisministeeriumi Ajalooliste Dokumentide Departemang – Историко-документальный департамент Министерства иностранных дел РФ (**IDD MID**). Moskva. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Välisministeeriumi Ajaloolis-Diplomaatiline Valitsus, aastatel 1992–93 Vene Föderatsiooni Välisministeeriumi Ajalooliste Dokumentide Valitsus.

Vene Föderatsiooni Julgeolekuteenistuse Keskarchiiv – Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федераций (**TsA FSB RF**). Moskva. Kuni 1991. aastani NSV Liidu Riikliku Julgeolekukomitee Keskarchiiv, aastatel 1992–93 Vene Föderatsiooni Julgeolekuministeeriumi Keskarchiiv, 1994–95 Vene Föderatsiooni Föderaalse Vastuluureteenistuse Keskarchiiv.

Vene Föderatsiooni Siseministeeriumi Keskarchiiv (Kolmas Osakond) – Центральный архив (Третий отдел) Министерства внутренних дел Российской Федераций (**TsA MVD RF**). Moskva.

Vene Föderatsiooni Kaitseministeeriumi Keskarchiiv – Центральный архив Министерства обороны Российской Федераций (**TsAMO RF**). Podolsk. Kuni 1992. aastani NSV Liidu Kaitseministeeriumi Keskarchiiv; 1992 Sõltumatute Riikide Ühenduse Ühendatud Relvastatud Jõudude Keskarchiiv.

Vene Föderatsiooni Siseministeeriumi Sisevägede Keskarchiiv – Центральный архив внутренних войск Министерства внутренних дел Российской Федерации (**TsAVV MVD RF**). Moskva. Kuni 1991. aastani NSV Liidu Siseministeeriumi Sisevägede Keskarchiiv.

Peterburi Filmi-, Fono- ja Fotodokumentide Keskarchiiv – Центральный государственный архив кинофотофонодокументов Санкт-Петербурга (**TsGAKFFD SPB**). Peterburi. Kuni 1991. aastani Leningradi Filmi-, Fono- ja Fotodokumentide Riiklik Keskarchiiv.

Peterburi Riiklik Ajaloo Keskarchiiv – Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (**TsGIA SPB**). Peterburi. Kuni 1988. aastani Leningradi Riiklik Ajalooarchiiv; aastatel 1988–91 Leningradi Riiklik Ajaloo Keskarchiiv.

Sõjamerelaevastiku Keskarchiiv – Центральный военно-морской архив (**TsVMA**). Gatšina.

Akadeemilise Ajalooseltsi juhatuse aruanne 1999. aasta tegevuse kohta

(Ette kantud Akadeemilise
Ajalooseltsi aastakoosolekul
7. jaanuaril 2000. a)

Asudes käesolevat aruannet koostama, tõdes lahkuv juhatus üllatusega, kuivõrd lühike võib olla üks aasta. Eriti vastasutatud Akadeemilise Ajalooseltsi (edaspidi Selts) elus. Ent asugem asja juurde.

Juhatuse töö Seltsi käivitamisel

Seltsi taasasutamiskoosolek toimus aasta tagasi, 7. jaanuaril 1999. aastal. Seltsi esimeheks valiti Aadu Must ja esimeseks aseesimeheks Enn Küng, kes vastavalt põhikirjale roteerub alates tänasest koosolekust Seltsi esimeheks. Juhatuse liikmeteks valiti lisaks nimetatutele veel Valter Lang, Eero Medijainen ja Birgit Kibal.

Juhatuse esimeseks tööülesandeks sai Seltsi asutamisoskuse elluviimine ja Seltsi töö käivitamine. Bürokratlik asjaajamine nõuab oma aja – vaatamata juhatuse energilisele tegutsemisele (oli juhus, kus üks juhatuse liige tuli lausa loengust ära kutsuda äriregistri jaoks vajalikku allkirja andma), möödus nimetatud sekeldustes terve esimene kvartal. 31. märtsil, nagu raamatupidamine näitab, võeti meilt lõpuks vastu registreerimise riigilõiv ja Selts sai ka formaalselt juriidilise isiku õigused.

Esimene protokolliline juhatuse koosolek toimus märtsis, kus lepitati kokku juhatuse üldine tööjaotus: üldine koordineerimine – Aadu Must; suurürituste korraldamine – Enn Küng, finantsid – Eero Medijainen, interdistsiplinaarne ja regionaalne koostöö – Valter Lang, jooksev info- ja korraldustöö – Birgit Kibal. Vaikimisi (st ilma vastava formaalse otsusega) kujunes tööjaotuses välja kirjatoometaja ja laekuri ametite ühitamine, mis on osutunud ka igati otstarbekaks. Vähemalt kõigi teiste juhatuse liikmete arvates. Seda tööd on väga tublilt teinud Birgit Kibal.

Esimesel koosolekul kinnitati ka juhatuse töökord ja see nägi ette võimalust juhatuse pädevusse kuuluvate küsimuste lahendamist nn korrespondentkoosolekute raames, st elektronposti vahendusel. Leppisime kokku, et vaidluste ja erimeelsuste korral me seda meetodit ei kasuta.

Seltsi juhatus on pidanud aasta jooksul viis koosolekut, päevakorras on kokku olnud 24 punkti. Esimese koosoleku üheks otsuseks oli ka Seltsi asutamise kajastamine trükisõnas ja eelkõige Ajalooseltsi Ajakirjas. 1999. a esimeses numbris see punkt täideti – ilmus Birgit Kibali ülevaade asutamiskoosolekust, samuti Tõnu Tannbergi, Eero Medijaineni ja Aigi Rahi avakonverentsi ettekanded ning Seltsi põhikiri.

Liikmeskond

5. jaanuari seisuga oli Seltsil 114 liiget, liikmemaksu oli aasta lõpuks tasunud 60 liiget ja mulle edastatud andmete kohaselt see protsess jätkub.

Üritused

Aruandeaastal sai Seltsi põhiliseks töövormiks ettekandekoosolekute pidamine. Üldse toimus 6. ettekandekoosolekut ja Seltsi suvepäevad Otepää lähedal maalilises paigas, Kaarnajärve kaldal asuvas Veski spordibaasis. Loetleksin ka toimunud üritused:

1. Ettekande koosolek 15. aprillil: **prof Sulev Vahtre**. *Kuidas mõisteti ja kirjutati ajalugu keskaegses Euroopas (ka Vana-Liivimaal)?*
Osalejaid 58, neist 43 Seltsi liikmed ja 15 külalised.
2. Ettekande koosolek 27. mail: **prof Aadu Must**. *Eestlaste mentaliteedist kahel viimasel sajandil. Uurimismeetodid, arengud, murdepunktid.*
Osalejaid 58, neist 34 Seltsi liikmed ja 24 külalised.
3. Seltsi suvepäevad 31. juuli – 1. august Otepääl: **akadeemik Richard Villems**. *Vana Maailma asustamine moodsa inimesega. Demograafilise ajaloo rekonstrueerimine geneetika abil; vestlusring ajalooterminoloogiast (Jaanus Arukaevu, Birgit Kibal); vestlusring Eesti ajaloo historiograafiast (prof Tiit Rosenberg).*
Osalejaid 31, neist 23 Seltsi liikmed ja 8 külalised (lisaks 6 last osalejate perekondadest).
4. Ettekande koosolek 26. oktoobril: **prof Kaido Jaanson**. *Aleksander Kesküla elu ja surm.*
Osalejaid 44.
5. Ettekandekoosolek 23. novembril: **lektor Ain Mäesalu**. *Relvad, mis otsustasid muistse vabadusvõitluse saatuse.*
Osalejaid 48, neist 17 Seltsi liikmeid ja 31 külalised (neist 25 üliõpilased).
6. Ettekandekoosolek 2. detsembril: **dots Eero Medijainen**. *Välismaalased Eesti riigi teenistuses. Sergius Riisi juhtum.*
Osalejaid 33, neist 16 Seltsi liikmed ja 17 külalised.
7. Ettekande koosolek 20. detsembril: **teadur Andres Tvauri**. *Vene pottsepad Viljandis ja Tartus 13. sajandi teisel poolel.*
Osalejaid 28, neist 8 Seltsi liikmed ja 20 külalised (neist 19 üliõpilased).

Ajalooline Ajakiri on valmis ettekannete tekstid avaldama.

Üheks väljundiks ühiskonda, mis on ette valmistatud ja käivitamise faasis, on Seltsi interneti kodulehekülje [<http://www.history.ee/aas/>] avamine, mis TÜ ajaloo osakonna interneti serveri läbipõlemise tõttu sai teoks alles aasta lõpul.

Mis jäi tegemata?

Juhatus on veendunud, et edaspidi on Selts võimeline pakkuma enamat. Mitmed Seltsi liikmed on esinenud huvitavate ettepanekutega. Kõige rohkem küsimisi on olnud seoses sellega, kas Selts on valmis väljendama oma seisukohti nn kogu rahvast huvitavate ajalooküsimuste osas? Dotsent Allan Liim väljendas muret selle üle, et ajakirjanduses puudub siiani selgus, mis on sajand ja aastatuhat, millise aastaga need algavad ja lõpevad. Sama probleemi on hiljem ärgitanud veel ligi paarkümme inimest. Seltsi juhatus arvas siiski, et küsimust on piisavalt käsitletud ning eelkõige mitmesuguste firmade kommertshuvidest ja kolme nulgiga lõppeva aastaarvu saabumisest tingitud eufooria vastu sõdimine pole vast meie asi.

Suurt elevust tekitasid ajakirjanduses ilmunud Margus Ilmjärve artiklid, mis käsitlesid president Konstantin Pätsi tegevust ja tema võimalikke sidemeid Nõukogude organitega. Juhatus pidas Margus Ilmjärvega läbirääkimisi ning lõpuks jõudsime kokkuleppele, et vastavateemaline ettekanne ja diskussioon võiks toimuda pärast seda, kui Ilmjärvel on mainitud teemal ilmunud akadeemiline, korralike allikviidetega varustatud käsitlus. Probleem läheb edasi uuele juhatusesele.

Kavas oli ka **Seltsi aastakonverents**, mis esialgsete kavade kohaselt pidanuks toimuma koos aruande- ja valimiskoosolekuga. Juhatus otsustas, et sobilikum aeg aastakonverentsiks on märtsis või aprillis, mil möödub aasta Seltsi tegevuse tegelikust käivitamisest.

Seltsi ürituste osalejaskond on pidevalt kahanenud, nagu ka Seltsi liikmete arv nende hulgas. Seega ei saa edaspidi jääda vaid ettekandekoosolekute juurde. Olen isiklikult pooldanud seda suunda, et pigem pidada kord kvartalis konverents-seminar kui iga kuu ettekanne. Aga sellele on olnud ka kaalukaid vastuargumente. Siit jätkates on tekkinud rida küsimusi, mida võiks kokku võtta ühega – mis ikkagi on Seltsi väljund ühiskonda? Ja seda probleemi peaks arutama just üldkoosolekul.

Vastavalt põhikirjale peaks Seltsil olema ka oma **nõukogu**, mis osaliselt komplekteeritakse kollektiivliikmete esindajatest. Ilma nõukogu otsuseta ei saa kinnitada kodukorda ega eetikakomisjoni reglementi. Üldkoosolek peab otsustama nõukogu otstarbekuse üle ja vajadusel kaaluma põhikirja muutmist. Samas kaldub senine juhatus sellise lahenduse poole, mis delegeeriks nõukogu volitused selle tegelikkuses eksisteerivale osale – esimehele ja kahele aseesimehele. Juristi hinnangul on selline lahendus võimalik.

Mitmed mured on seotud **Ajaloolise Ajakirjaga**, mille väljaandmise rütm on rahaliste raskuste tõttu tugevasti kannatanud. Toimetus palub vabandust tellijate ees, kes saavad ajakirja numbrid kätte väga suure hilenemisega. Loodame väga, et järgmisel aastakoosolekul on pilt optimistlikum.

Seltsi rahalised vahendid ja nende kasutamine

Seltsi tulu liikmemaksudest seisuga 5. jaanuar 2000 on 14 445 krooni. Kulud 7. jaanuarist 1999 kuni 5. jaanuarini 2000 on 6423,25 krooni. Seltsi arveldusarvel on 2000. a 5. jaanuari seisuga 6060,67 krooni, sularahas 2454 krooni ning kokku 8514,67 krooni. Tulud ja kulud üks-üheselt ei klapi, on 192 krooni ülejääki (mis on tekkinud mõningate kulutuste juhatuse liikmete poolt tasumise tulemusena) ja see summa otustati lugeda annetuseks. Summast 8514,67 ei ole maha arvatatud Ajaloolise Ajakirja tellimust. Kuna liikmemaks on seotud tellimusega, mistõttu on liikmemaksu määr erinev, laekumised pistelised ja ajakirja ilmumine ebaregulaarne, võiks edaspidi Seltsi liikmemaksu Ajaloolise Ajakirja tellimisest lahutada.

Revisjonikomisjon jäi Seltsi tegevusega üldiselt rahule, otseseid etteheiteid pole. Kassaraamat soovitati sisse seada ja kinnitada majandusaasta. Kuigi juhatuse ei ole teinud otsust kirjatoimetaja ja laekuri ameti ühendamiseks, pidas revisjonikomisjon sellist töökorralduslikku varianti võimalikuks. Siiski esitati näpunäiteid raamatupidamistöö paremaks korraldamiseks.

Nagu näitab kassaseis, on Seltsi arvel piisavalt sularaha mitme järgneva ürituse korraldamiseks. Pean silmas kevadkonverentsi ja suvepäevi. Üldine suundumus nähtavasti ongi sellele, et liikmemaksu maksnutele ei tohiks Seltsi üritused tuua lisakulutusi (küll aga peaks konverentsi külalised hakkama maksma nt kohvi, suvepäevade majutuse jms eest).

Kokkuvõtteks

Oleme seisukohal, et Seltsi töö on tema esimesel tegevusaastal kulgenud rahuldavalt ning on olemas kõik eeldused meie töö edukaks jätkumiseks uue juhatuse eestvedamisel. Oleme veendunud, et põhikirjas esinevate *karedate kohtade* kõrval on seal ka päris õnnestunud lahendusi. Neist üheks on esimehe väljakasvamine vanast juhatusest, mis võimaldab tal vanast juhatusest kõik paremad ideed kaasa võtta ja ellu rakendada.

Aadu Must

Summaries

On the Interpretations of the 1939 Events and the Molotov-Ribbentrop Pact in Soviet Estonia During Post-War Decades

Enno Korv

The Soviet-German agreement, concluded on 23 August 1939, known also as the Molotov-Ribbentrop Pact (MRP) is undoubtedly one of the key events for the 20th c. Estonian history.

The point of departure for the MRP interpretations in Estonia and in the whole Soviet Union was moulded by Joseph Stalin's assessment in his radio speech on 3 July 1941, in accordance with which the agreement had been forced upon the *bona-fide* Soviet Union by western countries. After the Red Army had taken over Estonia in the summer 1944, was MRP introduced rather as a major diplomatic achievement of the Soviet government over fascist Germany. When the cold war broke out the rhetoric directed against Germany as hitherto main enemy, was completely extended also to Great Britain, France and the USA. In the 1960s, after overcoming the lowest point in the east-west relationships, the attitudes towards western powers were again mitigated.

In Estonian historical science new principles of historical research were initiated and carried out by the Institute of History of the Academy of Sciences whose prime objective was to formulate a general treatment of Estonian history and to work out a new periodization. Among the 15 themes of the first year's research plan only two were associated with the 1939 events in Estonia, the scientific adviser in both cases being Vice-President of the Academy Hans Kruus. Beginning with 1950 the theme *The Bourgeois Republic of Estonia* was excluded from research plans. Further papers authors treated of the foreign political situation of the end of the 1930s generally in much the same way, along earlier fixed canons, with a few specific features in wording and expression. In general, during the whole Soviet period, the themes concerning both the MRP and other German-Soviet agreements, concluded in 1939, were dealt with as little as possible and, substantially, the authors had to stop at a certain point.

In 1987 it was the theme of the MRP that turned out to be the first touchstone in the national disclosure (*glasnost*'), thus giving a push to political developments which had been kept under cover for the last five decades.

Enno Korv (1961) BA on history

On the Staff of the Ministry of Internal Affairs of the ESSR in 1940–1954

Valdur Ohmann

In the Soviet Union the Ministry of Internal Affairs was an institution whose structure, cadres and function was unknown to the public at large. Most of the documents issued by that institution were marked *classified* or *top secret*. Valdur Ohmann has analysed the changes in the staff of the Ministry of Internal Affairs (until 1946 the People's Commissariat of Internal Affairs) in the years 1940–54 and concluded that in the years 1940–41 the leaders of the staff were predominantly 30–35-year-old males while the number of state security lieutenants and captains was conspicuously high. It can be accounted for the used of special KGB rankings in the USSR beginning from 1935. Before the merging of the ministries of internal affairs and state security in 1953 the number of vacancies, typically high in the immediate post-war period, had practically disappeared: only 4.2% of all the positions of the staff were unoccupied. It can be stated, with considerable probability, that the optimization of the staff took place as a result of the merging of these two ministries.

The educational level of the staff of the Ministry of Internal Affairs of the ESSR did not rise in the course of time but, on the contrary, declined whereby the proportion of the persons with elementary education was prevailingly high during the whole period.

Valdur Ohmann (1958), BA, is Head of an Office of the Estonian National Archives.

Myth and Reality of German War Economy during WWI illustrated by the Example of Blohm & Voss

Olaf Mertelsmann

The organization of German war economy during WWI was often considered to be an excellent example of an effective establishment of a state-controlled and planned economy. However, many researchers agree that the government officials and the army were both unable to meet the necessary requirements for a successful war economy. The author makes an attempt to verify these arguments on the basis of the largest and most important private shipbuilding company of the Reich, Blohm & Voss in Hamburg. During the war the shipyard Blohm & Voss occupied a central position in war economy as a manufacturer of submarines and battle ships. Like the other German shipyards Blohm & Voss was subordinated to the Imperial Navy Office, which attempted to interfere with the management of actual production processes. The representatives of the

Office proved to be incompetent and exceeded often their authority. Likewise, the subscription and building policy was a system of half-measures and faulty planning. The state and the army had no long-term plans and the solution of problems was mainly improvised. Unclear distribution of competence interfered with the production. Closer investigation shows that the efficiency of German war economy was a myth.

Olaf Mertelsmann (1969), PhD, is a guest lecturer at Novosibirsk University and is doing research for a habilitation at Hamburg University. In the year 2000 he published the monograph Zwischen Krieg, Revolution und Inflation. Die Werft Blohm & Voss 1914–1923 that treats the leading German shipbuilder at that time.

On the Estonian Foreign Trade Policy In the Period Between Two World Wars (Based on the Research of Estonian-German Foreign Trade Relationships)

Martin Klesment

The international trade for Estonia in the 1920s meant generally enjoying prevailing preferential duties and, except for the beginning of the decade, a regulation of foreign trade mainly through customs policy. It was characteristic for the whole Eastern Europe, and trade restrictions were implemented to create for themselves more favourable economic conditions. An automatic extension of preferential duties to all partner-states was troublesome and often the ways how to avoid it were sought for. Estonia made use of the *Baltic clause* in her contracts which ruled that the privileges offered or to be offered to Finland, Latvia, Lithuania and Russia in the future would not extend to other partner-states. Owing to a less active trading with neighbouring states than expected, the effect of the *Baltic clause* remained minimal. One of the most significant changes in the tariff policy took place in 1928 when the two-tariff customs system was introduced, meaning that the countries having no trade agreements with Estonia had to pay a maximal duty which was 50% higher than the basic tariff rate.

At the beginning of the 1930s, in connection with the world-wide economic depression, Estonia like many other countries had to find ways to protect her domestic market. The most traditional way consisted in raising customs tariffs and gradually monopolizing foreign trade. To evade the preferential provision Estonia began to determine contingents, substantially meaning limiting import quota, both for goods and currency. Thus, from the end of 1931 Estonia had established a system, mutually interdependent, controlling both foreign currency and import permits. Such a combination can be regarded as one of the most radical forms of importation regulation. Foreign trade became more politicized.

After the economic depression attempts were made to thaw earlier frozen requests for payment (invoices) by means of *clearing* trade – one's own goods were sold for the goods of the other country and so the need for foreign currency could be overcome. Later it became a regular method for equalizing trade balance. *Clearing* was favourable for Estonian export to Germany, which, up to that time, had always outweighed German import. During that period an ordinarily negative Estonian foreign trade balance became positive, however, it turned out to be harmful rather than profitable since presently Germany could not offer equally valuable trade articles in return.

Martin Klesment is BA on history

Bertrand Russell in Tallinn

Urmas Sutrop

Bertrand Russell, an outstanding British logician, philosopher, pacifist, and moralist, paid a brief visit to Tallinn (Reval) during his trip to Russia in 1920. Russell visited Russia with the British Labour Delegation (11 May–16 June 1920). This trip crushed Russell's illusions about the Russian revolution. He wrote to Ottoline Morell *Bolshevism is a close tyrannical bureaucracy, with a spy system more elaborated and terrible than the Tsar's, and an aristocracy as insolent and unfeeling, composed of Americanised Jews* (25 June 1920). The Delegation travelled to Russia through Stockholm, Sweden and Tallinn, Estonia. Russell arrived in Tallinn on 9 May 1920. In his *Journal of Trip to Russia*, Russell wrote:

May 9. Arrive Reval late. Lodged by Social Democrats in palace of former German Baron, now M.P's Club. Big dinner given by Communists.

May 10–11. Chaliapin in evening, then depart for Petrograd. Infinite delays and muddles until we crossed frontier into Soviet Russia in the afternoon. Then changed into Train de Luxe, receptions, speeches, sumptuous dinner, fast train. Picturesque Bashkir guards in beautiful uniforms to guard us. Train decorated in our honour. Met by Melnichansky at frontier. May 12. Arrive Petrograd 3 a.m. ...

In his journal, the last entry after the trip to Russia is: *June 16. Reval, 5 a.m.*

It is most likely that Russell stayed in Tallinn for a week. Only very few facts are known what Russell actually did in Tallinn. Although Russell realised that Lenin was intellectually quite limited, he sent two books to Lenin on 16 June or some days later. (In *Biographical Chronicle* of Lenin it is said that these books were sent from Tallinn after 12 May 1920.)

Back in London, Russell met with the President of the Board of

Education H. A. L. Fisher who wrote a secret memorandum *The Russian Situation: I asked Mr. Russell whether he thought that the Soviet Government would ever acquiesce in the loss of Reval or in the independence of the little States of Lithuania, Latvia, Estonia, etc., which had been carved out of the body of Imperial Russia. He answered that he believed that they were quite prepared to accept the existence and independence of these States [...], because they took the view that these small States would necessarily be penetrated by Russian influence and if ever they became troublesome could easily be swallowed up by their powerful neighbour.*

Urmas Sutrop (PhD) is Director of Institute of the Estonian Language

Estonians in Australia

Martin Hallik

Estonians began to settle in Australia for various reason already in the middle of the 19th century. In 1924 an abrupt rise in the number of immigrants of Estonian descent could be observed. The main reason for immigration was probably a search for a more prosperous life. Estonians settled in Australia mainly in Sydney and Melbourne (unlike the Lithuanians and Finns who mainly settled in rural regions). In the middle of the 1930s the number of Estonians in Australia exceeded one thousand. The arrival of Estonians to Australia after WW II had different reasons and motives when, in the framework of UN obligations, the Parliament of Australia decided to receive from Germany a certain number of war refugees, initially from the Baltic countries. Among these were also men who had been drafted into the German army. According to various sources, about 6,000 Estonians had arrived in Australia by 1953.

The newly arrived were in majority in their twenties, many of whom, in the course of time, became successful in their chosen fields, e.g. the architect Kalju Palmoja, the dental surgeon Ilmar Tohver (acting also as the Mayor of the City of Port Lincoln in 1973–76), opera soloists Kalju Randma and Lembit Härm and the internationally best-known businessman among Estonians abroad, Sir Arvi Parbo. Some older well-known scientists were also able to establish themselves in Australia, amongst them the geologist Dr Armin Öpik and the chemist Dr. Adolf Parts.

The first Estonian Society was established in Sydney in 1912. In 1952 the Council of Estonian Societies in Australia, including most Australian Estonian societies, was founded. This organisation founded the Estonian Archives in Australia, which became the largest collection of writings about Estonia or written by Estonians abroad, known as the Archives of Salasoo (after the name of the long-term head of the Archives Dr. Hugo Salasoo. The Archives are currently housed in the Es-

tonian House in Sydney.

In the years 1935-40 Estonians had their own consular representation in Australia, which was re-established after the restoration of independence in 1991.

Martin Hallik (1975), MA, is a lecturer of the history of Asian and African countries in Tartu University.

